

Historisch Voorburg

Jaargang 15

2009

Nummer 1

De canon van Leidschendam-Voorburg

Lizette de Koning en Kees van der Leer

De canon van Leidschendam-Voorburg

Lizette de Koning en Kees van der Leer

Inhoud

Voorwoord	3
Van de auteurs	4
1. De Prehistorie	6
2. De Romeinen	12
3. Het ontstaan van Leidschendam-Voorburg	22
4. De Vliet. Over sluizen, scheepvaart en bruggen	34
5. Hoekse en Kabeljauwse twisten	44
6. Religieuze twisten in de Tachtigjarige Oorlog	50
7. De Tachtigjarige Oorlog. Strijd en ellende	60
8. Waterbeheer door de eeuwen heen Over veenderijen, polders en molens	66
9. Grote denkers aan de Vliet Constantijn en Christiaan Huygens	78
10. Buitenplaatsen	88
11. Patriotten en Oranjegezinden	102
12. De Bataafse Republiek	110
13. Koninklijke inwoners	118
14. Openbaar vervoer. Van trekschuit tot tram	128
15. Industrie en bedrijvigheid langs de Vliet	138
16. Kunstenaars	148
17. Woningbouw en architectuur	160
18. De Tweede Wereldoorlog. De eerste jaren	172
19. De Tweede Wereldoorlog. De laatste jaren	182
20. Annexatie en fusie	190
Nawoord van de redactie van Historisch Voorburg	198
Literatuur	199
Over de auteurs en de medewerkers	203
Colofon	204

Van de auteurs

Door een nationale canon uit te brengen hoopten de makers daarvan het enthousiasme voor de nationale geschiedenis nieuw leven in te blazen. Met een verbluffend resultaat. De ene na de andere gemeente ging aan de slag om een eigen lokale canon te produceren. Want nationale geschiedenis is prachtig, maar het wordt nog veel leuker als de historie tastbaar wordt in je eigen dorp of stad.

Wij waren dan ook verheugd toen de gemeente Leidschendam-Voorburg ons benaderde met het verzoek mee te werken aan de canon van haar geschiedenis.

Maar hoe te beginnen? Leidschendam-Voorburg staat bol van historie, niet het minst omdat de gemeente eigenlijk meerdere geschiedenissen tegelijk herbergt. Leidschendam-Voorburg is immers pas sinds 2002 een geheel. Leidschendam was toen ook nog relatief jong. Veur, Stompwijk en de aangrenzende buurtschappen Wilsveen en Tedingerbroek waren -afgezien van een zeer korte periode in de Franse tijd- tot 1938 aparte delen. Was het mogelijk al die aparte verhalen in één boek samen te vatten?

Het antwoord is: nee. Maar gelukkig is dat ook nooit de doelstelling geweest. De canon van Leidschendam-Voorburg bevat, net als de nationale canon, slechts een beperkt aantal 'vensters'. En dat is maar goed ook. Want er is in deze gemeente zoveel gebeurd, dat we er makkelijk een reeks van 25 boeken mee zouden kunnen vullen.

Is de canon dan een verzameling van willekeurige losse stukjes? Zeker niet. Ondanks het feit dat we keuzes hebben moeten maken, geeft het boek toch een redelijk compleet en chronologisch beeld van de geschiedenis van Leidschendam-Voorburg. Dat is niet geheel onze verdienste. Het is mede te danken aan het kader dat de nationale canon ons geboden heeft. Elk ven-

■ Boerderij van de gebroeders Van der Meer aan het Oosteinde te Stompwijk. Deze boerderij werd omstreeks 1950 afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Aquarel J. Verheul, 1928. Foto collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

ster in deze bundel sluit aan bij een van de vensters in de nationale canon. We hoefden dus niet zelf te bepalen wat als hoogtepunt uit de geschiedenis beschouwd mag worden. En natuurlijk hebben wij niet met zijn tweeën bedacht wat er in de canon zou moeten worden besproken. Daarvoor hebben wij met veel deskundigen overleg gevoerd.

Het onderzoek- en schrijfwerk heeft vervolgens vele maanden in beslag genomen. Gelukkig is er ontzettend veel literatuur verschenen over Leidschendam-Voorburg. Dankzij het voorwerk van vele (amateur)historici hebben wij ons onderzoek daarom kunnen beperken tot betrouwbare secundaire bronnen. Anders had de canon wellicht nog een aantal jaar op zich laten wachten.

Daarbij hebben we tijdens het schrijfproces veel hulp gekregen van verschillende mensen die zich al jaren met de lokale geschiedenis bezighouden. Dat geeft ons het zelfvertrouwen te zeggen dat we zeer tevreden zijn met het resultaat. En dan hebben we het niet alleen over de tekst, maar zeker ook over de prachtige illustraties. Het bijeenbrengen was een enorme klus, maar het was de moeite waard!

Wij hopen dat iedereen veel plezier zal beleven aan het lezen van de canon van Leidschendam-Voorburg.

*Lizette de Koning en Kees van der Leer
maart 2009*

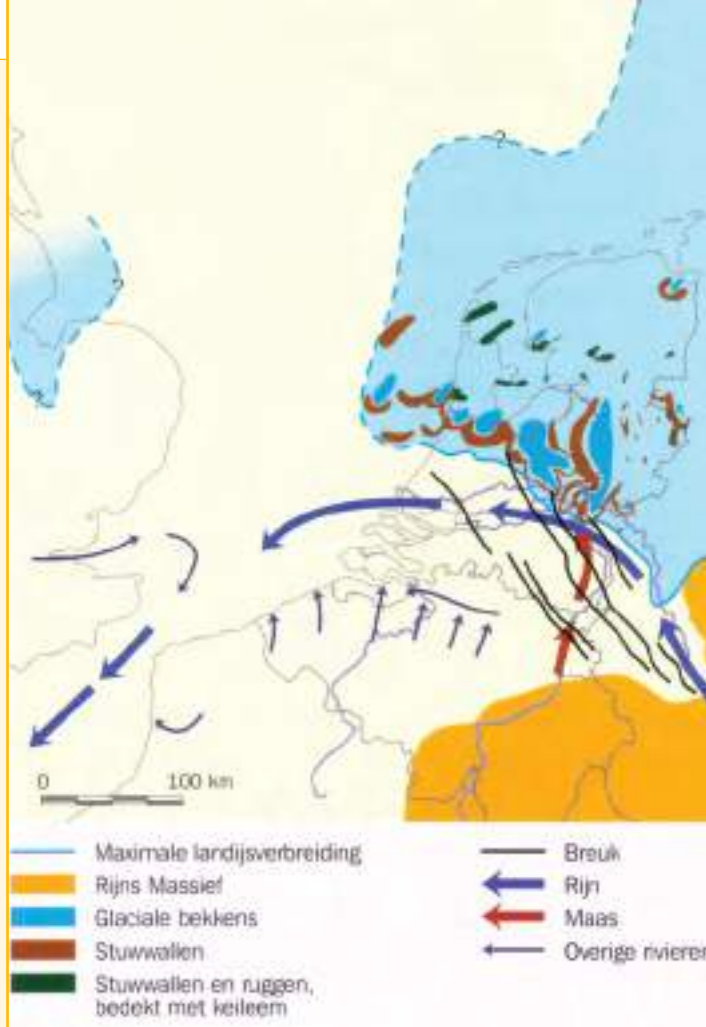
- *Nederzetting tijdens de Vlaardingencultuur. Achter de hutten zijn de akkers met graan zichtbaar. Het vee graast dichtbij en in de zon worden dierenhuiden gedroogd. Tekening Bob Brobbel, Hilversum*

1. De Prehistorie

In de Prehistorie woonde bijna niemand op één plek. De meeste mensen trokken rond door het land en hielden zich in leven met jagen en verzamelen. Rond 2700 voor Christus kwam een groepje mensen aan bij de oude strandwal, waar later Leidschendam-Voorburg op zou worden gebouwd. Hier wilden ze wel langer blijven! Er was immers genoeg voedsel in de buurt

en op de hoge strandwal was het lekker droog. Archeologen hebben al heel wat prehistorische voorwerpen gevonden in de buurt van Leidschendam-Voorburg.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
Hunebedden, circa 3000 voor Christus.*

- *Nederland in de IJstijd. De met blauw aangegeven ijskap bedekt ongeveer de helft van Nederland tot ongeveer de lijn Haarlem-Nijmegen. Bron: Historisch Voorburg, jrg. 14, nr. 1*

De strandwal

Rond 110.000 voor Christus brak de laatste IJstijd aan. Een groot deel van Europa raakte bedekt onder een dikke laag ijs, die duizenden jaren bleef liggen. Vanaf ongeveer 10.000 voor Christus werd het warmer. Het ijs smolt, waardoor de zeespiegel steeg. Zelfs zó hoog, dat een deel van het huidige Nederland onder water verdween. De zee stroomde helemaal tot aan het huidige

- *De prehistorische strandwallen voor de kust van Holland. Duidelijk is te zien dat Rijswijk, Voorburg, Leidschendam en Voorschoten op een zelfde langgerekte strandwal liggen. Bron: Op weg naar Sijtwende*

Wateringen, Rijswijk, Voorburg, Leidschendam en Voorschoten. Daar ontstond een duinenrij. Deze strandwal was ongeveer vijfhonderd meter breed. Vanaf 4700 voor Christus trok de zee zich terug, waardoor meer naar het westen weer nieuwe duinen werden gevormd. Maar ook de 'oude' strandwal bleef bestaan.

De eerste bewoners

Bijna duizend jaar later, rond 3800 voor Christus, arriveerde een groep mensen bij de oude duinen. Al snel hadden ze in de gaten dat de grond er een stuk droger was dan in de rest van de vaak drassige omgeving. Een perfecte plek om te wonen! Ze vestigden zich op de plaats waar nu de Haagse wijk Ypenburg ligt.

Rond 2700 voor Christus kwamen nieuwe migranten aan, die ook enthousiast waren over de oude strandwal. Zij kozen ervoor te gaan wonen op de plaats van het huidige Leidschendam-Voorburg. De groep hoorde bij de ‘Vlaardingencultuur’, die zo heet omdat archeologen veel resten uit deze periode hebben gevonden in Vlaardingen.

Wonen op één plek

Het ‘wonen op één plek’ was rond deze tijd een vrij nieuw verschijnsel. Tot het begin van de Nieuwe Steentijd, rond 5300 voor

Christus, leidden de mensen een nomadisch bestaan. Ze trokken door het land en hielden zich in leven door het vangen van wilde dieren en het zoeken naar fruit en eetbare planten. Maar langzaam aan veranderde hun levensstijl. Ze bleven steeds vaker wat langer op één plaats wonen en gingen naast jagen en verzamelen ook zélf voedsel verbouwen.

De ‘Vlaardingers’ die bij Leidschendam-Voorburg aankwamen, begonnen dan ook met het bouwen van primitieve, rechthoekige boerderijen. Dat deden ze door op regelmatige afstand palen in de grond te slaan, waartussen ze wilgentakken vlochten. Op deze constructie kwam een rieten dak. Natuurlijk hadden de nieuwe bewoners ook behoefte aan licht en warmte in hun nieuwe huis. Daarom legden ze een vuurplaats aan. De eiken, elzen, iepen en hazelaars die op de duinen groeiden, leverden hiervoor genoeg brandstof. Daarnaast boden de bomen bescherming tegen de wind.

■ *Kampplaats uit de Steentijd met ronde hutten van gevlochten riet. Jagers keren terug met hun buit, een visser met vissperen peddelt naar de kant, achter hem zijn visnetten te zien. Tekening Bob Brobbel, Hilversum*

■ *Primitieve, rechthoekige boerderij. Tussen de staande palen werd een wand van wilgentenen aangebracht, met daarboven een rieten dak.*
Tekening Bob Brobbel, Hilversum

Voedsel

Hoeveel van dit soort Steentijd-boerderijen er hebben gestaan in Leidschendam-Voorburg is niet met zekerheid te zeggen. De nieuwe bewoners hadden in elk geval niets te klagen op de strandwal. Er was voedsel genoeg. Als hun maag begon te rammen, konden ze vissen of zeehonden vangen in de Noordzee. Op de strandwallen zelf liepen edelherten en reeën, die ook lekker smaakten. Als de strandwalbewoners het vlees achter de kiezen hadden, gingen ze aan de slag met de resten. Geweien en beenderen werden netjes hergebruikt: van een bot kon bijvoorbeeld heel goed een priem worden gemaakt.

Ten oosten van de strandwal, landinwaarts, lag een veenmoeras vol kleine krekens. Ook dit was een populair vis- en jachtgebied. Er leefden genoeg zoetwatervissen en pelsdieren om alle nieuwe bewoners te kunnen voeden. Iets meer naar het noorden, bij Voorschoten, liepen everzwijnen, oerrunderen en zelfs bruine beren rond.

Als het jagen niet zo wilde lukken, konden de mensen altijd nog

terugvallen op hun eigen veestapel. Die bestond uit een klein soort koeien, varkens en schapen of geiten, die graasden in de groene velden tussen de strandwal en de zee. Daar waren ook de zoetwaterpoelen te vinden waar de bewoners drinkwater uit haalden.

Gereedschap

Naast jagen besteedden de bewoners van de oude duinen hun tijd aan akkerbouw. Met gereedschap van steen, bot of hout bewerkten ze kleine akkers in het bos. Er groeide emmertarwe, gerst en lijnzaad. De akkers moesten ze wel eerst zelf aanleggen. Daarvoor hadden ze flink wat bomen moeten kappen, waarbij ze een zelfgemaakte bijl met houten handvat gebruikten. Het blad was van vuursteen of een ander soort steen, want brons en ijzer waren nog niet bekend in die tijd. In Leidschendam zijn door archeologen minstens vier van dit soort bijlen teruggevonden. Ook in Voorburg kwam in 1923 een bijl aan de oppervlakte, bij een villa in Park Vronesteijn aan de rand van de Vliet.

■ *Stenen bijl, in 1923 gevonden in Park Vronesteijn.*
Verblijfplaats onbekend

Het was nog niet zo eenvoudig om aan vuursteen te komen voor het maken van bijlen, pijlpunten of huidschrabbers. In de directe omgeving waren alleen kleine stukjes steen te vinden. Om aan grote brokken te komen, hebben de bewoners van de strandwal spullen moeten ruilen. Misschien dat ze barnstenen aanboden, die waren aangespoeld op het strand. Zelf maakten ze er sieraden van.

Klei om potten van te bakken was er wel genoeg in de omgeving. De Vlaardingers maakten potten door verschillende ringen van klei boven op elkaar te stapelen, deze aan elkaar te smeren en het geheel te laten drogen. De pot die zo ontstond werd daarna in een vuur afgebakken. Maar eerst vermengden de makers de vette klei met zand of fijne steentjes. Zo werd het materiaal luchtiger, waardoor het niet uit elkaar spatte bij verhitting. Dit slimme trucje had wel tot gevolg dat de potten niet waterdicht waren. Waarschijnlijk gebruikten de mensen ze vooral als voorraadpot om bijvoorbeeld hazelnoten in te bewaren.

In de loop der tijd veranderde het model van de potten enigszins. Het nieuwe ontwerp was waarschijnlijk afgekeken van een andere groep, die bij de ‘Standvoetbekercultuur’ hoorde. Hun aardewerk had een dunnere wand en zelfs een mooie versiering. Er zijn bij opgravingen in Leidschendam-Voorburg ook zogenaamde kleischijven uit de Nieuwe Steentijd gevonden: ronde, platte voorwerpen van gebakken klei. Waar de bewoners die voor gebruikten is (nog) niet bekend.

■ *Kleischijf uit de Nieuwe Steentijd, in 1965 gevonden bij het Diaconessenhuis te Voorburg. Particuliere collectie*

De Bronstijd: nieuwe mensen

De Vlaardingers bleven waarschijnlijk tot ongeveer 2000 voor Christus ter hoogte van Leidschendam-Voorburg wonen. Toen veranderde de omgeving. Het natte veenlandschap rukte vanuit het oosten snel op richting de duinen. Waarschijnlijk hebben de bewoners de plek toen tijdelijk verlaten om in drogere gebieden te gaan wonen. De verhuizing viel samen met het begin van de Bronstijd. In dit tijdperk, dat duurde van ongeveer 2000 tot 800 voor Christus, leerden de mensen brons gebruiken. Dit betekende niet dat iedereen een bronzen voorwerp in huis had. Omdat het materiaal schaars was, bezaten alleen de belangrijkste leiders bronzen spullen. Hierdoor kregen ze nog meer aanzien en macht. De meeste mensen gebruikten in de Bronstijd echter vooral vuursteen, net als in de periode daarvoor.

Vanaf ongeveer 1700 voor Christus kwamen er weer mensen wonen op de strandwal bij het huidige Leidschendam-Voorburg. Zij maakten deel uit van de ‘Hilversumcultuur’. Kenmerkend voor deze mensen was de manier waarop ze met hun doden omgingen. In plaats van ze te begraven, zoals hun voorouders deden, verbrandden ze de lijken. De as stopten ze in een pot van aardewerk, die ze daarna in een kuil of onder een heuvel begroeven. Grafgiften werden bijna niet meer meegegeven, iets wat bij de Vlaardingencultuur nog wel gebeurde.

Bij het Westeinde in Voorburg zijn in 1989 een oude waterput en wat aardewerk gevonden die bij de Hilversumcultuur horen. De Hilversum-mensen versierden hun potten door er met een touwtje een patroon in te drukken. Soms voegden ze een extra rand toe, waar ze met hun vingertoppen afdrukken in maakten. Verder werden bij Park Leeuwensteijn in Voorburg ploegsporen gevonden uit ongeveer 1400 voor Christus. Bij opgravingen in dit gebied kwam ook een houten hamer aan de oppervlakte, die nu te zien is in Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg. Eén van de weinige bronzen voorwerpen uit deze tijd werd door een jongen ontdekt in de volkstuin van zijn opa, naast Park Arentsburgh aan de Vliet. Het ging om een speerpunt die tussen 1800 en 800 voor Christus was gemaakt.

- Scherven van een kookpot uit de Vlaardingencultuur. Bovenaan zijn kleine versieringen aangebracht, vermoedelijk met het uiteinde van een stokje. Bodemvondst in 2008 bij opgravingen aan de Frekeweg te Leidschendam door de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg. Foto Martin van Rijn

- Houten hamer uit de Bronstijd, in 1991 gevonden tijdens opgravingen in Park Leeuwensteijn te Voorburg. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

Onderzoek

Rond 800 voor Christus ontdekte men hoe ijzer kon worden gebruikt. Ook in deze IJzertijd, die tot ongeveer 50 voor Christus duurde, bleven er waarschijnlijk mensen wonen op de plek

- Speerpunt uit de Bronstijd, gevonden in de volkstuinen op het terrein van Forum Hadriani. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

van het huidige Leidschendam-Voorburg. Heel veel is er niet bekend over deze periode. Wel bestaat het vermoeden dat de bewoners contact hadden met andere groepen mensen in Nederland. Het aardewerk, dat in verschillende regio's gevonden is, lijkt namelijk zoveel op elkaar dat het bijna niet anders kan dan dat de makers de kunst onderling hebben afgekeken. Maar zeker weten doen we het niet, want in de Prehistorie schreven de mensen nog niets op. Dat maakt het onderzoek naar deze tijd best ingewikkeld.

Gelukkig kan elke vondst nieuwe informatie opleveren. Archeologen in Leidschendam-Voorburg zitten dan ook niet stil. Naast de eerdergenoemde bijlen en potten zijn bijvoorbeeld in 1965 en 1988 resten van de Vlaardingencultuur opgegraven bij respectievelijk het Diaconessenhuis en in Forum Hadriani (Park Arentsburgh) in Voorburg. In 2007 zijn nog meer prehistorische resten gevonden in het Forum. Er zijn ook voorwerpen gevonden in Leidschendam, onder andere bij de bouw van de wijk Prinsenhof in 1963-1964 en begin 2008 bij de Frekeweg.

De Prehistorie eindigde rond het jaar 0. Toen veroverden de Romeinen grote stukken van Europa. Zij konden wél schrijven. Door de schriftelijke bronnen uit die tijd wordt het ineens een stuk eenvoudiger iets over het verleden te zeggen. Vanaf het moment dat er geschreven documenten bestaan, spreken we over de 'historie'.

■ Een blik over de hoofdweg van Forum Hadriani, met in de verte de noordoostelijke stadspoort, op de plek van het huidige Diaconessenhuis. De dwarsdoorsnede laat de riolering zien die onder de hoofdweg doorliep. Tekening Bob Brobbel, Hilversum

2. De Romeinen

Rond het jaar nul veroverden de Romeinen het zuidelijk deel van het huidige Nederland. Aan de kust woonden op dat moment de Cananefaten. Nu de Romeinen het hier voor het zeggen hadden, veranderde het een en ander. Ze legden bijvoorbeeld een kanaal aan, de Fossa Corbulonis. Langs dit water verscheen ter hoogte van Voorburg een echte Ro-

meinse stad, met de naam Forum Hadriani. De plaats kreeg van keizer Hadrianus het recht om markten te organiseren. Vanaf Forum Hadriani werden de Romeinse forten langs de Romeinse noordgrens, de Limes, bevoorrad.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
De Romeinse Limes, 47-circa 400.*

■ *Holland tijdens de Bataven en Cananefaten. Kaart afgebeeld in 'De Nederlandsche Oudtheden', een boek dat in 1701 werd gepubliceerd. Collectie Kees van der Leer*

Cananefaten

Rond 50 voor Christus kwam een nieuwe groep mensen langs de kust van Nederland wonen: de Cananefaten. Net als de Bataven die rond Nijmegen leefden, waren zij van Germaanse afkomst. Waarom ze precies 'Cananefaten' heetten, is niet duidelijk. Vroeger dacht men dat de naam zoiets betekende als 'konijnenvangers'. In de duinen liepen immers duizenden konijnen rond, die ongetwijfeld vaak op het menu stonden. Inmiddels neemt men aan dat 'Canane' van het Keltische woord voor loek afstamt: prei dus. Rond het begin van de jaartelling was dit een ere naam. Een prei bleef immers altijd recht overeind op het veld staan, net als een moedige strijder. Deze verklaring klinkt

logisch. De Cananefaten konden inderdaad goed vechten. Dat was ook nodig, want ze moesten zichzelf en hun vee beschermen tegen rondstruinende dieven.

De komst van de Romeinen

De Cananefaten waren niet de enigen met een strijdlustige aard. Ze hadden zich nog maar net gevestigd in hun nieuwe woongebied of de Romeinen vielen het land binnen. Vanaf ongeveer de zesde eeuw voor Christus waren die al bezig hun rijk uit te breiden. Onder het bevel van machtige Romeinse keizers veroverden duizenden soldaten grote delen van Europa, Afrika en het Midden-Oosten. Het was bijna onmogelijk hen te verslaan,

■ Een omheinde inheemse nederzetting in de Romeinse tijd met akkers en vee. Tekening Bob Brobbel, Hilversum

want de Romeinse legers waren enorm goed getraind. De veroverde gebieden werden provincies van het Romeinse Rijk. Rond 50 voor Christus trokken de Romeinen onder leiding van Drusus, de stiefzoon van keizer Augustus, Gallië binnen. Tegenwoordig wordt dit gebied Frankrijk genoemd. Nadat Gallië veroverd was, trok Drusus verder naar het noorden. Rond 12 voor Christus kwam hij oog in oog te staan met de Cananefaten. En ook al waren dit moedige strijders, tegen zo'n overmacht aan militairen konden ze niet op. Ze sloten dus al snel een overeenkomst. De leden van de Cananefaatse elite mochten het gebied blijven besturen, maar dienden wel verantwoording af te leggen aan de Romeinen. Echt zelfstandig beslissingen nemen was er

dus niet meer bij. Daarnaast moesten de Cananefaatse leiders soldaten leveren om mee te vechten in het Romeinse leger.

De Limes en de Fossa Corbulonis

Na de komst van de Romeinen hoorden de Cananefaten dus officieel bij het Romeinse Rijk. Hun leefgebied tussen de Rijn en de Maas kreeg de naam Civitas Cananefatum en maakte voortaan deel uit van de Romeinse provincie Germania Inferior. Ineens woonden er naast Cananefaten ook Romeinen in dit deel van het huidige Nederland. Ondertussen probeerden de opeenvolgende keizers het Romeinse Rijk nog verder uit te breiden naar het noorden. Na een paar tegenvallende veldslagen hield keizer

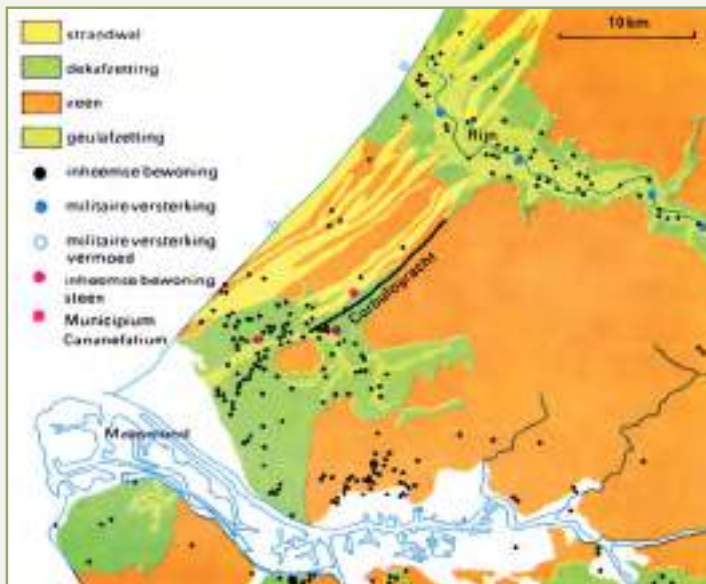

- De Romeinse Limes, ingetekend in de huidige kaart van Nederland. In de met rood aangegeven grens zijn ook de Romeinse forten ingetekend. De donkerblauwe lijn bij Forum Hadriani geeft de gracht van Corbulo weer. Bron: www.limes.nl

Claudius het in 47 na Christus voor gezien. Hij begreep dat hij gewoon niet genoeg soldaten had om de rest van het Europese vasteland eronder te krijgen. Liever concentreerde hij zich op de verovering van Britannia, het huidige Groot-Brittannië. Vanaf dat moment was de Rijn de officiële noordgrens van het Romeinse Rijk. Deze rijksgrens werd de ‘Limes’ genoemd. Het was natuurlijk belangrijk dat vijandelijke stammen de Limes niet zouden bestormen. De legerleider Corbulo kreeg van keizer Claudius de opdracht om te zorgen dat het land van de Cananefaten in Romeinse handen zou blijven. Corbulo liet daarop de bestaande verdedigingswerken langs de wal versterken en bouwde er nog wat extra forten bij. Deze lagen onder andere bij Katwijk, Valkenburg, Leiden, Zwammerdam en Alphen. In hetzelfde jaar beval Corbulo zijn leger de ‘Fossa Corbulonis’ te graven, een kanaal tussen de Rijn en de Maas. De soldaten maakten hierbij gebruik van al bestaande kreek en geulen. Die verbonden ze tot een dertig kilometer lange waterweg, niet ver van de huidige Vliet.

- Het standbeeld van Corbulo aan de Prins Bernhardlaan te Voorburg. Beeld in brons, in 1964 gemaakt door Albert Termote. Foto Jeroen Rooijackers. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg

■ De gracht van Corbulo in de Romeinse tijd. De gracht loopt tussen Forum Hadriani en Leiden ongeveer evenwijdig aan de voet van de strandwal waarop Voorburg, Veur en Voorschoten ontstonden. Bron: Verleden Land

■ Een deel van de door archeologen bij het 'Romeinse pad' te Leidschendam teruggevonden en gereconstrueerde gracht van Corbulo. Foto Kees van der Leer, 2008

Het laten aanleggen van de Fossa Corbulonis was een goed idee van Corbulo. De manschappen bleven lekker bezig en tegelijkertijd was het kanaal belangrijk voor het vervoer van materieel en soldaten. Zij hoefden niet langer over zee te varen, wat bij slecht weer en hoge golven een gevaarlijke onderneming was. Het nieuwe kanaal door het binnenland was veel veiliger, ook omdat er geen piratenschepen waren.

Forum Hadriani

De Romeinse keizer Hadrianus maakte tijdens zijn regeerperiode van het jaar 117 tot 138 lange reizen door zijn enorme rijk. Natuurlijk sloeg hij ook de hoofdplaats van de Civitas Cananeflatium niet over. Deze plaats lag langs de Fossa Corbulonis, op de plek van het huidige buitenhuis Arentsburg in Voorburg. Hadrianus arriveerde er in 122 na Christus. Het moet een enorme invasie zijn geweest, want de keizer kwam niet alleen. Duizenden lijfwachten, ambtenaren, bedienden, artsen, filosofen, architecten en soldaten reisden met hem mee. En niet te vergeten zijn vrouw, keizerin Sabina. Dit laatste had geen romantische reden. Hadrianus durfde haar gewoon niet alleen thuis te la-

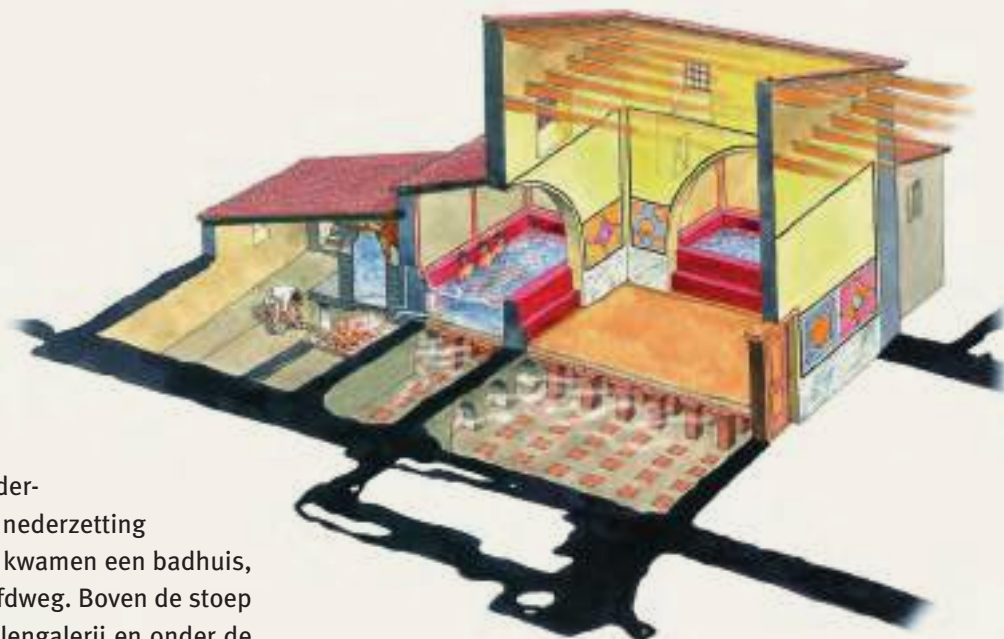
■ De Romeinse keizer Hadrianus. Beeld in brons. Collectie Antikensammlung der Staatlichen Museen, Berlijn

■ *Het badhuis van Forum Hadriani met stookruimte en badkuipen. Via een slimme constructie werd de vloer verwarmd met hete lucht. Tekening Bob Brobbel, Hilversum*

ten. Hun huwelijk was zó slecht, dat de keizer vreesde dat zij tijdens zijn afwezigheid zijn positie in Rome zou ondermijnen.

Meer dan van zijn echtgenote hield Hadrianus van steden. Bij zijn vertrek uit het huidige Voorburg liet hij honderden soldaten achter om van de kleine nederzetting een echte Romeinse plaats te maken. Er kwamen een badhuis, een tempelcomplex en een bestrate hoofdweg. Boven de stoep van deze hoofdweg bevond zich een zuilengalerij en onder de straat liep een riool. Sommige huizen waren van hout, met aardewerken dakpannen. De belangrijkste gebouwen waren van steen. De woningen werden niet in het wilde weg neergezet. Er ging heel wat denkwerk aan vooraf. Omdat de wind meestal vanuit de richting van de zee kwam, lagen de huizen van de rijkste mensen bijvoorbeeld aan de westkant van de stad. Zo waaiden de etensluchten van anderen niet bij hen naar binnen. Keizer Hadrianus gaf de 'nieuwe' plaats meteen het recht om markt te houden. De plek mocht voortaan de keizerlijke naam 'Forum Hadriani' dragen. 'Forum' is het Latijnse woord voor 'markt'. 'Hadriani' betekent 'van Hadrianus'.

In Forum Hadriani leefden ongeveer duizend mensen. Naast een beperkt aantal Romeinse soldaten hadden ook veel Cananefaten er een plekje gevonden. Bakkers bijvoorbeeld, en slaggers. Toch bleven de meeste Cananefaten op hun grote boerderijen buiten de stad wonen, die ze deelden met hun vee. Wel werden ze steeds meer beïnvloed door de Romeinse cultuur. Dat kwam deels door de Cananefaatse soldaten die meevochten met de Romeinse legers. In hun dienstperiode, die 25 jaar

■ *De openbare toiletten van Forum Hadriani. Onder de zittingen loopt een riool dat werd doorgespoeld met gebruikt badwater. Tekening Bob Brobbel, Hilversum*

duurde, pikten ze veel Romeinse gewoontes en technieken op. Na hun diensttijd pasten ze die op hun boerderijen toe. In de voorraadschuren legden ze soms naar Romeins voorbeeld een verhoogde houten vloer. Hierdoor kon ongedierte niet meer zo makkelijk bij de oogst komen.

De plattelands-Cananefaten hadden ook profijt van de nieuwe cultuur. Voordat de Romeinen arriveerden was er alleen maar ruilhandel geweest tussen de bewoners van de boerderijen onderling. Nu brachten ze hun goederen naar de markt, waar zij geld kregen voor hun producten. Hier konden ze zelf weer an-

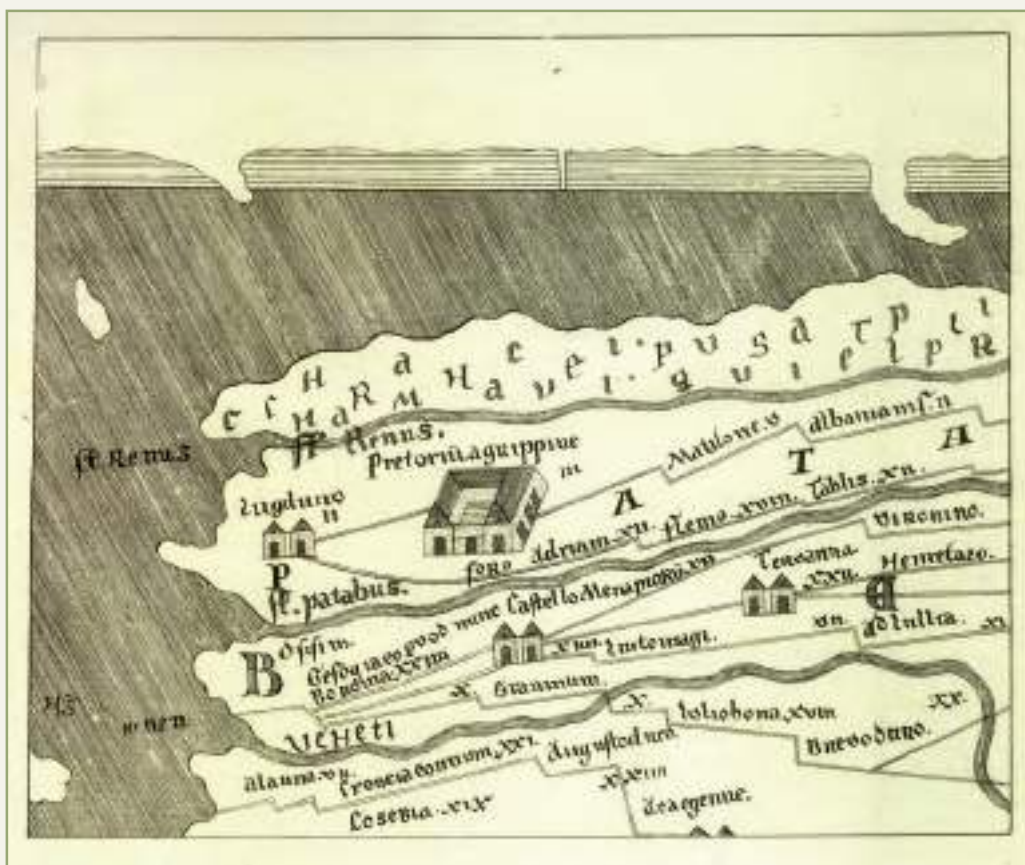
dere spullen voor kopen. Op de markt waren zelfs buitenlandse producten te krijgen, zoals aardewerk uit Italië. De keizer had goed gezien dat Forum Hadriani een zeer geschikte plaats was om handel te drijven. Goederen konden immers via het water én over het land aangevoerd worden.

Stadsrechten

In het jaar 151 na Christus gebeurde er weer iets belangrijks in Forum Hadriani. Dat jaar kreeg het Forum echte stadsrechten van keizer Antoninus Pius. De naam Forum Hadriani veranderde in Municipium Aelium Cananefatium, wat ‘Stad van de Cananefaten’ bete-

kent, aangevuld met de familienaam van de keizer. Nu Forum Hadriani van marktplaats tot stad was gepromoveerd, bouwden de bewoners er meteen een heel stuk aan. Er kwam ook een omwalling omheen. Niet uit verdedigingsoogpunt, want het was een vredige tijd. De wal diende vooral om de nieuwe belangrijkheid van de stad te onderstrepen. Om de goden gunstig te stemmen bij de bouwwerkzaamheden offerden de mensen voedsel, drank en wierook in aardewerkpotten die ze in de bouwgreppels achterlieten.

Ondanks de inspanningen om van het nieuwe Municipium Aelium Cananefatium een mooie grote stad te maken, heeft hij niet erg lang bestaan. Vlak na het jaar 166 brak de epidemie van Galenus uit. De besmettelijke ziekte kostte een groot deel van de bevolking het leven. De handel viel stil en

■ Een deel van de Peutingerkaart met Forum Hadriani dat hier wordt vermeld als 'Foro Adriani'. Litho, 1826. Collectie Kees van der Leer

de akkers lagen braak. Bovendien kwam in deze periode onder het bewind van keizer Marcus Aurelius een einde aan een lange tijd van vrede in het Romeinse Rijk. Naast de oude sieromwalling werd nu een échte muur rond de stad gemetseld, bedoeld om vijanden af te weren.

Maar ook binnen de relatief veilige stadsmuur was het leven zwaar. Doordat de Galenus-epidemie heel veel slachtoffers had geëist, woonden er een stuk minder mensen in het Municipium dan eerst. Zij moesten samen wel hetzelfde bedrag aan belasting betalen als vóór de ramp. De aanslagen waren zo hoog, dat veel mensen failliet gingen. De elite trok al snel weg uit de stad om zich op grote boerderijen te vestigen.

In het jaar 260 brak er een tweede epidemie uit. Toen vervolgens ook de Franken nog binnenvielen was de bloeitijd van het Municipium Aelium Cananefatium definitief voorbij.

Opgravingen bij Arentsburgh

Bijna vijftienhonderd jaar later, in 1771, kocht de landsdrukker

Isaac Scheltus het landgoed Arentsburgh. Hij had geen idee dat dit bovenop het oude Forum Hadriani was gebouwd. Het huis was niet helemaal naar zijn zin, dus besloot hij de boel flink te verbouwen. Ook de tuin moest op de schop. Al snel kwamen de tuinmannen voor een verrassing te staan. Tijdens het spitten stuitten ze op een oude Romeinse urn. Dit was een belangrijke historische vondst, maar de werklieden waren niet erg geïnteresseerd in geschiedenis. Ze sloegen meteen de pot stuk om te kijken of er goud of zilver in zat. Dit was niet het geval. Maar een jaar later dook er in de tuin van Arentsburgh weer iets bijzonders op: een enorme bronzen hand, die waarschijnlijk afkomstig was van een Romeins keizersbeeld dat in Forum Hadriani had gestaan. De hand was zó bijzonder dat hij zelfs opgestuurd werd naar het Russische hof, als voorbeeld voor een standbeeld van tsaar Peter de Grote. Dat bleek achteraf een nutteloze actie, want toen het pakket in Rusland arriveerde was het beeld van de tsaar al bijna klaar. De Voorburgse hand keerde later zwaar beschadigd weer terug.

■ De in 1772 bij Arentsburgh gevonden bronzen hand. Daarnaast een later gevonden bronzen teen. Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

■ Reuvs bij de door hem opgegraven muurresten van Forum Hadriani. Linksachter staat Huize Arentsburch en de nog steeds bestaande tuinmuur. Tekening omstreeks 1828. Collectie Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

■ Gipsafgietsel van een door Reuvs gevonden skelet van een vrouw. Daarnaast een reconstructie van het gezicht van de vrouw. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

Maar het was duidelijk: op Arentsburch viel heel wat te ontdekken. Koning Willem I begreep dat ook. Hij was bijzonder geïnteresseerd in de Romeinse tijd. In 1827 gaf hij de heer C.J.C. Reuvs, de allereerste professor in de archeologie ter wereld, de opdracht om het gebied rond Arentsburch te onderzoeken op sporen uit de oudheid.

Reuvs ging enthousiast aan de slag. Tijdens zijn graafwerk stuitte hij op de resten van verschillende gebouwen waaronder een Romeins badhuis, dat versierd was met muurschilderingen en een vloermozaïek. Hij was er van overtuigd dat de buitenplaats Arentsburch op de plek van het Forum Hadriani stond.

- Tijdens het uitdiepen van een greppel werden in 1997 vier Romeinse mijlpalen gevonden. Daarnaast de tekst op de oudste mijlpaal uit circa 151. Foto Haagse Archeologische Dienst. Collectie Museon, Den Haag

Na het overlijden van Reuvens, zes jaar nadat hij was begonnen met de opgravingen, bleef het onderzoek stil liggen. Tot de archeoloog H.J. Holwerda het onderzoek in 1909 weer oppakte. Hij wist niet zo zeker of de nederzetting aan de Vliet echt het beroemde Forum Hadriani was. Misschien was het wel een gewone legerplaats geweest, met een haven?

Maar in 1963 ontdekte een mevrouw uit Rijswijk per toeval een Romeinse mijlpaal, toen haar hond er een plasje tegen deed. En in 1997 werden nog vier mijlpalen gevonden, tijdens de bouw van de wijk Wateringse Veld in Den Haag. Op een van deze Romeinse wegwijzers stond de exacte afstand tot het Forum Hadriani. Het definitieve bewijs dat de oude stad wel degelijk op de plaats van het huidige Voorburg had gelegen.

Na deze belangrijke vondst is er nog veel meer ontdekt. In 2008

- Romeinse wagenwielen, in 2005 opgegraven in een waterput op het Forum Hadriani terrein. Foto BAAC bv, 's-Hertogenbosch

- Kadepalen van een Romeinse haven, in 2007 opgegraven op het Forum Hadriani terrein. Foto Universiteit Amsterdam

kwam bijvoorbeeld nog een aantal steigerpalen tevoorschijn die erop wijzen dat er ook echt een behoorlijke haven bij Forum Hadriani heeft gelegen. De recente vondsten zijn bijzonder, want sinds 1998 is Forum Hadriani een wettelijk beschermd monument. Dat betekent dat er alleen bij hoge uitzondering archeologisch onderzoek mag worden gedaan. Er zit in elk geval nog genoeg in de grond verborgen.

■ *De Leidsche dam vanaf de zuidzijde. Bij de voorste sluisdeur is de houten kraan te zien waarmee men de sluisdeur omhoog of omlaag kon doen. Rechts schippers, reizigers en werklieden op de kade met diverse herbergen. Gravure C. Decker en P.F. Smith, 1668. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

3. Het ontstaan van Leidschendam-Voorburg

Rondom de Vliet lag rijke veengrond. In de veertiende eeuw trokken veel mensen naar dit gebied toe om turf te steken. Zo ontstonden rond 1347 het dorp Stompwijk en de ernaast gelegen buurtschappen Tedingerbroek en Wilsveen. Aan de andere kant van het water lagen Voorburg en Veur. Deze plaatsen werden al in 860 in een document genoemd.

Toen woonde er maar een handjevol mensen. Vanaf de zeventiende eeuw groeide het inwonertal enorm. In 1938 gingen Veur, Stompwijk en de buurtschappen samen verder onder de naam Leidschendam.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Willibrord, 658-739 • Karel de Grote, 742-814.*

Koning Ezelsoor

Aan het einde van de derde eeuw verlieten de Romeinen Forum Hadriani. Een groot deel van de oorspronkelijke bewoners, de Cananefaten, volgde hun voorbeeld en trok weg naar het zuiden. Een kleine groep mensen bleef echter in de buurt van het Forum wonen. Voor deze achterblijvers brak een warrige tijd aan. Er waren geen soldaten meer om de grens te bewaken en het handjevol inwoners moest ineens zélf voor het onderhoud van de wegen zorgen. Geld was plotseling geen betaalmiddel meer, maar werd alleen nog gebruikt als sieraad. Men bouwde niet langer nieuwe stenen huizen, maar ging net als in de IJzertijd weer wonen in boerderijtjes van hout en leem. De

■ Een houtsnede van koning Ezelsoor afgebeeld in 'Die chronycke van Hollandt, Zeeland ende van Vriesland', in 1514 geschreven door Cornelius Aurelius. Collectie G.M. Duijvestein

■ Twee munten met keizers uit de Romeinse periode. Links keizer Aurelianus ofwel Aurindulius, rechts keizer Tetricus. De lauwerkrans om hun hoofden leek wel wat op grote oren. Collectie Geldmuseum, Utrecht

bloeiende handel in aardewerk, bronzen voorwerpen en werktuigen viel helemaal stil. Daarnaast begon het water ook nog eens te stijgen, waardoor het steeds moeilijker werd om de grond te bewerken. Het was niet verbazingwekkend dat veel mensen alsnog hun biezen pakten.

Toch gaf niet iedereen het op. Het verhaal gaat dat rond het jaar 600 een Friese koning arriveerde die een groot kasteel genaamd Hogeurch bouwde op de plaats van het toen al half ingestorte Forum Hadriani. Omdat de koning zulke lange oren had, zou hij de naam Ezelsoor hebben gedragen. Of deze Ezelsoor echt bestaan heeft, is nooit bewezen. Wel is er in de buurt van de Hogeurch een aantal munten gevonden waarop een zekere koning Aurindulius stond afgebeeld met een lauwerkrans om zijn hoofd. Waren dit misschien de lange oren?

Foreburgh en Fore

Wat we wel zeker weten, is dat de Frankische veroveraar Karel de Grote van 768 tot 814 over een groot deel van Europa regeerde. Ook het gebied rond het huidige Leidschendam-Voorburg viel onder zijn heerschappij.

Natuurlijk kon Karel de Grote onmogelijk in zijn eentje heel zijn gebied besturen. Daarom verdeelde hij zijn rijk in provin-

■ *Karel de Grote voor zijn paleis te Aken, waar hij kort na zijn kroning meestal verbleef. Schoolplaat J.H. Isings. Collectie Noordhoff Uitgevers bv, Groningen*

■ *Plundertocht door Noormannen. Tekening Edmond van Offel. Bron: www.gent.be*

cies, die de naam ‘gouwen’ kregen. In elke gouw stelde hij een graaf aan die de boel voor hem in de gaten hield. Als beloning kregen deze graven een stuk land in bruikleen, waarvan ze de opbrengst zelf mochten houden. Ook de bisschop van Utrecht kreeg een aantal stukken land te leen. Rond het jaar 860 bezat hij twee boerderijen in het huidige Voorburg en drie hoeves in het ernaast gelegen Veur.

Heel veel plezier beleefde de bisschop niet aan zijn boerderijen, want al snel vielen de Noormannen het land binnen. Zij verwoestten de Hogeboorch en stalen verder alles wat los en vast zat. De Utrechtse bisschop was woedend over de plundering. In een poging om de door de Noormannen gestolen spullen weer terug te krijgen, maakte hij kort na hun aanval in de negende eeuw een overzicht van al zijn bezittingen. Op deze lijst kwamen de namen Foreburgh (Voorburg) en Fore (Veur) voor het eerst voor.

Waar de namen vandaan komen, is niet zeker. Het Hoogduitse woord ‘Föhre’ betekent dennenbos, dus misschien dat de plaatsnamen verwijzen naar de vele bomen in de omgeving. Maar met het woord ‘fore’ kan ook een doorwaadbare plaats worden bedoeld. Het kan zelfs verwijzen naar de strandwal, waar Voorburg en Veur op zijn gebouwd. ‘Voorde’ betekent doorgang en de strandwal vormde inderdaad een soort doorgang door de drassige omgeving.

Ambachtsheren

Vanaf de twaalfde eeuw was het bestuur en de rechtspraak in het gebied dat nu Noord- en Zuid-Holland heet zeer strak georganiseerd. De graven hadden het platteland inmiddels verdeeld in kleinere stukken of ambachten, die ze aan hun trouwe vazallen in leen gaven. Deze ambachtsheren mochten in hun ambacht rechtspreken en de plaatselijke regels bepalen. De oudst bekende ambachtsheer van Voorburg heette Dirk van Duvendoorde, die ook wel Dirk van Voorburg werd genoemd. Vanaf ongeveer 1198 deelde hij er de lakens uit.

Ongetwijfeld bezocht de ambachtsheer af en toe het houten kapelletje op het hoogste punt van de strandwal dat de christe-

■ Een van de oudste afbeeldingen van de Oude kerk van Voorburg, gewijd aan de Heilige Martinus. Detail uit een kaart, gemaakt omstreeks 1560 door een onbekende tekenaar. Collectie Hoogheemraadschap van Delfland

■ Christus draagt het kruis. Deze voorstelling in beschilderd eikenhout uit omstreeks 1530 is afkomstig uit de parochie van de Heilige Martinus te Voorburg. Tot aan de beeldenstorm van 1566 heeft deze middeleeuwse beeldengroep de Oude kerk van Voorburg gesierd. Foto Jeroen Rooijackers. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg, in bruikleen van Museum Catharijneconvent, Utrecht

lijke Franken daar al vóór de elfde eeuw hadden neergezet. Aan het begin van de dertiende eeuw verving een opvolger van Dirk van Duvenvoorde dit houten gebouwtje aan de Heerweg door een stenen kerk: de Oude kerk van Voorburg. De bouw betekende een flinke uitgave voor de ambachtsheer. Maar hij mocht wél de pastoor uitkiezen en een deel van de kerkinkomsten in eigen zak steken. Rond 1459 werd een toren aan de kerk gebouwd, betaald door de bewoner van de buitenplaats Leeuwensteyn,

Kerstant van Alkemade. Als beloning mocht hij een gouden leeuw op de toren zetten, net zo een als in zijn familiewapen stond. De leeuw staat nog steeds boven op de spits.

De Loo

De 'nieuwe' Oude kerk werkte als een magneet. Steeds meer mensen trokken naar het centrum toe. In 1494 stonden er al 108 huizen. Natuurlijk woonden er ook mensen buiten het dorp. Bijvoorbeeld in de Voorburgse ridderhofsteden De Loo ter hoogte

van de Spinozalaan, Duivesteyn in het midden van de wijk Sijtwende, kasteel De Werve aan de Laan van Nieuw Oosteinde, Leeuwensteyn aan de Vliet en kasteel de Binckhorst. Verschillende kastelen waren al beschreven in documenten van vóór het jaar 1250.

■ De Binckhorst, De Loo en De Werve. Etsen H. Spilman, 1738 en 1729. Collectie Kees van der Leer

Het grootste deel van de Voorburgers woonde echter nog steeds op kleine boerderijen, waarvan de meeste in eigendom waren van de al genoemde vroenhoeve De Loo. 'Vroen' betekent letterlijk 'van de heer'. In ruil voor het gebruik van het land droegen de boeren een deel van de opbrengst van hun oogst af. Elk jaar op 10 augustus, Sint Lourisdag, betaalden ze die schuld aan de heer van De Loo. Die maakte er een echt feestje van en trakteerde iedereen op lekker eten en een dosis drank. Zijn vrolijkheid was te begrijpen, want het leenstelsel leverde flink wat op.

Dirk Potter, dichter en klerk van onder anderen graaf Albrecht van Beieren en graaf Willem VI van Holland en Zeeland, kon daar over meepraten. In 1411 moest hij voor zijn baas Willem VI op reis naar Rome, waar hij twee jaar zou blijven. Tijdens deze missie schreef Potter zijn meesterwerk 'der minnen loep', wat in modern Nederlands 'het verloop van de liefde' betekent. Uit het beroemde gedicht van 11.000 regels is veel te leren over de Nederlandse zeden en gebruiken in de vijftiende eeuw. Was de graaf gecharmeerd van het kunststuk, of was hij gewoon erg tevreden over Dirk Potters prestaties als klerk? In elk geval gaf hij hem in 1415 De Loo in leen. En wat nog beter was: bij Potters overlijden zouden zijn kinderen het leenheerschap erven. Dirk Potter was zo blij met zijn vroenhoeve dat hij zijn naam direct veranderde in Potter Van der Loo. Voortaan moesten de Voorburgers het Lourisgeld aan hem afdragen.

Ondertussen wisselden de ambachtsheren elkaar af. Vanaf 1300 had het geslacht Van Wassenaar het voor het zeggen in Voorburg. Het was een machtige familie die ook Veur, Voorschoten en Wassenaar bestuurde. Tot 1546 hielden zij de touwtjes in handen, waarna de Zuid-Nederlandse graaf De Ligne het roer overnam. In 1615 kreeg Voorburg een heel bijzondere ambachtsheer: de stad Delft. De interesse van de stad Delft voor het landelijke plaatsje Voorburg had vooral te maken met de ligging bij de Vliet en de Trekvliet. Delft vervoerde haar handelswaren over deze kanalen en gebruikte het water voor de productie van bier. Het was voor hen dan ook belangrijk dat de Vliet goed werd onderhouden door de omliggende dorpen. Door de aanschaf van Voorburg konden ze meer invloed hierop

■ Dirk Potter afgebeeld in zijn boek 'Bloem der deugden'. Miniatuur in vijftiende-eeuws manuscript. Collectie Instituut voor Franciscaanse geschiedenis, Sint Truiden

uitoefenen. Pas in 1828 kocht het dorpsbestuur van Voorburg de ambachtsheerlijkheid, voor 7.500 gulden.

Stompwijk, Wilsveen en Tedingerbroek

De overzijde van de Vliet was ook bewoond. Net als de omgeving van De Loo in Voorburg bestond de bodem daar uit rijke

■ *Turfwinning in de zeventiende eeuw. De man baggert het veen uit een poel. De vrouw en de man achter hem trappen het slib plat. De man naast hen steekt hieruit turven. Gravure I. Marcus, 1621. Particuliere collectie*

■ *Dorpsmolen in Tedingerbroek. Op de achtergrond de kerken van Leidschendam. Schilderij F. Terhell, omstreeks 1900. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

veengrond. Hier kon uitstekende turf van worden gemaakt. Deze brandstof was erg gewild bij de Hollandse graven, die hun woningen er warm mee stookten. Zij moedigen de mensen dan ook aan in de turfstekerij te gaan. Het gevolg van die aansporing was dat een aantal mensen naar het huidige Stompwijk trok om daar te werken én te wonen. Het dorpje dat zo ontstond werd in een document uit 1347 voor het eerst bij naam genoemd: Stompwijk. Het maakte toen nog deel uit van het ambacht Zoeterwoude. Dit zou tot het begin van de negentiende eeuw zo blijven. De aangrenzende buurtschappen Tedingerbroek en Wilsveen zijn waarschijnlijk in dezelfde tijd ontstaan als Stompwijk.

In Wilsveen woonden al snel zoveel turfstekers dat de behoefte

■ *Het vijftiende-eeuwse Mariabeeld uit de kapel van Wilsveen. Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht*

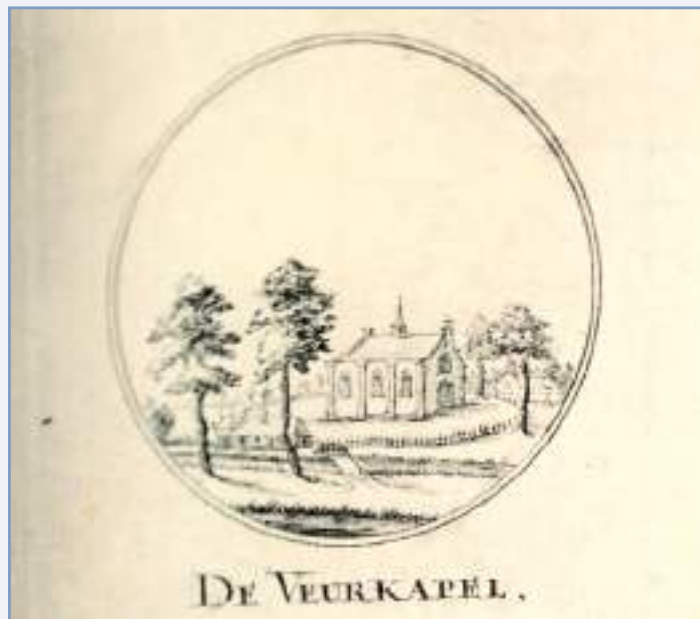
aan een eigen kerkje ontstond. Al vóór het jaar 1395 kregen de katholieken een kapel met daarin een bijzonder Mariabeeld dat magische krachten zou hebben. Nu staat dit beeldje, dat naar verluid ooit bedekt met wier en kroos over het water bij Wilsveen aan was komen drijven, in het Museum Catharijneconvent in Utrecht.

In de vijftiende eeuw was het hoogtepunt van de turfsteekrij voorbij en verschenen er in de buurt van Stompwijk steeds meer bouwmanswoningen, zoals boerderijen vroeger werden genoemd. In Tedingebroek ging het turfsteken nog een paar eeuwen door, tot ver in de zeventiende en achttiende eeuw. Er was genoeg vraag naar turf. Het werd inmiddels ook gebruikt als brandstof in onder andere bierbrouwerijen.

Vanaf de zeventiende eeuw werden grote delen van Tedingebroek als belegging gekocht door rijke Haagse en Voorburgse families. In de negentiende eeuw werd de Tedingebroekpolder helemaal droggemalen en kwam ook hier landbouwgrond.

Veurse heuvels

Het plaatsje Veur lag aan de Voorburgse kant van de Vliet. Het hoorde tot 1646 bij Voorschoten en moest luisteren naar de fa-

■ *De kapel te Veur, ook wel de Sint Agathakapel genoemd. Tekening in handschrift Kornelis van Alkemade, circa 1670. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

milie Van Wassenaer, die ook Voorburg bestuurde. Na die tijd werd het een aparte heerlijkheid. Eeuwenlang bleef het een kleine, landelijke gemeente. Een belangrijk deel van het dagelijks leven van de inwoners speelde zich af rond de Sint Agathakapel. Volgens een bekende sage had Veur deze kapel te danken aan een vrome prinses uit de buurt. Een kwaadaardige graaf had deze prinses geschaakt tijdens een wandeling in het bos, dat sindsdien 'Schakenbosch' zou heten. Het duurde niet lang voor de graaf op de prinses uitgekeken was, waarna hij haar zwanger en wel zijn kasteel uitzette. Daarna verwoestte de graaf ook nog eens het huis van haar vader, het 'Prinsenhof'. Toch spoorde de religieuze prinses haar zoon een paar jaar later aan een roos aan de vreselijke graaf te geven. De graaf was hierdoor zo ontroerd dat hij de prinses en hun zoon meenam naar zijn kasteel tussen Leidschendam en Voorschoten, dat

hij voortaan Rosenburch noemde. Om zijn wangedrag goed te maken gaf hij de vrome prinses toestemming een kapelletje te stichten op een heuvel in de buurt, gewijd aan de heilige Sint Agatha.

Wat er precies waar is van de sage? Het is aannemelijker dat het Schakenbosch is genoemd naar de schaden, ofwel de paddenstoelen en zwammen waar het bos vol mee stond. En ook de slechte graaf is niet terug te vinden in de officiële geschiedenisboeken. In werkelijkheid gaf de ambachtsheer Johan van Wassenaar waarschijnlijk in 1465 opdracht voor de bouw van de kapel op het Agathabergje.

In Veur lag nog een andere heuvel, de Elsberg. Aan het begin van de zeventiende eeuw werd deze afgegraven. Op de heuvel, in de buurt van de huidige Mauvelaan, stond ook een kapel. Omdat later op deze plek een Romeinse zuil is gevonden, wordt aangenomen dat dit ooit een Romeinse tempel was. Later zou de tempel in gebruik zijn genomen door de christenen. Eén keer per jaar kwam een lange stoet Voorburgse christenen naar Veur toe, die een rondje om de Elsberg draaiden en weer terugliepen

■ Kasteel Rosenburch tussen Leidschendam en Voorschoten. Tekening in collectie Andries Schoemaker, omstreeks 1730

naar huis. Deze processie diende waarschijnlijk ter afbakening van het territorium van de parochie. Eeuwenlang konden de Veurenaren genieten van dit bijzondere evenement. Het spektakel kwam ten einde na de sloop van de kapel, aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Vanaf die tijd liepen de Voorburgers naar het Sint Agathabergje, dat overigens in dezelfde periode zijn kapel verloor.

■ De vermoedelijk Romeinse zuil afkomstig van de Elsberg, geplaatst op de begraafplaats Oud-Eijkenduinen te Den Haag. Foto Kees van der Leer, 2009

Langzaam maar zeker verdween ook het grootste deel van het Schakenbosch, waar Voorburg en Veur dichtbij lagen. De ambachtsheer Graaf de Ligne kreeg al in 1569 van de Spaanse heerser Philips II toestemming voor de kap van het bos om er zand te kunnen winnen. Echt veel inwoners had Veur toen nog niet. In 1623 woonden er nog steeds maar 42 gezinnen met in totaal 189 mensen.

Drukte rond de dam

In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam daar echter verandering in. De Nederlandse handel en nijverheid bloeide. Ook in Veur en Stompwijk kwam steeds meer bedrijvigheid, vooral bij de Leidsche dam. Handelsschippers laadden er hun goederen over, reizigers wachtten er op de trekschuit en werklieden boden er hun diensten aan. Al die mensen moesten ook ergens wonen, eten, of slapen.

Naast nieuwe huizen voor ambtenaren zoals de schout, de deurwaarder, de damhouder, de commissaris van de trekpaarden en de bode kwamen er ook meer herbergen, zoals De Zwaan aan de Delftsekade. De eigenaar daarvan moest concurreren met

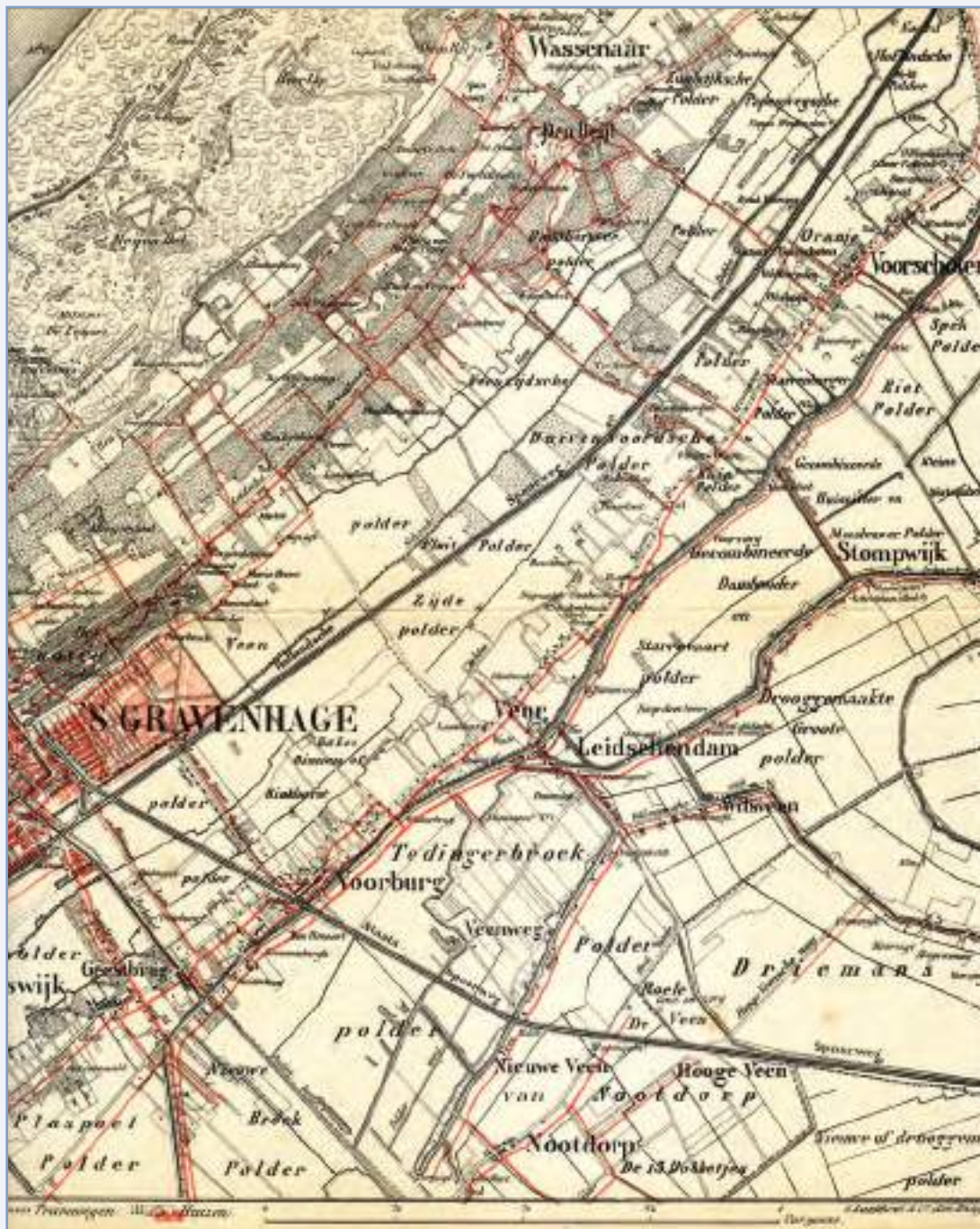
■ *De Leidsche dam met koepelkerk en rechts herberg 't Eiland. Gravure Abraham Rademaker, 1727. Collectie Kees van der Leer*

maar liefst vier andere herbergiers, waaronder die van De Stad Amsterdam. Toch was het voor reizigers en handelaars soms nog zoeken naar een plekje. Gelukkig kon men sinds 1686 ook terecht in De Jonge Prins in Stompwijk, die in 1892 herdoopt werd in Het Blesse Paard. De herbergiers voeren dus wel bij alle drukte rond de Leidsche dam. Dat was een schrale troost, want de rest van de inwoners had er weinig profijt van. Al het tolgeld dat bij de dam moest worden betaald, stroomde naar de kas van Delft. Die stad had in 1580 de rechten op de Leidsche dam gekocht. Pas in 1885 kregen de inwoners de rechten weer terug.

Weer een halve eeuw later mochten de mensen aan beide kanten van de dam zich Leidschendammer noemen. Vanaf het jaar 1938 vormden Veur en Stompwijk met het aangrenzende Wilsveen en Tedingerbreek samen de gemeente Leidschendam, verbonden door de Vliet.

■ *Herberg Het Blesse Paard te Stompwijk. Ansichtkaart, circa 1915. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ Leidschendam, Veur, Stompwijk, Wilsveen, Tedingerbroek en Voorburg op de wandelkaart van Dijkhoff & De Hoog, 1910. Op deze kaart staan ook polders, gemalen en sommige boerderijen en buitenplaatsen aangegeven
Collectie G.M. Duijvestein

■ Een trekschuit met passagiers. Het trekpaard is even uitgespannen voor een korte rustpauze. De toelichting geeft aan dat de schuit zowel voor passagiers als voor koopmansgoederen dient en dat de nachtschuit het meest wordt gebruikt. Aquatint L. Portman, 1816. Collectie Kees van der Leer

4. De Vliet

Over sluizen, scheepvaart en bruggen

De Vliet is rond het begin van de dertiende eeuw gegraven. Prettig voor de scheepvaart. Maar er was één probleem: de Leidsche dam. Schepen die van Delft naar Leiden wilden varen of andersom, moesten óver die dam worden getild. Pas in 1887 kwam er een echt brede sluis in de dam. Vanaf dat moment konden kleine en grote schepen gebruik maken

van de Vliet. Gelukkig voor de schippers werden ook de lage bruggen beweegbaar gemaakt. Dat scheelde heel wat oponthoud.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
De Hanze, 1356-circa 1450.*

De Vliet

De naam 'de Vliet' stond voor het eerst in een document uit 1281. Lange tijd heeft men gedacht dat hiermee de Fossa Corbulonis werd bedoeld, de gracht die de Romeinse veldheer Corbulo aan het begin van de jaartelling liet graven. Inmiddels is bekend dat dit een misverstand is. De Vliet ligt náást de oude Fossa Corbulonis, met waarschijnlijk maar een kleine overlap. De Corbulogracht zou tussen het jaar 400 en 600 al zijn dichtgeslibd en daarna geheel zijn verdwenen.

De huidige Vliet, ook wel Rijn-Schiekanaal genoemd, is waarschijnlijk aan het einde van de twaalfde of het begin van de dertiende eeuw gegraven. Korte tijd daarna legde men dwars op de Vliet nóg een kanaal aan, van Voorburg naar Den Haag. Deze Trekvliet was in 1345 klaar.

■ De Vliet tussen Delft en Leiden. Rechts langs de Vliet loopt een weg vanaf Delft, die over de Hoornbrug naar Rijswijk voert en via de Oude Tolbrug naar Voorburg. Bij Leidschendam is de overtoom met zijn grote windassen ingetekend. Rechts ligt de kapel van Wilsveen met daarboven de kerk van Zoeterwoude. Detail van een kaart uit 1522. Collectie Gemeentearchief Delft

■ De Trekvliet richting Huize Drievliet. Drievliet wordt zo genoemd omdat hier de drie 'Vlieten', de Trekvliet, de Vliet naar Delft en de Vliet naar Leiden samenkomen. Litho J.B.A. Jobard, 1825. Collectie Kees van der Leer

De aanleg van de Vliet betekende een belangrijke vooruitgang voor de mensen in de buurt. Vóór de aanleg speelde hun leven zich noodgedwongen dicht bij huis af. De landwegen waren in die tijd vaak slecht begaanbaar of afwezig, dus reizen was heel lastig. Maar ineens konden de mensen zich gemakkelijk over

■ Ook koeien werden per boot vervoerd. Foto collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

het water verplaatsen. Hun wereld werd een stuk groter! Ook de handel bloeide op nu voedsel en andere producten via de Vliet konden worden vervoerd.

De Leidsche dam

Er was echter één probleem: de Leidsche dam. Deze dam, dwars door de Vliet, vormde een enorm obstakel voor de scheepvaart. In tegenstelling tot nu was er geen sluis. Boten die van Delft naar Leiden wilden varen of vice versa, moesten dus vanuit het water óver de dam worden getild. Dit gebeurde met een overtoom, een soort hijsapparaat dat de schepen via een helling naar boven trok. Het was een behoorlijk gedoe. Als een schip maar iets te zwaar was, kon het met geen mogelijkheid over de dam getakeld worden. De schipper moest dan eerst alle vracht uit het ruim halen en op de kant zetten. Nadat het schip aan de andere kant van de dam te water was gelaten, moest de hele lading er weer in. Vooral met slecht weer was dit geen fijne onderneming. Of dat nog niet genoeg was, moest de schipper ook

■ Een boot wordt met behulp van een overtoom met grote windassen over een dam heen getrokken. Bron: *Historisch Voorburg*, jrg. 14, nr. 1

■ *De grote windassen in de Leidsche dam omstreeks 1556. Detail uit kaart Coenraet Oelensz. Collectie Gemeentearchief Delft*

nog eens extra tol betalen voor de lading. Alleen de spullen die hij in één keer in zijn armen naar de andere kant kon dragen, mochten gratis naar de overkant.

Echt grote boten konden sowieso geen gebruik maken van de overtoom. Zij waren gedwongen gebruik te maken van een andere vaarroute, via Gouda en Dordrecht. Deze steden hadden daar geen probleem mee. De passerende schepen moesten flink wat tol betalen, dus dat bracht behoorlijk wat geld in het laatje.

Een sluis?

In 1489 echter leek er verbetering te komen in het 'Leidsche damprobleem'. Heer Hendrik van Naaldwijk, die de tolgelden bij de Leidsche dam mocht innen, vroeg de regering toestemming om een sluis te mogen bouwen. Hierdoor zouden de schepen niet meer over de dam getakeld hoeven te worden, wat varen via de Vliet een stuk aantrekkelijker maakte. En meer schepen betekende meer tolgeld. De stad Delft, die belang had bij een snelle vaarroute voor het vervoer van graan en bier, zag ook wel wat in dit idee.

Keizer Maximiliaan, die over een deel van Europa inclusief de Nederlanden heerste, stemde daarop in met de aanleg van twee verlaten. Dit waren doorgangen in de dam, waar kleine schepen doorheen pasten. Ook kon door de verlaten vers water, dat onmisbaar was voor de bierbrouwers in Delft, van het

hoge Rijnland naar het lageregelegen Delfland stromen. Delft was dolblij met de toezegging van de keizer, maar de Goudse en Dordtse heren waren minder te spreken over zijn beslissing. Als de schepen niet meer langs Gouda en Dordrecht hoefden te varen, gingen grote hoeveelheden tolgeld aan hun neus voorbij! Zij sputterden dus heftig tegen, maar ondanks dat voeren de handelsschepen al snel heen en weer over de Vliet. Het was de Goudse en Dordtse heren een doorn in het oog. Zelfs zodanig, dat in de winter van 1492 vierhonderd gewapende mannen uit de twee steden met sleetjes over de bevroren Vliet naar de Leidsche dam trokken en de verlaten in puin sloegen. Geen schip kon er meer doorheen.

Het werd meteen een stuk rustiger op de Vliet nu de boten weer met de overtoom over de dam getrokken moesten worden. De meeste schippers namen liever de makkelijke route. Gouda en Dordrecht hadden hun zin gekregen.

Een sluis!

In 1536 gaf keizer Karel V toestemming om nieuwe verlaten aan te brengen in de dam. Deze mochten echter alleen gebruikt worden voor het doorlaten van water, niet van schepen. Men moest blijven hannesen met de overtoom. Al snel

kon zelfs dát niet meer. In 1568 was de Tachtigjarige Oorlog uitgebroken en de Spaanse vijand sloeg de overtoom in 1572 kapot. En dat was nog niet alles. In 1574 sneuvelde de dam in zijn geheel, toen Willem van Oranje het land onder water zette om de Spanjaarden uit Leiden te verdrijven.

De dam werd weer hersteld, maar zonder scheepssluisen. Pas in 1648 veranderde de situatie. In de dam kwam nu een permanente sluis, ruim drieëneenhalve meter breed en meer dan twee meter hoog. Deze was bedoeld om vervuild water door te spoelen én om de binnenscheepvaart door te laten. Gouda en Dordrecht moesten zich bij de situatie neerleggen.

■ De Leidsche dam met de oude sluisen. Door de hoogte kon de schutdeur hoog worden opgetrokken zodat de boten er onderdoor konden varen. Litho J. Beretta, omstreeks 1850. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

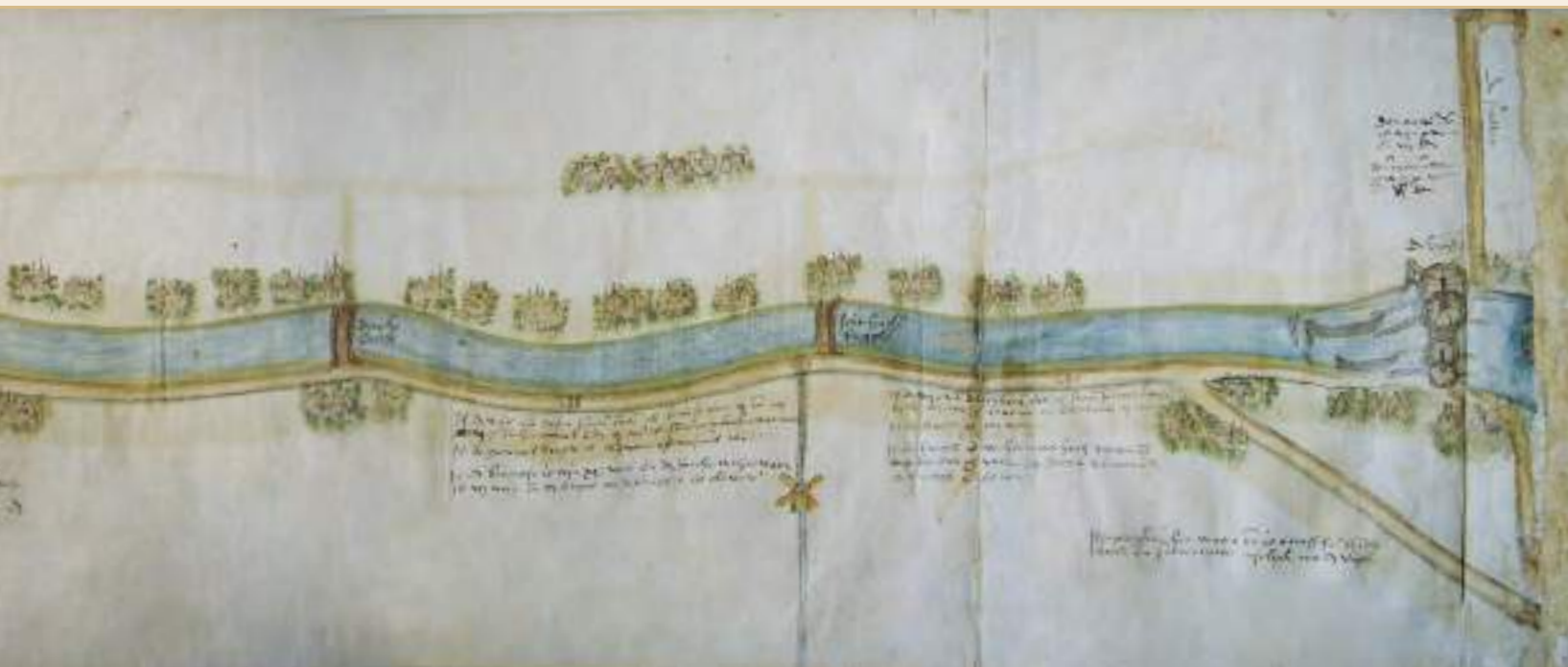

Onderhoud

Het was niet alleen de dam die tot spanningen leidde tussen verschillende partijen. Ook het onderhoud van de Vliet zorgde voor conflicten. In 1556 bijvoorbeeld, vlogen de inwoners van Voorburg en Delft elkaar hierover in de haren.

Elke inwoner van Delfland was verplicht zijn deel van de Vliet op de juiste diepte te houden. Dat betekende dat het kanaal af en toe uitgebaggerd moest worden. Volgens Delft onderhield Voorburg haar deel van de Vliet echter zó slecht, dat het water op sommige plaatsen nog maar een paar centimeter diep was. Dit maakte het bijna onmogelijk om er met een schip doorheen te varen, tot grote ergernis van de buurstad. Kwaad vroegen de Delftenaren het hoogheemraadschap om in te grijpen. De ambachtsbewaarders van Voorburg waren echter niet erg onder de

indruk van de klachten. Aan uitdiepen dachten ze niet. Zij gebruikten het kanaal eigenlijk alleen voor het lozen van overtollig water. De problemen van de Delftse schippers interesseerden hen niet zo. Bovendien, zoveel scheepvaart kwam er nu ook weer niet langs. De grote schepen voeren immers via Gouda en Dordrecht om het 'Leidsche damprobleem' te ontlopen. Het hoogheemraadschap dacht er anders over en vond dat de Voorburgers de Vliet inderdaad moesten uitgraven tot hij minstens 136 centimeter diep was. Uiteraard op eigen kosten. En het moest snel gebeuren ook, anders dreigde er een flinke boete. Om te zorgen dat ze de gestelde deadline konden halen, kregen de Voorburgers toestemming om op feestdagen door te gaan met uitdiepen, behalve op zondag.

■ De Vliet bij Voorburg en Leidschendam omstreeks 1556. Op deze kaart staan zorgvuldig de diepten en ondiepten van diverse plekken in de Vliet aangegeven. De bruggen zijn ook ingetekend, met van elk de naam, de lengte, de breedte en de doorvaarthoogte. Geheel links ligt de 'Nijen brugghe' ofwel de Nieuwe (Tol)brug. Dan volgen de 'Tolle brugghe' en de 'Voirburchse brugghe', de huidige Kerkbrug. De volgende brug is de 'Wijcki brugghe', nu de Wijckerbrug geheten. Iets verderop ligt de 'Scutlynchen brugghe'. Deze naam betekent waarschijnlijk: brug bij de landscheidingsdam. Deze brug werd ook wel de Alckemadebrug genoemd, naar de eigenaren van het daarbij gelegen kasteel Leeuwensteyn. Geheel rechts ligt de overtoom van de 'Leijtsche dam' met aan weerszijden de dijk van de landscheiding, de zogenaamde 'Sijtwijn' of Sijtwende. Deel kaart Coenraet Oelensz, 1556. Collectie Gemeentearchief Delft

Het was niet het eerste en zeker niet het laatste conflict over het watermanagement van de Vliet. Ook de inwoners van Veur en Stompwijk hadden het regelmatig aan de stok met de buurstedes, die belang hadden bij een ongehinderde scheepvaart. In 1604 werd de diepte van de Vliet opnieuw in kaart gebracht. Daarbij bleek dat het water rond de Leidsche dam op sommige plekken nog maar 79 centimeter diep was. V  el ondieper dus

dan de officieel vereiste 136 centimeter. Tussen de dam en Leiden lagen namelijk meerdere wedden. Dit waren plaatsen in de Vliet waar het vee kon oversteken naar de weiden aan de andere kant. De boeren gooiden bij die wedden regelmatig grote hoeveelheden aarde en puin in het water. Hierdoor bleef de Vliet daar ondiep, zodat de koeien en paarden er makkelijk doorheen konden lopen. Gevolg was dat het ene na het andere

■ *Wedden in de Vliet tussen Leidschendam en Voorschoten, bij het Schakenbosch en het Oostbosch. Detail kaart Coenraet Oelensz, omstreeks 1556. Collectie Gemeentearchief Delft*

schip er aan de grond liep. Het ophogen van de bodem was dan ook ten strengste verboden en de straffen waren niet mals. Dat ontdekte ook de Voorburger Neel Loes, die eerder werd betrappt op het gooien van een paar handen zand in het water. Hij kreeg een hoge boete en diende zes dagen lang zonder loon mee te helpen met het uitdiepen van de Vliet. Daarna moest hij met een mand vol aarde op zijn rug en op blote voeten rond de Elsborg lopen met een brandende kaars in de hand. Ondanks het strenge beleid van het hoogheemraadschap lagen de boeren nog jaren dwars. Pas vanaf halverwege de zeventiende eeuw werden de wedden niet meer gebruikt.

Bruggen

De scheepvaart had dus te maken met heel wat barricades in de Vliet. Naast de dam en de ondiepe plekken waren er ook nog de bruggen. Vooral de lage Oude Tolbrug en Wijckerbrug vormden een probleem. De meeste schepen konden er onmogelijk onderdoor. Regelmatig streken schippers hun mast om maar verder te kunnen varen. Soms was dit niet genoeg en moesten er extra maatregelen worden genomen, zodat het schip zo diep mogelijk kwam te liggen. Een truc die regelmatig werd toege-

■ *De lage Oude Tolbrug bij Voorburg. Naast het gesloten tolhek zijn rechts de hekpilaren van Leeuwenberg te zien. Ansichtkaart, circa 1900. Collectie Kees van der Leer*

■ *De Wijckerbrug bij Voorburg. De boerderij naast de brug is later afgebroken. Het rechtergedeelte bleef staan om te worden gebruikt als brugwachtershuisje. Foto, circa 1900. Collectie Kees van der Leer*

■ Hooggeladen hooiwagen die een brug bij Voorburg passeert. Rechts in de verte ligt Hofwijck. Tekening Jan van Goyen, 1653. Collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

past om het schip te verzwaren, was het aan boord roepen van willekeurige passanten. Ook werden wel tonnen met water aan de voorplecht gehangen. Al met al kostte zo'n operatie enorm veel tijd. Na gemor van de schippers besloten de Voorburgse ambachtsbewaarders, die de bruggen en wegen onderhielden, in het midden van de zestiende eeuw de bruggen over de Vliet te verhogen. Nu sloegen de boeren echter aan het klagen. Zij kwamen met hun hooiwagens nauwelijks de steile bruggen meer op. Eén boer was al met zijn wagen in de Vliet gevallen en verdronken. Als het zou gaan vriezen en de wegen spiegelglad werden, was de ellende helemaal niet meer te overzien. De ambachtsbewaarders vonden het echter wel mooi geweest. De bruggen bleven hoog. In 1672 gaven de Staten van Holland opdracht de Oude Tolbrug, de Wijckerbrug en de Kerkbrug tijde-

■ Kerkbrug bij Voorburg. Ansichtkaart, verzonden in 1930. Collectie Kees van der Leer

■ De Nieuwe Tolbrug over de Vliet bij Huize Burchvliet. Rechts stroomt de Trekvliet. Bij een bochtafsnijding in 1891 verdween Burchvliet en werd de brug verlegd naar de overkant van de Trekvliet. Foto, circa 1885. Collectie Kees van der Leer

■ De Geestbrug tussen Voorburg en Rijswijk. Ansichtkaart, rond 1900. Collectie Kees van der Leer

■ De aanleg van de nieuwe sluizen te Leidschendam in 1886. Foto collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

lijk onklaar te maken. Zo voorkwamen ze dat de Fransen, met wie Nederland in oorlog was, er gebruik van zouden maken. De Vliet oversteken kon toen alleen nog bij de Nieuwe Tolbrug, gebouwd in 1556, en de Geestbrug, uit ongeveer 1350.

Verbeterde doorvaart

Eeuwenlang werd de Vliet vooral bevaren door kleinere schepen. Pas vanaf 1887 was de route ook geschikt voor grotere boten. De sluis bij Leidschendam werd dat jaar verbeterd en verbreed. Deze sluis, met ophaalbruggen, wordt tot op de dag van vandaag gebruikt.

Sinds 2006 wordt hij elektrisch bediend. Tegelijk met de verbouwing van de sluis in 1886 maakte men de doorvaart onder de Vlietbruggen een stuk breder en hoger. De Wijckerbrug en de Kerkbrug werden tweeëneenhalve meter hoog. De Oude Tolbrug was lager. Dit was geëist door de bewoner van Huize Leeuwenbergh, dat nu Dorrepaal heet. Hij wilde gemakkelijk met zijn paard en wagen Voorburg in kunnen rijden. Kennelijk had hij veel invloed, want de Oude Tolbrug kreeg een hoogte van slechts één meter. Omdat daar natuurlijk geen schip onderdoor paste werd de brug, net als de Geestbrug en de Hoornburg, in 1893 beweegbaar gemaakt. Het resultaat was dat er constant verkeersopstoppingen ontstonden, want het ding moest om de

■ De nieuwe sluisbruggen bij Leidschendam. Ansichtkaart, circa 1900. Collectie Kees van der Leer

haverklap open. In 1956 werd de Oude Tolbrug vervangen door de huidige brug bij de Heeswijkstraat. De Geestbrug zag er al vanaf 1933 moderner uit.

Aan het begin van de twintigste eeuw konden ook de Wijckerbrug, de Kerkbrug en de Nieuwe Tolbrug -de 'kippetjesbrug' bij Drievliet- opgehaald worden. De oude brugwachtershuisjes herinneren aan de tijd dat de bruggen met de hand werden bediend.

■ Graaf Willem IV, gravin Margaretha en graaf Willem V, afgebeeld in 'Het Oude Goudtsche Kronycxken', 1663. Het opgeheven zwaard bij Willem IV wijst er op dat hij stierf 'door het zwaard', ofwel in een gevecht. Collectie Kees van der Leer

5. Hoekse en Kabeljauwse twisten

In 1345 stierf Willem IV. Het huidige Leidschendam-Voorburg was hiermee zijn graaf kwijt. Als snel ontstond er een machtsstrijd tussen Margaretha van Beieren en haar zoon Willem V. Want wie mocht het roer overnemen? De oorlog die vervolgens uitbrak kreeg de naam Hoekse en Kabeljauwse twisten. Kasteel de Binckhorst werd in deze periode geheel

verwoest. Ook kasteel Duivenvoorde moest het ontgelden. De Voorburgse heilige Geertruid van Oosten had een en ander al voorspeld...

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
Floris V, 1254-1296.*

Een nieuwe heerser

Vanaf 1337 werd Holland geregeerd door graaf Willem IV. Ook het huidige Leidschendam-Voorburg viel onder zijn gezag. Heel lang kon Willem IV echter niet genieten van zijn machtige positie. Bij een veldslag in Friesland werd hij vermoord en zo kwam er in 1345 al een einde aan zijn heerschappij. Met zijn dood ontstond er een probleem. De graaf had namelijk geen kinderen en dus geen opvolger. Na lang overleg werd bepaald dat zijn zus Margaretha van Beieren het roer in Holland, Utrecht en Henegouwen dan maar moest overnemen.

Op het eerste gezicht leek dat een aardige oplossing. Maar net toen Margaretha enthousiast was begonnen met regeren, besloot haar man, de Duitse keizer Lodewijk van Beieren, dat ze terug naar huis moest komen. Het leek hem ineens beter als één van zijn zonen voorlopig het gebied zou besturen. Al snel kon Margaretha dus weer met haar koffers in een koets naar het Duitse hof vertrekken. Haar plaats werd ingenomen door haar dertienjarige zoon Willem V, die zich voor onbepaalde tijd zaakwaarnemer van Holland mocht noemen.

Begin van de strijd

Willem V was zeer gelukkig met zijn taak. Ondanks zijn jonge leeftijd beviel het regeren de jeugdige gouverneur prima. Ook de steden en veel edelen waren blij met Willem V. Van hem kregen ze veel meer voorrechten dan van zijn moeder. Vijf jaar later, in 1350, leek hun gunstige positie in gevaar te komen. Margaretha wilde de leiding weer van haar zoon over te nemen. De steden en edelen waren niet de enigen die verontwaardigd waren. Willem V was laaiend over de plannen van zijn moeder! Hij had het prima naar zijn zin in Holland en hij dacht er niet over de macht uit handen te geven. Maar Margaretha zou hoe dan ook haar plek terugkrijgen en als dat niet goedschiks kon, dan maar kwaadschiks. Oók als dat betekende dat ze haar eigen zoon moest aanvallen. Zo begon een burgeroorlog die bijna anderhalve eeuw zou gaan duren.

Hoeken en Kabeljauwen

De aanhang van Willem V bestond uit opstandige steden en edelen die meer vrijheid en zeggenschap eisten. Zij noemden zichzelf Kabeljauwen, naar de roofvissen die graag in de aanval gaan. Margaretha werd gesteund door de plattelandsadel. Deze edelen vonden dat de vorstin door God was aangewezen en dat haar wil dus wet moest zijn. Ook de edelen die in dienst waren van het grafelijke hof -met de bijbehorende privileges- stonden aan de kant van Margaretha. Haar aanhangers kregen de naam 'Hoeken', omdat je met een hoek, een vishaak, heel wat kabeljauwen vangen kon. Maar ook bij de Hoeken telde het eigenbelang soms zwaarder dan het geloof in de goddelijke wil. Regelmatig liepen Hoeken over naar het andere kamp

■ Een kabeljauw wordt gevangen met een hoek ofwel haak. Symbolische muntafbeelding in 'Sinnebeelden der Graven' door L. Smids, 1712. Collectie Kees van der Leer

en andersom, net wat hun het beste uitkwam. De oorlog, die de naam Hoekse en Kabeljauwse twisten kreeg, had hierdoor soms een erg verwarrend verloop.

Aanval op de Binckhorst

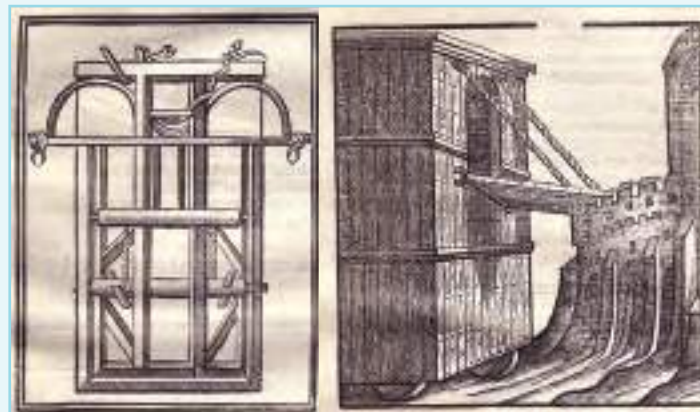
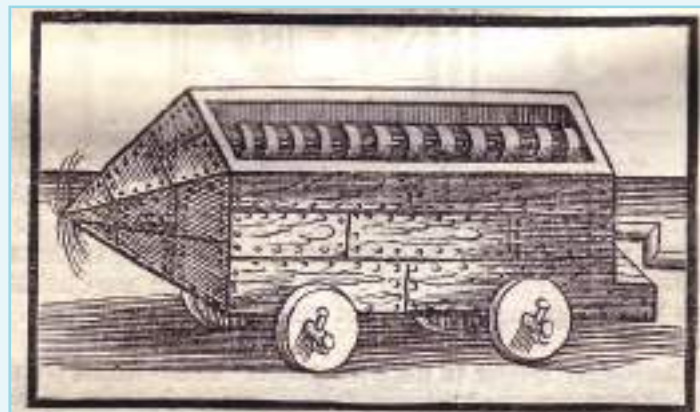
Tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten was het overal in Holland onrustig, ook in Voorburg en het huidige Leidschendam. Willem V was een voorstander van het gebruik van geweld om Margaretha's Hoeken tot overgave te dwingen. Hij belegerde hun kastelen net zo lang tot ze de Kabeljauwse kant kozen.

Ook een van de oudste kastelen van Voorburg, De Binckhorst aan de Trekvlief, ontkwam niet aan zo'n belegering. De heer van het kasteel, Jacob van den Binckhorst, had in 1350 een steunbetuiging aan Margaretha getekend, dus zijn voorkeur voor de Hoekse kant was wel bekend. Het was dan ook te verwachten dat De Binckhorst doelwit zou worden van de Kabeljauwen. In 1351 stonden ze voor de deur.

Kasteel De Binckhorst, dat waarschijnlijk al vóór het jaar 1076 gebouwd was, bestond in die tijd uit een pand met dikke muren en torens vol schietgaten. Om het kasteel heen lag een gracht met een ophaalbrug. De Kabeljauwen lieten zich hier niet door

afschrikken. Met behulp van Engelse huursoldaten gingen ze begin mei ten aanval.

Heer Jacob van den Binckhorst zelf was op dat moment niet thuis. Hij was druk in gevecht met de Kabeljauwen op zijn andere kasteel, de burcht van Medemblik. Daarom had hij zijn broer, Herbaren van den Binckhorst, opgedragen om De Binckhorst te

■ *Middeleeuwse oorlogsmiddelen gebruikt tijdens het beleg van Rosenburch en De Binckhorst: een mol, een blijde en een evenhoge. Gravures uit de 'Chartre Chronyck', in 1645 gepubliceerd door 'schildknaap' Matthijs van der Houve. Collectie Kees van der Leer*

■ *Kasteel De Binckhorst bij Voorburg in oude tijden. Tekening Abraham Rademaker, circa 1719. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden*

■ Kasteel Rosenburch tussen Leidschendam en Voorschoten. Tekening in collectie Andries Schoemaker, 1730

verdedigen. Dat lukte in eerste instantie vrij goed, tot de Kabeljauwen met zwaarder materiaal aan kwamen zetten. Eind mei begonnen ze op de muren in te hakken met blijden en mollen, een middeleeuws soort stormrammen. Ook gebruikten ze donderbussen, een type kanon dat op buskruit werkte. Waarschijnlijk waren dit dezelfde werktuigen waarmee de Kabeljauwen in de maanden ervoor kasteel Rosenburch, tussen Veur en Voorschoten, succesvol hadden bestormd. Na een paar dagen rammen en beuken door de Kabeljauwse vijand moesten ook de bewoners van De Binckhorst zich overgeven. Het was een grote nederlaag voor Herbaren van den Binckhorst. Het enige lichtpuntje was dat het kasteel door het relatief snelle verloop van de strijd niet onherstelbaar was beschadigd.

■ Graaf Albrecht van Beieren, afgebeeld in 'Het Oude Goudtsche Kronycxken', 1663. Collectie Kees van der Leer

Nogmaals onder vuur

De gewelddadige oorlogsstrategie van Willem V bleek een succes. In 1351 won hij de strijd van zijn moeder Margaretha van Beieren. Dat betekende niet dat het rustig werd in het land. De wrijving tussen de Hoeken en Kabeljauwen bleef bestaan. In 1358, zeven jaar nadat hij zijn moeder had verslagen, werd Willem V overigens alweer van de troon gestoten. Tijdens een feest probeerde hij zomaar een onschuldige medefeestganger te vermoorden. Hij werd krankzinnig verklaard en opgesloten in een kasteel in Henegouwen. Zijn broer Albrecht van Beieren volgde hem op. Hij regeerde vanuit het Binnenhof in Den Haag, dat in de dertiende eeuw was (af)gebouwd door Floris V. In tegenstelling tot zijn broer

stond Albrecht van Beieren in het begin van zijn regeerperiode aan de kant van de Hoeken, tot grote schrik van de Kabeljauwen. Straks pakte die Albrecht van Beieren hun privileges af! Er zat niets anders op dan de wapens af te stoffen. In 1359, acht jaar na de eerste aanval, belegerden de Kabeljauwse Delftenaren nogmaals De Binckhorst. Deze keer ging het er een stuk ruiger aan toe. Het kasteel werd volledig verwoest. Waarschijnlijk werd er hierbij weer gebruik gemaakt van buskruit en kanonnen. De delen van De Binckhorst die na de aanval nog overeind stonden, werden in brand gestoken. Ook andere burchten in het gebied werden belaagd en gesloopt.

Moord op Aleid van Poelgeest

Hoewel Albrecht van Beieren in het begin van zijn regeerperiode aan de Hoekse zijde had gestaan, bedacht hij al snel dat het waarschijnlijk slim was geen kant te kiezen. Hij nam zich voor boven de strijdende partijen te gaan staan, om de rust in het land bevorderen. Dat hij zijn eigen idee serieus nam, bleek wel uit zijn liefdesleven. De van oorsprong Hoekse Albrecht werd namelijk dolverliefd op een Kabeljauwse dame, Aleid van

Poelgeest. De Hoeken waren niet erg enthousiast over de partnerkeuze van de graaf. Albrecht beweerde wel dat hij neutraal was, maar als hij met die Kabeljauwse trouwde, zouden die Kabeljauwen best eens heel veel macht kunnen krijgen. Een groep van zo'n dertig Hoeken smeedde daarom samen een complot om Aleid van Poelgeest voor altijd uit de weg te ruimen. Op een avond in 1392 overvielen ze de geliefde van Albrecht van Beieren in Den Haag en staken haar dood.

Albrecht was ontroostbaar na de dood van Aleid van Poelgeest. En hij was woest op de Hoeken. Als wraak liet hij hun kastelen en burchten afbreken. Ook als ze niets met de moord te maken hadden.

Kasteel Duivenvoorde

Eén van de mensen die zo zijn kasteel verloor heette Arent IV van Wassenaar, eigenaar van kasteel Duivenvoorde tussen Veur en Voorschoten. Hij was een overtuigde Hoek, net als zijn vader Arent III, die een belangrijke rol speelde bij het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Kasteel Duivenvoorde zag er in die tijd anders uit dan nu. Het bestond uit een vierkante

De moord op Aleid van Poelgeest. Staalgravure J.W. Kaiser, 1855. Collectie Haags Gemeentearchief

Duyvestein ofwel Klein-Duivenvoorde bij Voorburg. Tekening Abraham Rademaker, 1718. Particuliere collectie

donjon, een soort toren met dikke muren, met een gracht eromheen. Het verhaal gaat dat Albrecht van Beieren Duivenvoorde na de moord op zijn vriendin geheel liet slopen. De hoeve Duyvestein in Voorburg, waar Arents broer Dirk woonde, overleefde de verwoestingstocht wel. Helemaal terecht was dat niet, want beide broers Van Wassenaar hadden meegeholpen de moord op Aleid voor te bereiden. Wel werd Dirk verbannen, samen met zijn broer Arent IV en de andere medeplichtigen. In 1397 hief Albrecht de ban trouwens weer op. Hij had zijn Hoekse edelen eigenlijk veel te hard nodig om mee op krijgstoct te gaan. Dirk trad later zelfs in dienst bij de graaf als baljuw, een ambtenaar die bij afwezigheid van de vorst zijn taken waarnam, en als dijkgraaf van Rijnland, een soort burgemeester van het heemraadschap. Kasteel Duivenvoorde werd na Arents terugkeer weer opgebouwd.

■ *Geertruid van Oosten, zingend en musicerend.*
Pianoschildering Pierre Cuypers.
Bron: www.flickr.com

Geertruid van Oosten

De Hoekse en Kabeljauwse twisten kwamen niet voor iedereen als een verrassing. De heilige Geertruid van Oosten had er al lang van tevoren voor gewaarschuwd. Deze Geertruid van Oosten was rond 1320 in Voorburg geboren. De boerendochter was diep religieus en zong graag het liedje ‘Nu daghet in het Oosten’. Oorspronkelijk had dit rijmpje een wat schunnige ondertoon, maar Geertruid gaf er een christelijke draai aan. Aan dit lied heeft zij waarschijnlijk haar achternaam te danken, al is het ook mogelijk dat deze verwees naar haar huis aan het Oosteinde. Na een mislukte carrière als dienstmeisje in Voorburg vertrok de vrome Geertruid naar een klooster in Delft.

■ *De heilige Geertruid van Oosten, met in haar handpalmen de kruisigingswonden van Christus. Gravure, 1649. Collectie G.M. Duyvestein*

Daar gebeurden naar verluid een aantal wonderen. Zo zou zij op Goede Vrijdag, de dag waarop de kruisiging van Jezus wordt herdacht, gaten in haar handen hebben gekregen alsof zij zelf was gekruisigd. De wonden bloedden zelfs zeven keer per dag. Er kwamen zoveel mensen naar haar kijken dat Geertruid bad of de gaten weer mochten verdwijnen, wat meteen gebeurde. Daarnaast had zij visioenen waarin zij de toekomst kon zien. In één van die visioenen zag zij de slag bij Zwartsluis, een gevecht tussen de troepen van Margaretha en Willem V, die een maand na de belegering van kasteel de Binckhorst in 1351 plaatsvond. Zij voorspelde ook dat een zekere Dirc van Renen net buiten Delft gedood zou worden tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Helaas luisterde niet iedereen naar de heilige Geertruid. Dirc van Renen waagde zich toch buiten de stad en Geertruids voorspelling kwam uit. Eerst werd Dirc gruwelijk mishandeld door de Hoeken. Daarna sneden ze zijn ledematen van zijn romp, die later in mandjes naar zijn huis werden gedragen. Geertruid van Oosten zelf overleed aan het begin van 1358.

■ Hagenpreek aan de Vliet bij de Hoornbrug, in augustus 1566. Schoolplaat J.H. Isings. Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Rotterdam

6. Religieuze twisten in de Tachtigjarige Oorlog

Vanaf 1555 had de katholieke Philips II het voor het zeggen in de Nederlanden. Protestanten noemde hij ketters. Hun religieuze ideeën waren streng verboden. Veel ketters kwamen hiertegen in verzet. In Voorburg vernielden ze bijvoorbeeld een katholiek beeld in de Oude kerk. De daders kregen hoge straffen. Toen greep Willem van Oranje in. Het

onbedoelde resultaat was, dat katholieken voortaan niets meer mochten. Toch bleven ze stiekem hun geloof uitoefenen. In Wilsveen gingen ze zelfs openlijk naar de kapel.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Karel V, 1500-1558 • De Beeldenstorm, 1566 • Willem van Oranje, 1533-1584.*

Een nieuwe religie

In 1544 erfde de elfjarige Willem van Nassau het Franse gebied Orange. Vanaf dat moment mocht hij zich prins van Oranje noemen. De toenmalige keizer Karel V haalde prins Willem onmiddellijk naar zijn hof in Brussel. Daar zou hij hem net als zijn eigen zoon Philips II kunnen opvoeden in de katholieke traditie. Karel V was er namelijk van overtuigd dat maar één geloof het goede was. Hij zou dan ook het liefste willen dat iedere inwoner van zijn rijk rooms-katholiek was. Maar juist in die tijd ontstonden er andere religieuze ideeën, verspreid door Maarten Luther en Johannes Calvijn. Karel V maakte zich grote zorgen over de opkomst van dit protestantisme. Hij was bang dat het bestaan van verschillende godsdiensten verdeeldheid zou brengen binnen zijn rijk. In 1555 volgde Philips II zijn vader Karel V op. Hij was nog strenger katholiek dan zijn vader. Inwoners van het rijk die een andere religie aanhingen, konden op een zware straf rekenen. Dat gold ook voor de Nederlanden. Maar intussen was de opmars van het protestantse geloof niet te stuiten. Steeds meer mensen stapten over op de ‘nieuwe leer’. Het was Philips II een gruwel. De ketter, zoals hij de protestanten noemde, mochten van hem dan ook geen eigen kerken hebben. Het houden van protestantse diensten was ten strengste verboden. Daar trokken de ketteren zich niets van aan. Zij hielden hun preken gewoon in de open lucht. Om niet ontdekt te worden stonden ze vaak achter een heg of een haag. De diensten kregen al snel de naam ‘hagenpreken’.

■ Troonsafstand door Karel V, leunend op de schouder van Willem van Oranje. Links staat zijn zoon Philips II. Historieprent J.W. Heijting. Collectie Kees van der Leer

Onrust

Landvoogdes Margaretha van Parma voerde sinds 1559 namens haar halfbroer Philips II het bestuur over de Nederlanden. In april 1566 bood een delegatie van driehonderd edelen haar een smeekschrift aan met het verzoek het protestantisme niet meer te bestrijden. Onder hen was de Voorburger Dirk van Duvenvoorde, de bewoner van de hoeve Duyvestein. Margaretha was in eerste instantie erg geschrokken van de bezoekers. Tot haar raadgever Berlaymont in haar oor fluisterde: ‘ce ne sont que des gueux’ (het zijn maar bedelaars). De tegenstanders van Philips II noemden zich vanaf dat moment geuzen. Toch beloofde Margaretha een oogje dicht te knijpen en de protestantse hagenprekers niet te hard te straffen. Later dat jaar, in augustus 1566, liep de zaak volledig uit de hand. Bij de Hoornbrug aan de Vliet in Rijswijk werd een ha-

genpreek gehouden door de Vlaming Peter Schagius. Uit heel de omtrek stroomden mensen toe om te luisteren naar de voor-malige monnik. Onder hen waren ook vooraanstaande inwo-ners van Voorburg. Het bijwonen van de openluchtdienst was niet zonder risico. Ondanks de zogenaamde soepelheid van Margaretha maakten mensen met het ‘verkeerde’ geloof nog steeds kans op een flinke straf. De eigenaar van hofstede De Loo, Dirck Cobel, en Lodewijk Pous van kasteel De Binckhorst in Voorburg lieten zich daar niet door afschrikken. Sterker nog, Lodewijk Pous zat in het organisatiecomité. Pous zag écht wat in de ‘nieuwe leer’: hij gaf geld aan protestantse predikanten, verzorgde hun onderdak en regelde plekken waar gepreikt kon worden. Kortom, hij was een ketter van de zwaarste soort. Na afloop van de preek bij de Hoornbrug sloeg de vlam in de pan. De voorganger had de toehoorders opgeroepen zich te

verzetten tegen de katholieke overheersing. Waarom mochten de protestanten geen eigen kerken hebben? Een deel van de opgezweepte menigte vertrok hierop naar Delft om de beelden van de katholieke Oude en Nieuwe kerk kort en klein te slaan. Een ander deel maakte het katholieke nonnenklooster Naza-reth in Rijswijk met de grond gelijk. De overblijfselen staken ze in brand. Honderden inwoners van Voorburg renden naar de Geestbrug om de metershoge vlammen te bekijken.

Ook in Voorburg zelf was het onrustig. Kort na de vernieling van de beelden in Delft en Rijswijk nodigde pastoor Johannes Vreem van de Oude kerk de Voorburgse jonkheer Ghilein Ze-gers van Wassenhoven en zijn broer Johan uit voor een etentje. Daar kreeg Vreem spijt van! Nadat hij aan de lopende band be-ledigingen aan het adres van de katholieke kerk had moeten aanhoren, dwongen zijn gasten hem de sleutel van de Oude

■ Aanbieding van het ‘smeek-schrift der edelen’ aan Margaretha van Parma. Onder de edelen bevond zich ook Dirk van Duvenvoorde uit Voorburg. Schoolplaat H.A. van Trig. Collectie Kees van der Leer

■ Vernieling van een Mariabeeld tijdens de beeldenstorm. Historieprent T. Bottema, 1929. Collectie Kees van der Leer

■ De Voorburgse kerk gezien vanaf de Vliet. Rechts een scheepswerfje, links een theehuisje van het zeventiende-eeuwse buiten Hofwijck. Ets Coenraat Decker, 1665. Collectie G.M. Duijvestein

kerk te overhandigen. Als dank voor de maaltijd sloopten de broers Zegers van Wassenhoven daarbinnen het beeld van Sint Joris.

Harde straffen

Philips II was woedend over de heiligschennis van zijn katholieke kerken, die de geschiedenis inging als de Beeldenstorm. In 1567 stuurde hij de bloeddorstige Hertog van Alva naar de Nederlanden om de daders te straffen. Landvoogdes Margaretha van Parma probeerde de boel nog te sussen, maar Philips II luisterde niet. Veel protestanten eindigden aan de galg of op de brandstapel.

Ook de Voorburger Lodewijk Pous van De Binckhorst moest eraan geloven. Hij was te belangrijk om opgehangen te worden, maar Alva liet hem in 1568 wél verbannen. Daarnaast verloor Pous al zijn goederen. In hetzelfde jaar stuurde Alva's Bloedraad ook de broers Zegers van Wassenhoven weg, als straf voor het kapotte Sint Jorisbeeld. Ook zij konden naar hun bezittingen fluiten.

■ Intocht van Alva te Brussel. Historieprent J.W. Heijting. Collectie Kees van der Leer

■ *Het dorp Voorburg met geheel links Huis den Dom.
Ets K.F. Bendorp, 1795. Collectie G.M. Duijvestein*

■ *Een veldslag tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Historieprent
G. Westermann, 1941. Collectie Kees van der Leer*

■ *Willem van Oranje, als aanvoerder van het gewapende verzet tegen de
Spaanse overheersing. Schoolplaat J.H. Isings. Collectie Noordhoff
Uitgevers bv, Groningen*

Dat was nog niets vergeleken bij het lot van de Advocaat van Holland, meester Jacob van den Eynde. Hij woonde aan het Oosteinde in Voorburg in Huis den Dom, ter hoogte van de Rozenboomlaan. In 1568 klopten Alva's mannen aan zijn deur om hem daarna in de Brusselse gevangenis te smijten op verdenking van protestantse misdaden. De oude man was zo ge-

schrokken van zijn arrestatie dat hij korte tijd later in zijn cel overleed. Pas na anderhalf jaar kwam zijn zaak alsnog voor de rechter. Hij werd vrijgesproken.

Willem van Oranje, die samen met koning Philips II was opgegroeid, zag het optreden van Alva met afschuw aan. Hij was het helemaal niet eens met het beleid. Hij vond dat de mensen zelf mochten kiezen waar ze in wilden geloven. In 1568 besloot Willem van Oranje dat het afgelopen moest zijn met de Spaanse terreur. Daarop vielen zijn broers Adolf en Lodewijk de soldaten van koning Philips II bij het plaatsje Heiligerlee aan. Philips II stuurde onmiddellijk nóg meer troepen naar de Nederlanden om de opstandige gewesten er onder te krijgen. De Tachtigjarige Oorlog was begonnen.

Omgekeerde wereld

Helaas kwam van de godsdienstvrijheid waar Willem van Oranje voor streed in de praktijk weinig terecht. In 1572 kondigde de prins weliswaar aan dat er in de Nederlanden ‘religievrede’ zou heersen, maar de Staten van Holland hadden daar heel andere ideeën over. Zo kwam het dat er in 1573 een omgekeerde situatie ontstond: niet het protestantisme, maar juist het katholieke geloof werd verboden! Het protestantisme was voortaan de staatsgodsdienst.

In 1575 moesten de katholieken hun kerken afstaan aan de protestanten. Ook de Oude Kerk in de Herenstraat kreeg vanaf 1576 een protestantse predikant, Theodorus Petri van Leeuwen. Of hij ’s zondags veel toehoorders had? Er waren nog steeds heel veel katholieken, die niets moesten hebben van dat andere geloof. Zij vertoonden zich niet meer in de kerk.

Nu het katholieke geloof officieel verboden was, grepen de protestanten hun kans om het de andere partij flink lastig te maken. In 1574 namen zij de laatste katholieke pastoor van de Voorburgse Oude kerk, Jan Joppen, gevangen. Ze beschuldigden hem van heulen met de vijand. Zijn executie volgde in 1575 in Delft. Hij werd onthoofd op het schavot.

Alles wat met het katholieke geloof te maken had, moest volgens de Staten van Holland uitgebannen worden. Het leggen

van bloemen op katholieke graven in de Oude kerk van Voorburg was bijvoorbeeld streng verboden. Ook mochten er geen kruizen meer op worden geplaatst. Die herinnerden te veel aan de katholieke paus.

Vanaf 1581 ging de regering mensen die het katholieke geloof uitoefenden vervolgen als ordeverstoorers. Dat betekende hoge boetes – of erger. Gek genoeg leek de verhouding tussen de katholieken en protestanten in Voorburg over het algemeen toch niet echt gespannen. Katholieken mochten nog steeds worden begraven op het kerkhof rond de Oude kerk. Gestorven katholieke priesters kregen zelfs een plekje in de kerk. Zolang ze het geloof maar niet al te opzichtig uitdroegen, werden katholieken kennelijk gewoon getolereerd.

Katholieken geven niet op

Voor Veurse katholieken veranderde in deze periode ook het een en ander. In het begin van de Tachtigjarige Oorlog sneuvelde hun kapel en er werd constant druk op hen uitgeoefend om zich te bekeren tot het protestantisme. Toch bleef ook hier een groot aantal mensen het rooms-katholieke geloof trouw. Zij kwamen stiekem bij elkaar in boerderijen en schuurtjes, waar pastoors in het geheim hun missen hielden. Ongetrouwde, vrome vrouwen verzorgden de pastoors. Ook kondigden zij het begin van de mis aan door bij de parochianen aan te kloppen. Ze hielden er de bijnaam ‘klopjes’ aan over.

De katholieke bewoners van Stompwijk konden wél in een kapel terecht, in het buurtschap Wilsveen. Deze Mariakapel was wettelijk overgegaan in protestantse handen. Maar omdat er nauwelijks protestanten in Stompwijk en Wilsveen woonden, werd hij in de praktijk gewoon gebruikt door de katholieken. De kapel was zelfs enorm populair, mede door het Mariabeeldje met vermeende genezende krachten. In 1573 hadden de protestanten het beeld al uit de kapel verwijderd, maar ondanks dat bleef de plek een enorme aantrekkingskracht houden op gelovigen uit de wijde omtrek. Duizenden pelgrims bezochten Wilsveen. Toen de Staten van Holland in 1581 lucht kregen van deze ‘afgoderij’ gaven ze de metselaar Jan Jansz. opdracht het

■ *Het kerkje van Wilsveen, de voormalige Mariakapel. Recht er tegenover staat de dorpschool, die in 1769 zou worden gesloopt. Tekening J.E. la Fargue, 1750. Collectie Haags Gemeentearchief*

■ *Het kerkhof van Wilsveen op de plek van de voormalige Mariakapel. Foto Kees van der Leer, 2008*

kapelletje af te breken. Dit bevel negeerde hij. Het duurde nog ruim honderd jaar voor de kapel uit zichzelf instortte. De katholieken herbouwden hem zo snel mogelijk. In 1819 maakte hij plaats voor een protestants kerkhof.

Maerten van der Velde

Ondanks de springlevende katholieke gemeenschap kreeg Stompwijk pas in 1635 officieel weer een eigen pastoor, Maerten van der Velde. Hij woonde aan de Stompwijkse weg. Naast de Stompwijkse parochianen bediende hij ook de inwoners van de omliggende gemeenten. De pogingen om het katholicisme uit te roeien waren niet erg succesvol in deze omgeving. Maerten van der Velde diende alleen al in zijn eerste twee dienstjaren aan tweeduizend mensen het Heilig Vormsel toe ten teken dat ze bij de katholieke kerk wilden horen.

Naast zijn gewone taken organiseerde Van der Velde nogal opvallende bedevaarten naar de voormalige Mariakapel in Wilsveen. Dit schoot veel protestanten in het verkeerde keelgat. Het was al erg genoeg dat de katholieken gewoon doorgingen met de uitoefening van hun geloof, maar om dit zo opzichtig doen was wel erg brutaal.

Toen Maerten van der Velde in 1639 de mis las in Middelburg, een plaatsje vlakbij Gouda, werd hij dan ook door de schout gearresteerd en voor acht dagen in een kerker gegooid. Het inrekenen ging er nogal wild aan toe en Van der Velde liep een flinke hoofdwond op. Die werd tijdens zijn gevangenschap zo slecht verzorgd, dat hij een maand later overleed aan een infectie. Stompwijk was zijn pastoor weer kwijt.

Schuilkerk

Voorburg moest iets langer op een nieuwe katholieke pastoor wachten dan Stompwijk. Pas in 1645 trad Eduardus de Graaf aan. Katholieke kerken waren op dat moment officieel nog steeds verboden. De katholieken kochten daarom het buitenhuis Bijvliet om stiekem bij elkaar te komen. Drie jaar na De Graafs aanstelling, in 1648, was de Tachtigjarige Oorlog voor-

- *Maarten van der Velde, pastoor van Stompwijk, afgebeeld op een zeventiende-eeuwse 'memorietafel'. Dit schilderij geeft het leven en het martelaarschap van deze pastoor weer. Rondom Maarten van der Velde zijn diverse scènes uit zijn leven weergegeven. Linksboven zijn gevangenneming door de schout, daaronder zijn verbanning uit Leiden. Rechts zijn sterfbed en begrafenis. Het schilderij hangt tegenwoordig in de Rooms-Katholieke kerk van Stompwijk. Collectie Heilige Laurentiusparochie, Stompwijk*

- *Oude gevelsteen van het buiten Bijvliet, de voormalige schuilkerk aan het Voorburgse Oosteinde. Particuliere collectie*

- *De Sint Martinuskerk omstreeks 1900 aan het Voorburgse Oosteinde, gezien vanaf de inmiddels afgebroken boerderij aan de huidige Oranje Nassastraat. Foto collectie Kees van der Leer*

bij. Daarna kregen de katholieken het iets makkelijker, al zou het nog tot 1853 duren voor hun geloof weer door iedereen werd geaccepteerd. In 1893 verrees op de plek van de schuilkerk aan het Oosteinde de Sint Martinuskerk, ontworpen door de Rotterdamse architect E.J. Margry. Hij was ook verantwoordelijk

voor de Sint Laurentiuskerk in Stompwijk (1873) en de Petrus en Pauluskerk in Leidschendam (1880).

Brand

De katholieken moesten flink wat geduld hebben voor ze weer

■ *De Hervormde kerk van Leidschendam. De kerk heeft hier nog de ronde koepel. Rechts naast de kerk is het brandspuithuisje te zien. Tegenover de kerk ligt de trekschuit met daarachter de hoge sluisdeur. Schilderij P.C. la Farge, 1758. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg. Foto Andreas de Man*

echte kerkgebouwen kregen. Maar ook de protestanten rond de Leidsche dam kregen niet zomaar toestemming voor het bouwen van een eigen kerk. Tussen 1620 en 1653 hielden zij kerkdiensten in verschillende woonhuizen. Deze situatie was niet ideaal. Ten eerste was de ruimte erg klein en ten tweede lag één van de 'kerkhuizen' naast een café, waar de niet-kerkgangers al vroeg in de morgen dronkemansliederen brulden. De predikant kon zich in het buurhuis maar nèt verstaanbaar maken.

Pas in 1646 werd er groen licht gegeven voor de bouw van een Hervormde kerk aan de Sluis, die in 1653 klaar was. De dorpsbewoners konden niet erg lang van hun nieuwe gebedshuis genieten. Na veertig jaar vloog de kerk in brand. Wéér waren de hervormden aangewezen op de huiskamerdiensten. Om een nieuwe kerk te kunnen betalen organiseerden de protestanten een loterij. Opvallend genoeg kocht zelfs Sultan Suleiman van het Ottomaanse Rijk tien loten van twee gulden.

In 1697 was de kerk klaar. Voor de zekerheid bouwde men de opslagplaats voor de brandspuit maar tegen de kerk aan. Het zou natuurlijk verschrikkelijk zijn als het gebouw weer in vlammen opging. In 1865 kreeg de kerk het huidige achtkantige dak.

■ *De Hervormde kerk van Leidschendam met het achtkantige dak, bijgenaamd de Peperbus. Over de brug passeert melkboer Beukers met zijn paard en wagen. Ansichtkaart, circa 1930. Collectie Kees van der Leer*

■ *De Sint Laurentiuskerk van Stompwijk met schoolgaande jeugd op de voorgrond. Ansichtkaart, 1912. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *De Petrus en Pauluskerk te Leidschendam. Ansichtkaart, 1905. Collectie Kees van der Leer*

■ De bevolking vlucht voor het oorlogsgeweld. Historieprent G. Westermann, 1941. Collectie Kees van der Leer

7. De Tachtigjarige Oorlog. Strijd en ellende

In de Tachtigjarige Oorlog hadden de bewoners rond de Leidsche dam het zwaar te verduren. Er waren veel Spaanse soldaten in de omgeving, in verband met het beleg van Leiden. Ze dwongen de inwoners huisvuil te verzamelen om hun schansen te versterken. De kapel op het Sint Agathabergje werd platgebrand en de Leidsche dam vernield. In 1574 was

Leiden bevrijd. De Spaanse soldaten vluchtten eindelijk weg. Niet iedereen was snel genoeg. Tweehonderd Spanjaarden werden bij de Geestbrug vermoord.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Karel V, 1500-1558 • Willem van Oranje, 1533-1584.*

- Het 'memorieboek' van Voorburg waarin vanaf 1435 de bezittingen en de giften aan de kerk van Voorburg werden opgeschreven. De kerk kreeg in de middeleeuwen veel grond of de opbrengsten daarvan cadeau, in ruil voor het lezen van missen voor het zielenheil van de schenker. De laatste gift werd op 25 januari 1566 genoteerd door pastoor Jan Vreem. Deze gift werd gebruikt voor de vervanging van het gestolen liturgisch vaatwerk, de plaatsing van een glas-in-loodraam met de hemelvaart van Maria en de vernieuwing van twee klokken in de toren. Collectie Hervormde Gemeente Voorburg

Rampen

De tweede helft van de zestiende eeuw begon slecht voor de inwoners van Voorburg. In 1557 overleden door een pestepidemie vijfhonderd mensen binnen drie maanden. Dat was tweederde van alle Voorburgers! De enige partij die van de ellendige situatie profiteerde was de kerk. Er kwamen heel wat extra giften bij de kerkrentmeesters binnen van bange parochianen die hoopten de dood te ontlopen door zoveel mogelijk landopbrengsten te schenken. Net toen de mensen weer een beetje opgekrabbeld waren na de pestuitbarsting mislukte de oogst. Hierdoor ontstond een ernstige hongersnood. Tussendoor kregen de inwoners ook nog regelmatig te maken met muizenplagen. Ook Veur en Stompwijk werden hierdoor getroffen. Kortom, de rampen volgden elkaar in snel tempo op.

Toen in 1568 de Tachtigjarige Oorlog uitbrak tussen de Spaanse koning en een deel van het huidige Nederland werd het helemaal afzien.

- Portret van de Spaanse koning Philips II. Staalgravure in Mr. J. van Lennep, 'Worstelstrijd met Spanje'. Collectie Kees van der Leer

Schansen rond de Leidsche dam

Tijdens deze oorlog, die tot 1648 duurde, gebruikten de Spanjaarden een speciale tactiek. Om te zorgen dat de Hollandse dwarsliggers hun verzet tegen de koning opgaven, voerden ze op verschillende plaatsen een beleg uit. Met grote groepen soldaten omsingelden ze een rebellerende stad, zodat niemand er meer in of uit kon. Ze rekenden erop dat de mensen zich wel zouden overgeven als het voedsel en het water in de stad opraakten.

■ *Belegering van een stad tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Historieprent G.J. Sijthoff. Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Rotterdam*

In 1574 probeerden de Spanjaarden zo'n beleg uit op de stad Leiden. De soldaten wierpen 22 schansen in de omgeving op en bouwden 27 forten. Vanaf daar konden de militairen de boel goed in de gaten houden. Ook rond de Leidsche dam kwamen schansen te liggen, onder andere ter hoogte van het huidige kruispunt Nieuwstraat-Vlietweg-Delftse Kade. Maar er gebeurde meer. Al snel ontdekten de Spanjaarden dat hun activiteiten bij Leiden vanaf het Sint Agathabergje in Veur goed te volgen waren. Om te voorkomen dat de Hollandse troepen de Agathakapel als uitkijkpunt zouden gaan gebruiken, staken de militairen deze in brand. Daarnaast sloten de Spanjaarden de landwegen af, om ervoor te waken dat buitenstaanders de hongerende bevolking in Leiden te hulp zouden schieten met voedsel of water. Ten slotte bezetten ze de Leidsche dam zodat ook vaarverkeer tussen Delft en Leiden niet meer mogelijk was.

Plunderen

En toen begon het wachten tot Leiden zich overgaf. Maandenlang lagen de Spaanse legers in hun schansen. Echt spannend

was dat niet voor de soldaten. Ze verveelden zich een ongeluk. Om te voorkomen dat de manschappen aan het muiten zouden slaan, gunde de Spaanse voorman Don Louis Gaytan zijn troepen na enige tijd wel een verzetje. Hij gaf hen toestemming om naar Den Haag te gaan en daar de boel eens flink te plunderen. Het was uiteraard niet de bedoeling dat dit plan uit zou lekken, maar een opgewonden soldaat praatte zijn mond voorbij. Al snel bereikte het gerucht Nederlandse oren. Ook Nicolaes Ruychaver, een aanvoerder van de watergeuzen, hoorde van het plunderingsidee. Daar zou hij wel even een stokje voor steken! Vliegenvlug trommelde hij een aantal vrijwilligers op, die zich op de bewuste dag bij de Geestbrug in Voorburg verzamelden. Toen de Spanjaarden over de brug wilden marcheren richting Den Haag, kwam de Nederlandse groep in actie. Met zijn allen stortten ze zich op de vijand, die totaal verrast was door de aanval. Uiteindelijk wonnen de Spanjaarden het gevecht, maar hun uitje viel volledig in het water. Door het oponthoud hadden de Hagenaars ruim de tijd gehad hun waardevolle spullen te verstoppen of om op de vlucht te slaan.

■ *De Geestbrug bij Voorburg gezien richting Drievliet. Aquarel Isaac van Ketweg, 1785. Collectie Gemeentearchief Den Haag*

Huisvuil

Eind februari 1574 onderbraken de Spanjaarden het beleg weer voor korte tijd, om de legers van Willem van Oranje in een ander deel van het land te bestrijden. De manschappen verlieten hun posten rond de Leidsche dam en kwamen pas in de nacht van 25 op 26 mei weer terug. Ze waren in opperbeste stemming. Op 14 april hadden ze de Slag bij Mook gewonnen van Lodewijk en Hendrik van Nassau, twee broers van de Prins van Oranje. Eenmaal bij de Leidsche dam aangekomen, stond hen nóg een prettige verrassing te wachten. Want hoewel de inwoners rond de dam drie maanden de tijd hadden gehad om de vijandelijke schansen te verwoesten of in elk geval onbruikbaar te maken, was de Spaanse verdedigingslinie met geen vinger aangeraakt. Waren de mensen bang geweest voor wraakacties van de vijand? Dachten ze misschien dat de Spanjaarden niet meer terug zouden komen? De Spaanse legerleider Don Louis Gaytan kon in ieder geval bij elke schans soldaten achterlaten, die zich er weer beschut en veilig installeerden. Daarna dwongen ze de inwoners van Voorburg, Stompwijk en Veur huisvuil te verzamelen om de wallen nog verder te versterken en te verhogen. Alle drie de dorpen moesten met paard en wagens troep gaan ophalen in Den Haag. Door het verwijderen van het vuilnis werd de kans op een uitbraak van besmettelijke ziektes daar meteen een stuk kleiner.

Onder water

Inmiddels kwam het einde van de voedselvoorraad in Leiden in zicht. Het zag er niet best uit voor de mensen binnen de stadsmuren. Willem van Oranje besloot samen met de Staten van Holland om de dijken van de Hollandse IJssel en Maas door te steken. Een deel van Nederland zou daardoor onder water komen te staan. De Prins van Oranje hoopte dat de Spanjaarden voor zoveel nattigheid wel op de vlucht zouden slaan. Bovendien konden de watergeuzen de vijand te lijf gaan vanaf hun platte schuiten. De inwoners van het huidige Leidschendam-Voorburg ontvingen eind juli een waarschuwing dat hun land na het doorprikken van de dijken onder water zou verdwijnen. Acht

- *Willem van Oranje, gekleed in tabberd, omstreeks 1750. Schilderij, vermoedelijk gemaakt door Oranjeprinses Anna van Hannover. Collectie Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau*

dagen kregen ze de tijd om hun spullen te pakken en te vertrekken naar een veilige plek. Kennelijk hadden de inwoners weinig haast, want op 7 augustus werd de termijn met nóg acht dagen verlengd. Daarna zette men de sluizen echt open en stak men de dijken door. Een groot deel van de omgeving stond blank.

- *Het ontzet van Leiden. Door de overstroomde polders vaart het bevrijdingsleger naar Leiden. Aan de kruitwolken is te zien dat bij de schansen rond de Leidsche dam hevig wordt geschoten. Ets Frans Hogenberg, 1608. Collectie G.M. Duijvestein*

■ *De geuzenvloot bij Leiden. Schoolplaat J.H. Isings. Collectie Noordhoff Uitgevers bv, Groningen*

De Spanjaarden gaven echter niet zomaar op. Tot 3 oktober 1574 hielden ze stand in Leiden, ondanks herhaalde aanvallen van de watergeuzen. Maar toen was Leiden dan toch echt bevrijd. De Spanjaarden waren niet van plan na hun nederlaag rustig te gaan zitten wachten op een pak slaag van de overwinnaars. Onder leiding van Alonzo Lopez Galio vluchtten ze richting Den Haag. Ze werden achtervolgd door een woedende troep Zeeuwen, die Leiden vanuit het zuiden te hulp kwam. Maar bij de Geestbrug in Voorburg kregen de Spanjaarden het pas écht benauwd. Daar stond een verzameling geuzen hen op te wachten. Al snel ontstond er een heftig gevecht bij de brug. De inzittenden van een paar bootjes die over de Trekvliet onderweg waren naar Leiden met vaten voedsel mengden zich ook in de strijd. Zij bewerkten de vijand met lange boothaken. Tweehonderd Spanjaarden werden op bloedige wijze vermoord.

Diefstal en inkwartieringen

Ondertussen was het feest in Leiden. Na maanden honger lijden genoten de Leidenaren van haring, hutspot en witbrood. Maar voor de inwoners van het huidige Leidschendam-Voorburg zag het er minder goed uit. Heel de omgeving was van vruchtbaar land veranderd in één grote waterplas. Eerder hadden de Spanjaarden de dorpen al geplunderd en her en der brand gesticht. Ze vernielden ook de overtomen op de Leidsche dam, die niet één, twee, drie weer gemaakt konden worden. De Leidschendamse boerderij Noorthey was al in 1572 met de grond gelijk gemaakt.

Nu bleek dat de bewoners ook moesten vrezen voor hun eigen landgenoten. De watergeuzen, die in hun bootjes over het ondergelopen land voeren, waren geen lieverdjes. Ze stalen zoveel ze konden.

Een nog grotere plaag waren de Staatse (Hollandse) soldaten. Vanaf december 1574 werden ze bij de bevolking in huis geplaatst, om hen te beschermen tegen de Spaanse vijand. Voorburg moest in deze periode een ruitereenheid onderdak verschaffen. Het klonk veilig en vertrouwd, maar in plaats van de inwoners te verdedigen tegen de Spanjaarden voerden de

■ *Boerderij Noorthey, na de herbouw in de zeventiende eeuw. Aquarel J. Verheul, 1928. Foto collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ Een berooide boer, na vernieling en plundering door soldaten. Historieprent T. Bottema, 1929. Collectie Kees van der Leer

soldaten een ware terreur uit binnen de Voorburgse gezinnen. Vaak moesten wel acht militairen een plekje krijgen in de toch al niet erg grote huizen. Het ruimtegebrek bleek nog niet het ergste te zijn. Vóór de inkwartiering was de Voorburgers verzekerd dat de soldaten voor hun eigen eten zouden zorgen. Ze hadden echt alleen een slaapplek nodig. Het eindresultaat was echter dat de logés alle maaltijden van hun toch al straatarme gastheren inpikten. Daarna dwongen ze de bewoners hun kleren en huisraad te verkopen om hen nog meer voedsel te kunnen voorschotelen. Deden ze dat niet, dan werden hun huizen vernield. Het was zó erg, dat de bevolking de regering smeekte in te grijpen. De Staten van Holland antwoordden op 8 januari 1575 niets anders te kunnen dan de soldaten over wat meer steden te verdelen. Het was waarschijnlijk niet de oplossing waar de Voorburgers op hadden gehoopt, maar in elk geval vertrok

een deel van de ruiters weer uit het dorp.

Na de ellende van de inkwartieringen volgde een verhoging van de bierbelasting. Ook dat was rampzalig voor veel mensen. Bier werd in die tijd in grote hoeveelheden gedronken, omdat water snel bedierf. De belastingverhoging betekende dus voor iedereen een aanslag op de portemonnee.

Ondanks dat werkten alle inwoners heel hard om de kapotgestoken dijken weer te repareren. Dit was binnen een jaar klaar. Het herstel van de gesneuvelde molens duurde langer. Terwijl juist die nodig waren om het land weer droog te kunnen malen. In 1577 stonden verschillende stukken land rond het huidige Leidschendam-Voorburg nog steeds onder water. Andere akkers waren wel droog, maar moesten eerst grondig bewerkt worden voor er weer iets op kon groeien. Pas rond 1580 werd het leven weer normaal.

■ De overgebleven molendriegang van Stompwijk. Door de molens achter elkaar te plaatsen kon het water naar een steeds hoger niveau worden gemalen. De molens zijn bovenkruiers, de kap met het wiekenkruis is beweegbaar met behulp van een kruirad aan de buitenkant. Foto Kees van der Leer, 2008

8. Waterbeheer door de eeuwen heen

Over veenderijen, polders en molens

In de dertiende eeuw werden de heemraadschappen opgericht. Aan het hoofd stonden wijze mannen. Zij moesten ervoor zorgen dat het land door ontginning en het steken van turf niet onder water kwam te staan. Vanaf de vijftiende eeuw verschenen daartoe de eerste molens in de omgeving. Ook letten de heemraden er op dat de Vliet

bevaarbaar bleef. Was dat niet het geval, dan moesten alle omwonenden helpen met uitdiepen. Bij weigering wachtte een fikse straf.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Floris V, 1254-1296 • De Beemster, 1612.*

Nieuw land

Vanaf de elfde eeuw begon de bevolking van Nederland sterk te groeien. Omdat meer mensen ook meer eten, was er extra land nodig om graan te verbouwen en vee te laten grazen. Ook de boeren rond het huidige Leidschendam-Voorburg legden nieuwe akkers aan, door struiken en planten te verbranden. Maar daarmee waren ze er nog niet. De veengrond die bloot kwam te liggen was te nat om zomaar in te kunnen zaaien of vee op te kunnen weiden. Het land moest eerst droog worden gemaakt. De boeren groeven her en der slootjes om het overtollige water af te voeren. Helaas vergaten ze soms met de grondbezitters in de buurt te overleggen. Met grote ruzies tot gevolg, want door

de loospraktijken van de één werd het land van de ander juist weer veel te vochtig. De tijd was rijp om strenge afspraken te maken over de waterhuishouding.

De Landscheiding

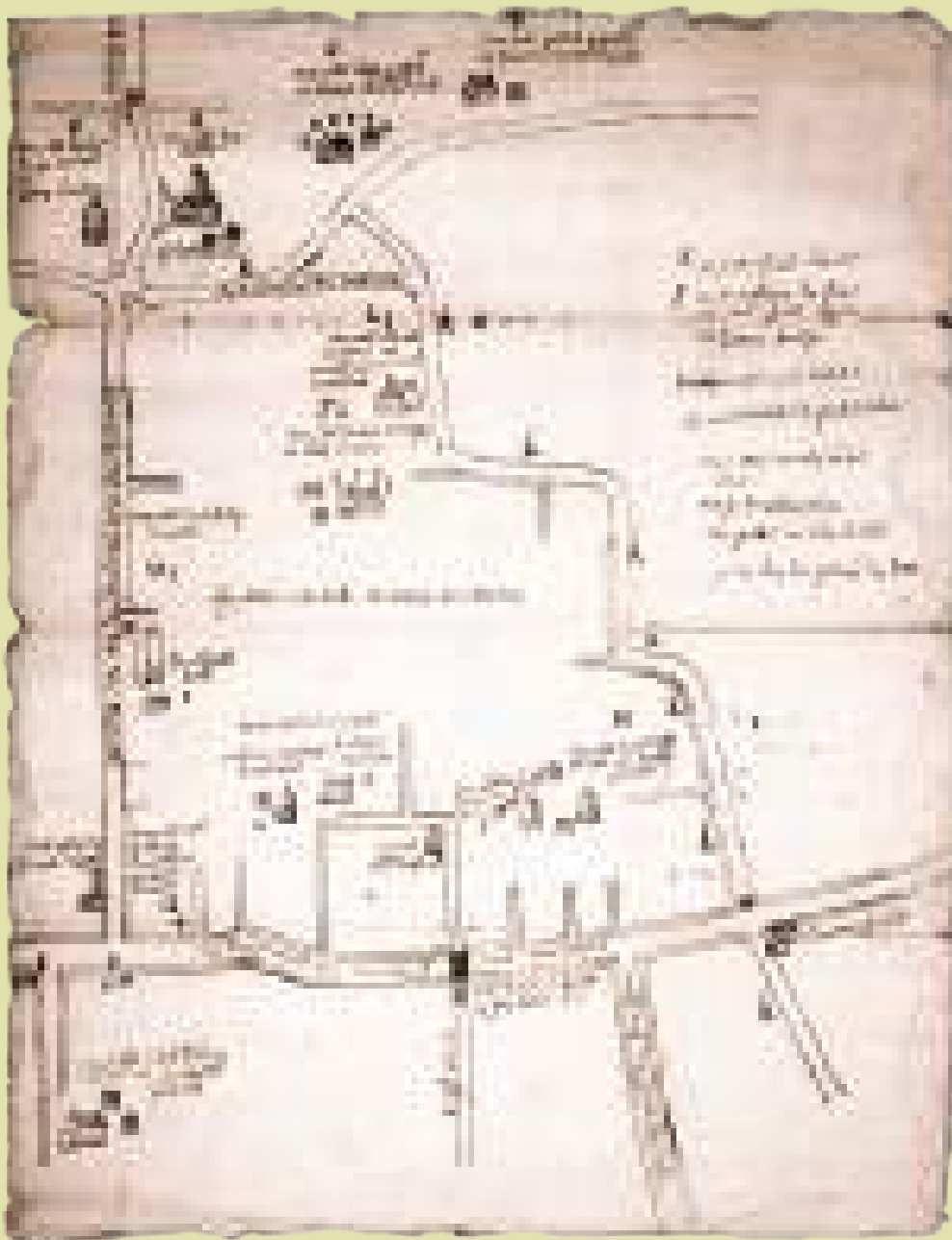
Dat gold niet alleen voor het huidige Leidschendam-Voorburg, maar voor heel Holland. Daarom splitste graaf Floris V aan het einde van de dertiende eeuw Holland in vijf aparte stukken, die hij waterschappen of heemraadschappen noemde. Aan het hoofd stond een aantal wijze heren. Deze heemraden hielden voortaan toezicht op het waterbeheer in hun gebied. Ook waren de heemraden bevoegd om recht te spreken als inwoners

- *Het Hollandse boerenbedrijf. In de toelichting wordt vermeld dat het boerenhuis zo is gelegen 'dat de boer zijn vee gemakkelijk kan gadeslaan zonder daarvoor zijn huis te verlaten'. Aquatint L. Portman, 1816. Collectie Kees van der Leer*

- *Graaf Floris V, afgebeeld in 'Het Oude Goudtsche Kronycxken', 1663. Het opgeheven zwaard wijst er hier op dat de graaf met een zwaardslag werd vermoord. Collectie Kees van der Leer*

■ *De landscheiding door Leidschendam. Onderaan loopt 'de Heerweg van Voorburch naar Voorschoten'. De landscheidingsgrens liep vanaf de zee door de duinen naar de Bezuidenhoutseweg, waar de landscheidingsdijk richting Leidschendam en verder begon. Deze dijk werd ook wel de (B)ovensijtwende genoemd omdat vanuit Delfland gezien de scheiding boven lag en aldus het ongewenste water uit Rijnland tegenhield. Aanvankelijk liep de landscheiding in een rechte lijn naar de Vliet. Aan de rechterkant van deze lijn, de oostkant, lag in Leidschendam een hoog duin dat een natuurlijke bescherming bood. Later werd dit duin afgegraven, waarbij echter aan de oostkant een strook bleef liggen. Deze volgde de oude, grillig verlopende contouren van het oude duin, maar vormde nu een beschermende dijk als deel van de landscheiding. Op de kaart is deze hoekig verlopende dijk richting Leidschendam aangegeven met de letters k. In de zestiende eeuw ontstond er ruzie tussen Delfland en Rijnland, omdat Rijnland vond dat het gebiedje tussen de nu ontstane grillige landscheidingsdijk en de vroegere rechte lijn naar de Vliet, bij Rijnland hoorde. Delfland vond echter dat zij zeggenschap had in alle gebieden aan de westkant van de landscheidingsdijk. Delfland verloor het conflict, zodat Rijnland het toen in dit gebied voor het zeggen kreeg. Vanaf 1841 werd het gebied echter weer bij Delfland gevoegd. Kaart, 1579. Collectie Hoogheemraadschap Delfland*

■ *De Leidsche dam met de overtoom. Duidelijk zijn de grote windassen te zien, waarmee de schepen over de dam werden getrokken. Kaart M. de Bruyn en M. Jansz Been, 1616. Collectie Hoogheemraadschap Rijnland*

hun afspraken niet nakwamen. Zo werd Holland verdeeld in Schieland, 't Land der Goude, 't Land van Woerden, Delfland en Rijnland. Binnenlandse dijken moesten de grenzen tussen de waterschappen gaan vormen. Deze werden 'landscheidingen' genoemd.

Bij Stompwijk en Veur lag op dat moment al een dijk, de Sijtwende,

Ovenzijdwinde of Hoevenzijdwinde genaamd. Deze dijk was in de dertiende eeuw aangelegd om te voorkomen dat het water uit het hoge Rijnland het lager gelegen Delfland zou overspoelen. De Sijtwende liep dwars door de Vliet, waardoor daar een dam was ontstaan: de 'Leidsche dam'.

Deze Sijtwendedijk ging nu deel uitmaken van de landscheiding tussen Delfland en Rijnland. Voorburg en het zuidwestelijke deel van Stompwijk en Veur hoorden voortaan officieel bij Delfland. Het noordoostelijke stuk van Stompwijk en Veur viel onder Rijnlands gezag.

De grens tussen de twee waterschappen werd gemarkeerd door verschillende grenspalen, waarvan er vier in Leidschendam-Voorburg te vinden zijn. Op de hoek van de huidige J.S. Bachlaan en de Koningin Julianaweg in Leidschendam staat de oudst bewaarde paal, afkomstig uit de zeventiende eeuw. De landscheiding dient inmiddels niet meer als waterkering. Door steeds modernere bemalingstechnieken wordt het waterpeil

■ *De landscheidingspaal aan de huidige Bachlaan. Aan de ene kant van de paal staat Rijnland, aan de andere kant Delfland. Foto Roel van Norel, TasT, 2008*

tegenwoordig kunstmatig geregeld. Het water van Delfland kan hierdoor zelfs hoger staan dan in Rijnland.

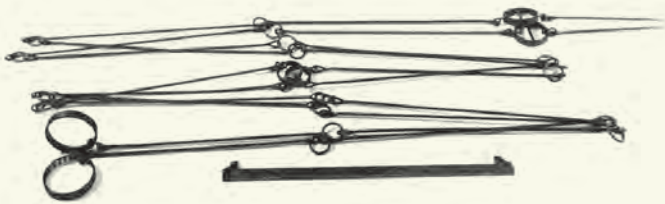
Hoogheemraadschappen

Het waterbeheer lag vanaf

de dertiende eeuw dus in handen van de nieuwe heemraden. Zij hoefden niet zelf geulen te gaan graven of waterkeringen aan te leggen. Daar moesten de ambachten in de hoogheemraadschappen voor zorgen. Samen waren zij verantwoordelijk voor het onderhoud van sloten, sluizen en dijken. Ook moesten zij voorkomen dat het land te drassig werd en overtollig water afvoeren. Waterwegen dienden altijd diep genoeg te blijven, zodat de scheepvaart vrije doorgang had.

Een gedeelte van het verplichte onderhoud kon door de inwoners zelf gedaan worden. Voor meer specialistische werkzaamheden werd een professional ingehuurd, bijvoorbeeld een timmerman. Die werd betaald uit de kas van het hoogheemraadschap. Deze kas werd gevuld door de inwoners. Degene met het meeste land betaalde de hoogste bijdrage én moest de meeste arbeid verrichten.

Het gevolg van deze regeling laat zich raden. Natuurlijk probeerde iedereen met zo min mogelijk grond in de boeken te komen, want dat scheelde een heleboel belasting. Veel mensen 'vergeten' dus een groot aantal vierkante meters land op te geven. De heemraden hadden de truc snel door. In 1540 organi-

■ *Meetinstrumenten van een zeventiende-eeuwse landmeter. Bij het opmeten werden deze koperen kettingen door een assistent van de landmeter, de zogenaamde kettingsleper, uitgetrokken en strak gelegd. De ketting was 5 roeden lang, bijna 19 meter. Collectie Regionaal Archief Leiden*

■ *Turfsteken in Holland. De toelichting vermeldt dat deze nuttige brandstof wordt verkregen door het veen met een lange hark uit te baggeren, waarna het wordt uitgespreid en plat getrapt, in stukken gesneden en ten slotte in een schuur in stapels wordt gedroogd. Vrouwen en kinderen nemen aan al deze werkzaamheden, uitgezonderd het baggeren, ijverig deel. Aquatint L. Portman, 1816. Collectie Kees van der Leer*

seerden ze een grote her-meetactie van het land, om te controleren of de inwoners inderdaad zo weinig bezittingen hadden als ze zelf beweerden. Vier jaar lang sjouwde de landmeter met zijn meetketting door de weilanden. In 1542 was Stompwijk aan de beurt. Veel Stompwijkers bleken na de meetactie een groter grondbezitter te zijn dan ze het hoogheemraadschap hadden willen laten geloven. Ze moesten flink wat belasting bijstorten in de kas.

Turfstekers

De heemraden letten op meer dan geld alleen. Ze hielden ook de turfstekers in de gaten. De bodem van Stompwijk en Wilsveen bestond net als een groot deel van Voorburg uit veengrond: ideaal om turf van te maken. Dit was vooral tussen de veertiende tot en met de achttiende eeuw een populaire brandstof. Door het turfsteken kwam het land echter lager te liggen. Hierdoor werd de grond steeds natter. Om te voorkomen dat het gebied in één grote waterplas veranderde, bepaalden de heemraden dat de turfstekers maar een bepaalde hoeveelheid veen mochten gebruiken. Ook zagen de heemraden erop toe dat de turfstekers het overtollige water wegmaalden zodat het land weer droog werd. Om te zorgen dat ze zich aan deze afspraak hielden, moesten de uitveenders vóór zij aan het werk gingen een borgsom aan het hoogheemraadschap betalen. Als na inspectie bleek dat de grond nog nat was, konden ze fluiten naar hun geld. Graaf Willem VI stelde nóg een regel in om te zorgen dat er niet te veel vruchtbaar land verdween door de turfsteckerij. Voor elke vierkante meter turf die gestoken werd, moesten de boeren eenzelfde oppervlakte volplanten met elzenbomen. De regels waren goed bedacht, maar de uitvoering verliep minder soepel. Door de slechte administratie van het hoogheemraadschap was soms onduidelijk wie nu precies voor het ontstaan van een waterplas verantwoordelijk was. Als er geen schuldlige aan te wijzen viel, moest het ambacht zélf voor de droogmaking zorgen. Hiervoor ontbraken vaak de financiën. Ook het innen van de waterschapsbelasting zorgde voor problemen. Met dit geld werden onder andere de dijken onderhouden.

Maar niet alle uitveenders konden de belasting opbrengen. De meest armlastige turfstekers mochten de schuld ook met mankracht afkopen. Als ook dat niet lukte, moesten ze hun schop rechtop in de dijk steken en vertrekken. Een gepaste straf, maar de kas was daarmee natuurlijk nog niet gevuld. Om toch wat geld binnen te krijgen, verhuurden de heemraden het verlaten land. Dat betekende wel weer extra administratie.

Spanningen

De turfstekers werkten het heemraadschap regelmatig op de zenuwen. De dijk van het aan Stompwijk grenzende Zoetermeerse Meer brak bijvoorbeeld in 1439 door, doordat er te dichtbij turf was afgegraven. En dat terwijl het heemraadschap nog zo had gewaarschuwd afstand te houden van de dijken, in verband met instortingsgevaar. Meteen werden de inwoners opgetrommeld om de schade te herstellen.

Ook de boeren zorgden voor extra werk. Het was hen maar moeilijk aan het verstand te brengen dat hun land onder water zou komen te staan als de dijk verzakte. Ondanks het verbod om met paard en wagen over de landscheiding te rijden of er koeien overheen te laten lopen, troffen de heemraden regelmatig dieren aan op de dijk. In 1443 schrokken de heren van het hoogheemraadschap opnieuw. Deze keer hadden de Stompwijkers een gat gemaakt in de landscheidingsdijk om gemakkelijk van en naar het Zoetermeerse Meer te kunnen varen. De straf bleef wonderlijk

genoeg beperkt tot een boete en een oproep het gat onmiddellijk te dichten.

Zandschippers

Naast boeren en turfstekers hield het heemraadschap ook scherp toezicht op de zandschippers. Vooral na 1550 won de zandschipperij aan populariteit. Op een gegeven moment woonden er zelfs zoveel zandschippers in Voorburg dat er een speciale schipperswijk rond de Schoolstraat en de Kerkstraat ontstond.

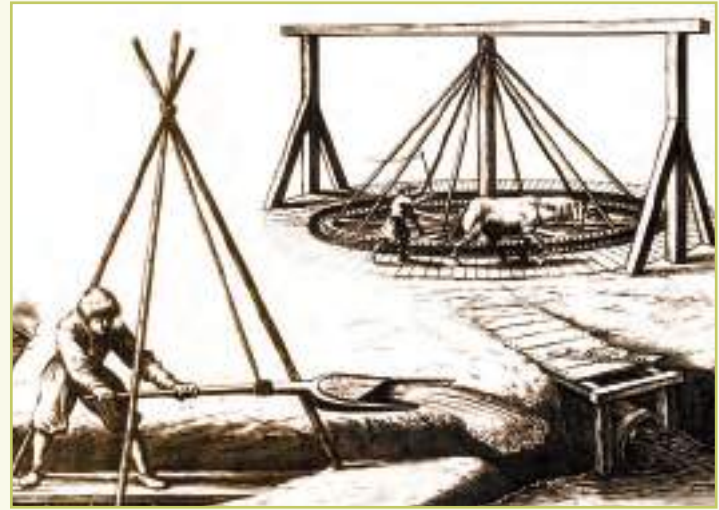
Ook de inwoners van Veur gingen zich steeds meer bezighouden met het vervoer van afgegraven zand. Er was immers genoeg van, want Veur en Voorburg waren gebouwd op een oude strandwal. Het duinzand werd gebruikt voor de aanleg en het

■ Een vrachtschuit in de Broeksloot bij het Voorburgse Westeinde. Ansichtkaart omstreeks 1900. Collectie Kees van der Leer

■ Plank over de Broeksloot bij boerderij De Vet, die ooit boerderij Vrijburg heette. Foto collectie Kees van der Leer

■ Een waterschap en de paardenwatermolen. Gravure A. Freitag in 'Architectura militaris', 1642. Particuliere collectie

onderhoud van wegen. Ook boeren waren er blij mee. Door het zand te mengen met kleigrond groeiden de gewassen een stuk beter.

Om het zand zo snel mogelijk te kunnen vervoeren, kwamen bij het heemraadschap heel wat verzoeken binnen om extra sloten te mogen graven. Direct daarop volgden de aanvragen voor de aanleg van bruggetjes om de sloten over te kunnen steken. Deze bruggen bestonden slechts uit een leuning met een paar losse planken, die makkelijk weg te schuiven waren als er een boot langs wilde. Toch moest niemand proberen er één zonder toestemming neer te leggen. Om diefstal tegen te gaan dienden de planken zelfs met een ketting te worden vastgeklonken. Het heemraadschap moest wel streng zijn. Het ging uiteindelijk om de veiligheid van hun inwoners. In 1537 kreeg een inwoner van Wilsveen een serieuze klacht aan zijn broek. Hij had geen leuning bij zijn planken brug aangebracht.

Molens

Ondanks het toezicht van het heemraadschap bleef het afgra-

ven van de veengronden niet zonder gevolgen. Langzaam maar zeker begon de bodem in te klinken en werd de grond steeds natter. In eerste instantie losten de eigenaren dit probleem op door dijken om hun land te leggen en het overtollige water met hoosbakken op het land van de burens te kieperen. Later werd het water in de omringende sloten geloosd met behulp van hand- of paardenmolens, wat de onderlinge verhoudingen ten goede kwam. In 1408 verscheen de eerste échte windwatermolen, in Alkmaar. Stompwijk moest tot 1536 wachten op een windmolen, gebouwd in de buurt van de kapel van Wilsveen. Voorburg was er iets eerder bij. De wieken van de Veendam aan de Haagvliet, die de Veendam tussen het Haagse bos en Voorburg bemaalde, draaiden sinds 1446. Toen bleek dat één molen niet genoeg was om het hele gebied droog te houden, werd de Broekkade aangelegd. Deze dijk, die van kasteel De Binckhorst via huis De Werve en De Loo tot aan de landscheiding liep, splitste de Veendam in tweeën. In 1461 kwam er een nieuwe molen om het Voorburgse gedeelte, de Binckhorstpolder, te bemalen. Hij kreeg de toepasselijke naam Binck-

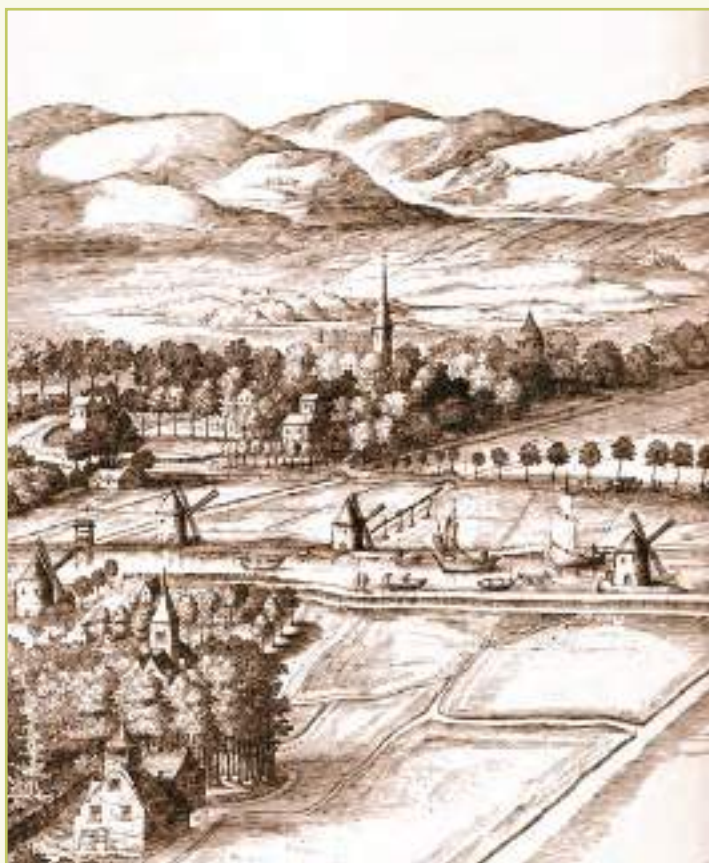

- Kaart met het 'Ambacht van Voorborch', 1661. Tussen de Binckhorst en De Loo loopt de in 1459 aangelegde Binckhorstkade ofwel Broekkade. Daaronder ligt De Werve. Rechtsonder liggen Leytsendam en Stompwyck. Rechts is, als een lichtbruine strook, de landscheidingsdijk aangegeven tussen Delfland aan de linkerzijde en Rijnland aan de rechterzijde. Aan de zuidzijde van de Vliet ligt het ambacht van Tedingebroek. Collectie Hoogheemraadschap Rijnland

horstmolen. In 1621 werd hij vervangen door een andere molen, dichterbij de dorpskern van Voorburg. Deze werd vanaf de achttiende eeuw de Vlieger of de Vliegermolen genoemd, waarschijnlijk naar de toenmalige molenaar Arij de Vlieger. Johan IJsnoutsz. van Nes, de eigenaar van de hofstede De Loo in Voorburg, was zo vriendelijk geweest een goedkope lening te verstrekken om de Vliegermolen te kunnen bouwen. Zelf had hij er ook profijt van. De nieuwe molen kon de natte veengrond

rond zijn hofstede goed droogmalen.

In 1654 waren er plannen om nog een molen bij Voorburg te plaatsen, in de buurt van De Loo. De toenmalige eigenaren van die buitenplaats protesteerden hier heftig tegen. Ze weigerden de hoge bomen op de Loolaan, die de benodigde wind tegenhielden, om te hakken. Hun protest hielp. Ze kregen zelfs het eeuwige recht de bomen op hun oprit te behouden. De Nieuwe Veenmolen kreeg iets verderop een plekje, bij de huidige IJ-

■ De eerste molens bij Voorburg aan de Trekvljet. Links is kasteel De Binckhorst afgebeeld met daarnaast de Binckhorstmolen. Geheel rechts staat de Oude Veenmolen. Gravure Johannes van Londerseel, 1614. Collectie G.M. Duijvestein

266. Leelijk, karakterloos stoomgemaal.

■ Het stoomgemaal aan de Van Woudekade, afgebeeld in het boek 'Bouwkunst in de stad en op het land' dat in 1918 werd geschreven door architect Herman van der Kloot Meijburg. De schrijver vond het een 'leelijk, karakterloos' gebouw. Tegenwoordig wordt het een 'parel van baksteen' genoemd. Collectie Kees van der Leer

- *De Vliegermolen op de oorspronkelijk locatie tegenover de Badhuislaan. Rechts op deze foto staat de zojuist gebouwde bad- en zweminrichting van Voorburg. De sloot met de gevaarlijk doorbuigende plank is een aftakking van de Broeksloot. Foto, omstreeks 1931. Collectie Kees van der Leer*

- *De spectaculaire verplaatsing van de Vliegermolen in de nacht van 16 oktober 1989. De foto toont het moment waarop de molenromp over de Hofpleinspoorlijn wordt getakeld om uiteindelijk te worden geplaatst op de huidige plek in Essesteijn. Foto D.W. van den Engh*

clubweg in Den Haag.

In 1872 nam een stoomgemaal aan de Van Woudekade de taak van de Voorburgse molens deels over. Toen dit gemaal in 1942 geëlektrificeerd werd, waren de molens al snel helemaal niet meer nodig. De Oude Veenmolen werd gesloopt. De Nieuwe Veenmolen mocht blijven staan en de Vliegermolen werd in 1989 verplaatst naar de wijk Essesteijn, waar hij nu als museum te bezoeken is.

Polders

In de loop van de tijd werden de polders steeds groter. In 1668 bijvoorbeeld, begon men met de drooglegging van de huidige Driemanspolder, tussen Stompwijk en Zoetermeer. Een gebied van deze omvang was niet droog te krijgen met één simpel molentje. Hiervoor was meer nodig. Langs de Kostverlorenvaart en bij het kerkpad naar de kapel van Wilsveen kwamen twee rijen met ieder vier molens te staan. Vandaag de dag is er nog één rij met drie molens over. Alleen het plaatsen van de molens

- *Een van de molendriegangen in de Driemanspolder bij Stompwijk. Rechts het kerkje van Wilsveen. Tekening J. Besoet, 1762. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *Het oude gemaal De Antagonist aan de Stompwijkseweg. Het stoomgemaal bemaalde de Starrevaart- en Damhouderpolder, waarbij het water via de Stompwijkse Vaart op de Vliet werd geloosd. In 1998 werd dit gemaal, dat inmiddels van een dieselmotor was voorzien, buiten gebruik gesteld. Bij calamiteiten kan het echter nog steeds worden ingezet. Foto, 1930. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

kostte al veertigduizend gulden, een enorm hoog bedrag in die tijd. Dit geld hoefde gelukkig niet door een paar arme boeren bij elkaar gelegd worden, maar werd samengebracht door rijke investeerders uit de stad. Na de drooglegging verhuurden ze het land aan pachtboeren, die weer flink wat geld in hun laatjes terugstortten.

Andere polders bij Stompwijk die met behulp van deze bemalingstechnieken werden drooggelegd, waren onder andere de Drooggemaakte Grote Polder in 1771, de Drooggemaakte Geer- en Kleine Blankaardpolder in 1866 en de Rietpolder in 1620. De laatste polder verdween samen met een deel van de Hofpolder, de Spekpolder en een stuk Meeslouwerpolder in 1978 weer onder water en vormt tegenwoordig het recreatiegebied De Vlietlanden. Het zand dat bij de aanleg werd gewonnen, is gebruikt bij de bouw van het Prins Clausplein in Den Haag en de nieuwbouwwijk Bijdorp in Voorschoten. Ook in Veur ontstonden in de

zeventiende eeuw diverse polders, waaronder de Oostboschpolder, de Rietvinkpolder en de Zijdepolder. De Duivenvoorde- en Veenpolder kwam in 1878 tot stand door samenvoeging van vier naast elkaar gelegen polders uit de zeventiende eeuw.

Helaas bracht het droogmalen van het land niet alleen maar voorspoed. In 1866, het jaar dat de Geer- en Kleine Blankaardpolder ontstonden, brak er een cholera-epidemie uit in Stompwijk. Het weggepompte water uit de polder kwam via de Ommedijksche Watering in de Stompwijkse Vaart terecht. Het bleek toen zó vervuild, dat binnen vier weken tien procent van de omwonenden overleed. Een groot drama.

Net als in Voorburg werden ook in Leidschendam de meeste windwatermolens gesloopt of vervangen door stoom- of elektrische gemalen zoals de Antagonist, de Volharding en het gemaal Mr. Dr. Th. F.J.A. Dolk. De drie molens bij Stompwijk zijn nog intact.

■ *Stoomgemaal De Volharding aan de Dr. Van Noortstraat te Stompwijk, gebouwd in 1882. Het gemaal werd enige jaren bediend door de familie Van der Pijl. Op de foto poseren enkele leden van deze familie voor het gemaal. Foto, 1925. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *Constantijn Huygens op 60-jarige leeftijd, getekend door zijn zoon Christiaan. Gravure, 1657. Collectie Kees van der Leer. Rechts Christiaan Huygens op 57-jarige leeftijd. Pasteltekening Bernard Vaillant, 1686. Collectie Huygensmuseum Hofwijck*

9. Grote denkers aan de Vliet Constantijn en Christiaan Huygens

In de zeventiende eeuw liet Constantijn Huygens, de secretaris en adviseur van stadhouder Frederik Hendrik, een buitenhuis bouwen in Voorburg. Het kreeg de naam Hofwijck en had de vorm van een mensenlichaam. Constantijn kwam er graag. Vaak nam hij zijn kinderen mee. Na zijn dood ging

zoon Christiaan op de buitenplaats wonen. Hij deed er verschillende briljante uitvindingen.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Christiaan Huygens, 1629-1695 • Spinoza, 1632-1677.*

Constantijn Huygens

Een van de intelligentste mensen uit de zeventiende eeuw heette Constantijn Huygens. Dat wist ook stadhouder Frederik Hendrik, die hem in 1625 benoemde tot zijn secretaris en adviseur. Deze baan leverde de toen 28-jarige Huygens een aardig salaris op. Hij verdiende in de loop van de jaren zelfs zóveel, dat hij eind jaren dertig van de zeventiende eeuw kon gaan uitkijken naar een plekje om een buitenhuis te bouwen. In december 1639 noteerde hij in zijn kasboek dat hij een stuk grond had gekocht 'na veel zoeken om iets in het gebied van Voorburg en aan de Vliet te vinden, waar ik een huisje zou mogen timmeren en beplanten, waar ik mij kan terugtrekken in tijden van ziekte of anderszins'.

Ontstaan van Hofwijck

Het 'timmeren van een huisje' waar Constantijn over sprak, klinkt nogal bescheiden. In werkelijkheid had Constantijn al lang voordat de metselaars op kwamen dagen, uren en uren aan het ontwerp van zijn buiten besteed. Hij deed dit in de stijl van Vitruvius, een architect uit de Oudheid voor wie Huygens groot ontzag had. Vitruvius vond dat het menselijk lichaam zo perfect in elkaar stak dat daar geen ander ontwerp tegenop kon. Huygens besloot zijn buitenplaats dan ook de vorm van een menselijke te geven. Het huis zelf moest het hoofd voorstellen, met de deur als mond en de ramen als ogen en oren. De boomgaard in de tuin vormde de romp van het model, en de benen en armen werden weergegeven door rechte bomenrijen. De bekende architect Jacob van Campen kreeg van Huygens de opdracht de ideeën uit te werken. Huygens had toen al een naam voor zijn buitenhuis bedacht. Het zou zelfs twee namen krijgen. Hofwijck, omdat het een plaats was waar Huygens naar uit kon kijken om even afstand te nemen van het hof van de stadhouder. En het meer chique Latijnse Vitaulium, dat naast Hofwijck onder andere 'levenshof' betekende en ook nog verwees naar de architect Vitruvius.

In 1640 konden de schoppen de grond in om het door Huygens bedachte Hofwijck daadwerkelijk te gaan bouwen. Helaas had

Constantijn zelf geen tijd om te controleren of alles volgens plan verliep. Hij moest regelmatig met stadhouder Frederik Hendrik op veldtocht, want de Tachtigjarige Oorlog was nog niet ten einde. Daarom werd bouwmeester Pieter Post aangetrokken. Die was toch in de buurt, want hij hield toezicht op de verbouwing van Paleis Noordeinde.

Henrick Bruno, de privé-leraar van de kinderen van Huygens, reisde intussen regelmatig met zijn leerlingen naar Voorburg om hen vast te laten wennen aan de nieuwe omgeving. Om deze tripjes een educatieve lading te geven, leerde hij hen de Latijnse namen van de voorwerpen die ze in de Voorburgse winkeltjes tegenkwamen.

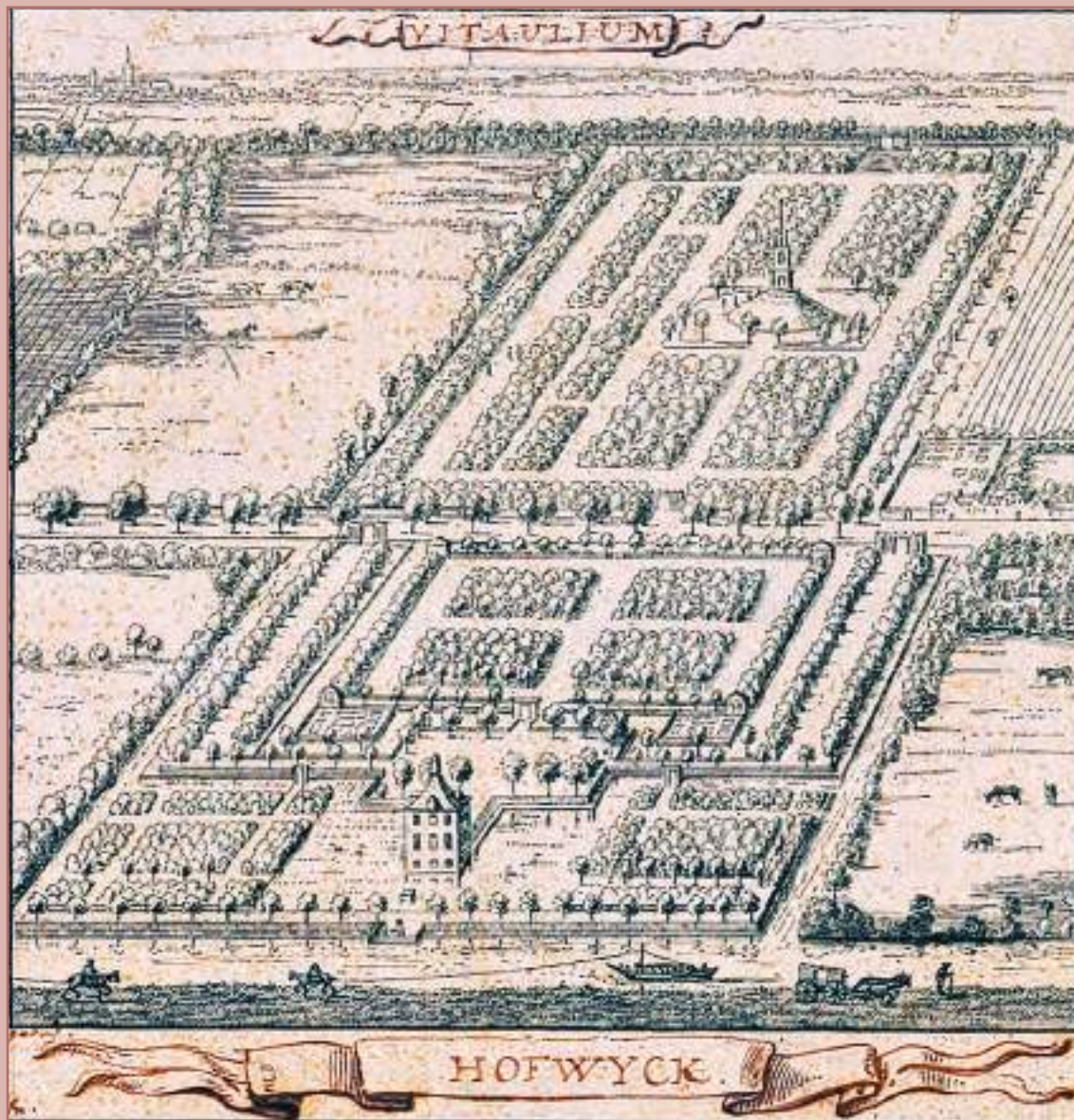
Hofwijck is klaar

Op 12 februari 1642 kon de wijn ontkurkt worden. Hofwijck was klaar! Maar veel tijd om te genieten van het uitzicht over de Vliet had Constantijn Huygens de eerste jaren niet. Hij had het te druk met zijn werk aan het stadhoudelijke hof.

■ *Constantijn Huygens met gasten op Hofwijck. Het gezelschap aanschouwt hoe 'de zegen', het visnet, uit de vijver wordt binnengehaald. Tekening vermoedelijk Isaac de Moucheron, eind zeventiende eeuw. Collectie Huygensmuseum Hofwijck*

■ Hofwijck in vogelvlucht.
Het huis vormt het hoofd
en de bomenrijen geven
de schouders, de armen
en de benen weer van
het menselijke lichaam.
De boomgaard met
de fruitbomen in vier
symmetrische vakken vormt
de borstkas, het hart van
de tuin. De oude, voor ieder
toegankelijke, Heerwech die
dwars door de buitenplaats
loopt is als het ware de riem
om het middel. In de overtuin
ligt de berg met uitzichttoren.
Onderaan de afbeelding
zijn de belangrijkste
vervoersmiddelen van de
zeventiende eeuw getekend:
op eigen benen, te paard,
met de koets of met de
trekschuit. Proefdruk ets
vermoedelijk Pieter Post,
1653. In deze proefdruk
heeft Huygens zelf met de
hand de namen Hofwijck en
Vitaulium ingevuld. Collectie
Huygensmuseum Hofwijck

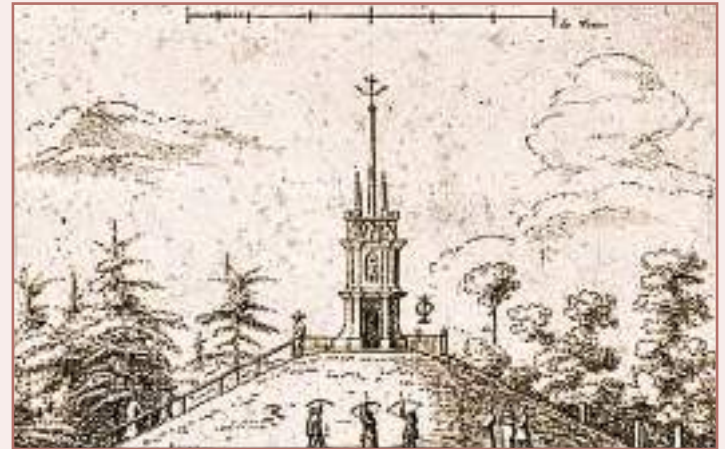

■ *Constantijn Huygens omringd door zijn kinderen. Bovenaan Suzanne, rechtsboven Christiaan, linksboven Constantijn, onderaan Lodewijk en Philips. Schilderij Adriaen Hanneman, 1630. Collectie Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, Den Haag*

In 1647 overleed Frederik Hendrik, een jaar voor het einde van de Tachtigjarige Oorlog. Hij werd opgevolgd door Willem II. Hoewel ook deze stadhouder Constantijn flink aan het werk zette, kon hij in deze periode toch vaker naar Hofwijck toe. Natuurlijk kwam Constantijn niet altijd in zijn eentje. Zijn vrouw Suzanne 'Sterre' van Baerle, was al in 1637 overleden en heeft de bouw van Hofwijck niet meer meegemaakt. Maar zijn kinderen kwamen regelmatig mee. Constantijn junior, Christiaan,

Lodewijk, Philips en Suzanna hoefden zich niet te vervelen in Voorburg. 's Winters schaatsten ze op de vijver en 's zomers vermaakten ze zich net als veel andere gasten met boogschieten en kegelen in de tuin. De overbuurman, Constantijns vriend Thomas van den Honert van het Stompwijkse buitenhuis De Hoonaard, deed graag mee. Ook klommen de kinderen in de uitkijktoren op het bergje in de tuin van Hofwijck. Bij mooi weer konden ze vanaf daar Scheveningen zien. Daarnaast was er een ruime collectie muziekinstrumenten op Hofwijck. Hadden ze

■ *Boogschieten op Hofwijck. Onderaan de berg proberen de gasten met een pijl de houten papegaai bovenaan de paal te raken. Detail proefdruk ets vermoedelijk Pieter Post, 1653. Collectie Huygensmuseum Hofwijck*

geen zin meer om te spelen, dan mochten de kinderen een boek uit de kast halen. Deze was deels gevuld met wetenschappelijke werken, maar misschien dat juist die boeken zoon Christiaan het meest interesseerden. Al vroeg werd duidelijk dat hij over een goed stel hersens beschikte. Zijn vader noemde hem niet voor niets zijn 'kleine Archimedes', naar een wis- en natuurkundige uit de Griekse oudheid.

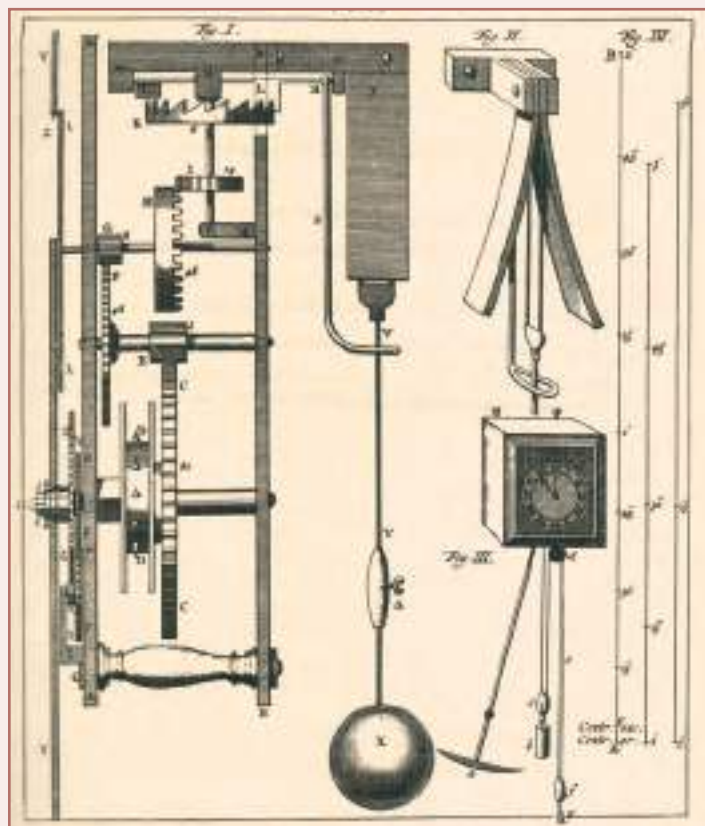
Christiaan Huygens groeit op

De jonge Christiaan Huygens was in 1629 geboren als tweede zoon van Constantijn Huygens en Suzanne van Baerle. Zijn vader was voorstander van spelend leren. In de hal hingen daarom grote wereldkaarten uit de Atlas van Blaeu. Hij hoopte dat de kinderen er tijdens het spelen iets van opstaken, want Constantijn hechtte grote waarde aan educatie. Al op jonge leeftijd spraken de Huygenskinderen daarom Latijn. Ze bespeelden

verschillende muziekinstrumenten, lazen Griekse en Romeinse werken en kregen dansles. Constantijn Huygens wilde zijn zonen optimaal voorbereiden op een leven aan het Haagse hof, waar je je soepel en elegant moest kunnen bewegen. Hij vond het ook belangrijk dat ze leerden paardrijden, zodat ze met de stadhouder mee zouden kunnen op veldtochten. Daarnaast spelden ze Franse woordjes en schreven ze Latijnse versregels. Aan dat laatste weigerde Christiaan steeds vaker mee te doen.

■ *Henricus Bruno, de huisleraar van de kinderen Huygens. Schilderij Arnoud van Halen. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam*

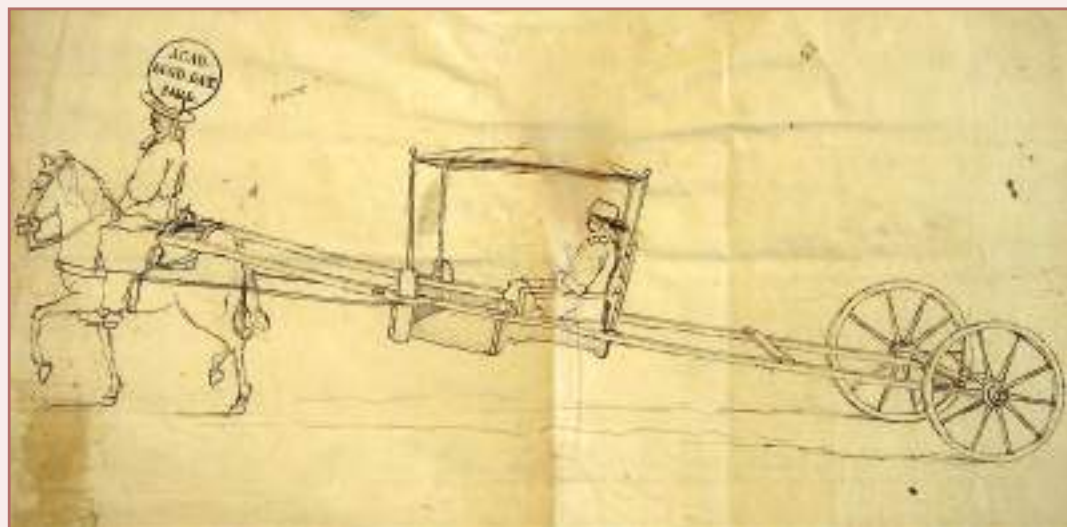

■ *Het slingeruurwerk, een belangrijke uitvinding van Christiaan Huygens. Bovenaan de slinger bevestigde Huygens twee metalen terugslagboogjes, waardoor de slinger gelijkmatiger bewoog en dus de tijd veel nauwkeuriger werd weergegeven. Tekening Christiaan Huygens in zijn publicatie 'Horologium oscillatorium', 1673*

Meester Bruno merkte op dat hij liever apparaatjes in elkaar zette. Op zijn negende was Christiaan al aan het experimenteren met een wereldbol, waarmee hij het op- en ondergaan van de zon in de verschillende seizoenen probeerde te begrijpen. Hij maakte ook een eigen draaibank waarmee hij van alles in elkaar knutselde. Tot groot verdriet van zijn leraar, die hem zo graag achter de boeken had gezien. Meester Bruno trok dan ook de conclusie dat Christiaan net zo intelligent was als zijn oudere broer Constantijn, alleen stukken minder gemotiveerd. Dit laatste was een vergissing. Christiaan was inderdaad niet zo erg in literatuur geïnteresseerd als zijn oudere broer Constantijn, die in de voetsporen van zijn vader zou treden als secretaris van de stadhouder. Hij zou echter uitgroeien tot een briljant geleerde.

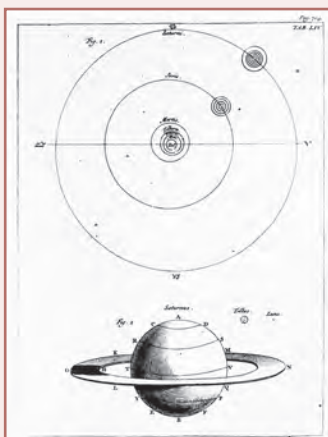
Zijn geknutsel als kind leidde in 1656 tot de uitvinding van het slingeruurwerk, waarmee de tijd redelijk precies gemeten kon worden. Hij maakte verder een vacuümpomp en vond tussen neus en lippen door ook nog de toverlantaarn uit: een apparaat met losse plaatjes, die samen een soort filmpje vormden. Voor het ophijzen van grote stenen en het laten draaien van molens bedacht hij een buskruitmotor. Christiaan ontwikkelde verder theorieën over de snelheid van het licht en hij schreef een boek over kansberekening dat de grondslag zou gaan vormen voor de moderne levensverzekeringen. Voor meer comfort op reis ontwierp hij een veringsysteem voor de koets, waardoor inzittenden minder heen en weer geslingerd werden.

■ *Paard met koets. Tekening Christiaan Huygens. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Hug. 45*

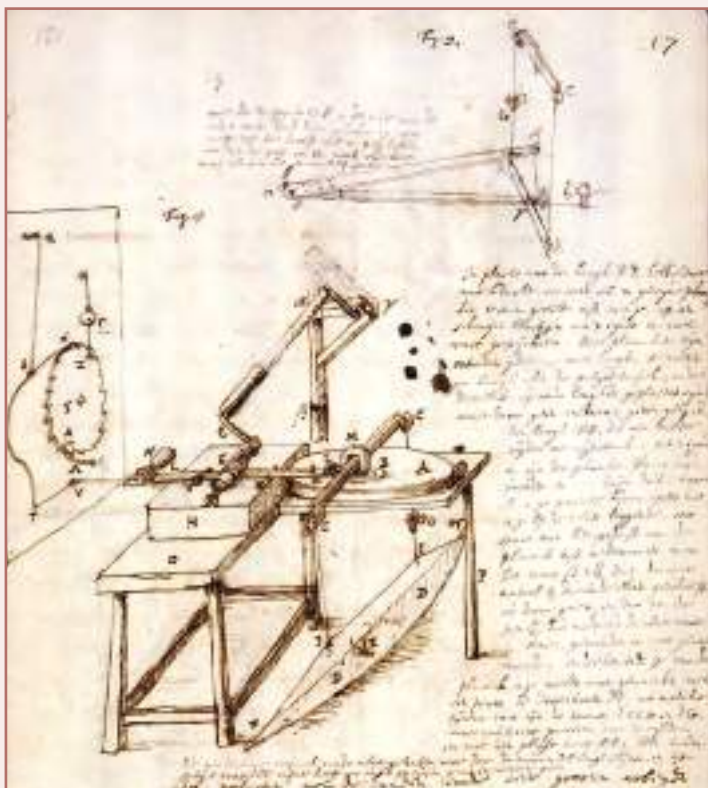

■ *Ontwerp voor een buskruitmotor, waarmee grote stenen kunnen worden opgehesen en molens kunnen draaien. Volgens Christiaan Huygens heeft zo'n motor, vergeleken met een paard, het grote voordeel dat hij niets kost als hij niet wordt gebruikt. Tekening en handschrift Christiaan Huygens, 1673. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Hug. 26*

■ *Zonnestelsel en Saturnus met ring. Afbeelding uit 'Cosmotheoros', het befaamde boek dat Christiaan Huygens op Hofwijck schreef en dat in 1698, enkele jaren na zijn dood, werd gepubliceerd*

■ *Lenzenslijpmachine. Tekening en handschrift Christiaan Huygens, 1685. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Hug. 28*

Ook maakte hij microscopen en telescopen, waar hij zelf de lenzen voor sloop. Urenlang staarde hij naar de sterren, waardoor hij onder andere de ring rond Saturnus op het spoor kwam.

Spinoza

In zijn interesse voor het slijpen van lenzen stond Christiaan niet alleen. Ook zijn broer Constantijn junior was erdoor gegrepen. Samen probeerden de broers de slijptechniek steeds verder te verbeteren. Gelukkig voor hen kreeg Voorburg een inwoner van wie ze nog wat op konden steken. Benedictus de Spinoza, de beroemdste filosoof van Nederland, woonde van 1663 tot 1668 in de Kerkstraat. Daarna verhuisde hij naar een pand in de Herenstraat, waar hij tot 1670 bleef. Omdat Spinoza's denkwerk financieel niet veel opleverde, sloop hij lenzen voor microscopen en brillenglazen om de huur te kunnen betalen. Dat wil niet zeggen dat hij geen tijd over had om zich te verdiepen in plaatselijke kwesties. Hij woonde nauwelijks twee jaar in Voorburg of Spinoza begon zich te bemoeien met de benoeming van een nieuwe predikant voor de Oude kerk. De strenge gereformeerden waren het helemaal niet eens met Spinoza's voorstel om een wat meer liberale dominee aan te stellen, met een hoogoplopende ruzie tot gevolg.

Constantijn en Christiaan Huygens hielden zich verre van deze strijd om de kansel. Zij waren meer geïnteresseerd in Spinoza's lenzen dan in zijn kerkelijke voorkeur. Of de wetenschappers echt bij elkaar over de vloer kwamen is niet te achterhalen, maar er was zeker contact tus-

■ *Spinoza. Aquarel onbekende kunstenaar. Collectie Kees van der Leer*

sen het Voorburgse Huygenshuis en de kamer van Spinoza. In de brieven die Christiaan Huygens vanuit zijn tijdelijke woonplaats Parijs aan zijn broer Constantijn junior schreef, vroeg hij meerdere keren naar de lenzen van ‘onze Jood’ of ‘de Jood van Voorburg’, zoals hij Spinoza aanduidde. Hij was erg onder de indruk van de slijpkunst van Spinoza. Christiaan had zelfs zoveel ontzag voor de filosoof dat hij Constantijn junior uitdrukkelijk waarschuwde niets aan Spinoza te vertellen over een door hem beschreven nieuwe uitvinding. Spinoza zou eens geïnspireerd kunnen raken en een nóg briljantere machine uitdenken. Dat was niet de bedoeling!

Naar Frankrijk

Terwijl zijn vader zoveel mogelijk tijd op Hofwijck doorbracht, reisde zijn zoon Christiaan als wetenschapper heen en weer tussen Frankrijk en Nederland. Christiaan was door de Franse koning Lodewijk XIV benoemd als lid van de Franse Académie des Sciences, waarin hij een leidende functie kreeg. Hij kreeg een enorm hoog salaris, zodat hij zich helemaal aan zijn uitvindingen kon wijden. De Franse koning had zelfs zo’n hoge pet op van Christiaans intellectuele vermogens dat hij hem gratis liet wonen in een paar chique kamers in zijn bibliotheek.

Maar heel vrolijk werd Christiaan niet van zijn verblijf in Frankrijk. Hij had regelmatig last van depressies, die gepaard gingen met hoofdpijn en hartkloppingen. Zodra mensen twijfelden aan zijn verstand sloegen de ziekteverschijnselen toe. De dokter hoopte de symptomen te kunnen bestrijden door peulvruchten uit

■ *Christiaan Huygens, tweede van rechts, temidden van leden van de Académie des Sciences. Detail uit schilderij oprichting Académie des Sciences, 1666.*
Bron: www.leidenuniv.nl/fsw/verduin/

■ *Christiaan Huygens in rouwkleding. Schilderij Pierre Bourguignon, 1687. Collectie Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam*

het menu te schrappen. De patiënt dacht zelf dat het eten van kersen en rode bessen zijn bloed wel zou zuiveren. Dit zelfverzonnen medicijn hielp lang niet altijd. Als het echt niet meer ging, reisde Christiaan terug naar zijn vader in Den Haag. Daar knapte hij langzaam op. Zodra hij zich gezond voelde, vertrok hij richting Frankrijk waar hij bij de minste kritiek op zijn werk weer instortte. Dit onrustige leven was bijna niet vol te houden en in 1681 besloot Christiaan weer permanent in Nederland te komen wonen. Dat de Franse Académie de geldkraan had dichtgedraaid wegens tegenvallende resultaten speelde ongetwijfeld een rol bij zijn beslissing. Christiaan trok weer in bij zijn vader in het huis aan het Plein in Den Haag. Constantijn senior had er geen bezwaar tegen, want de band tussen hem en zijn tweede zoon was hecht. Ondanks Christiaans gevorderde leeftijd noemde vader Huygens zijn zoon nog steeds ‘mijn Archimedes’. In 1687, zes jaar nadat Christiaan bij zijn vader terugkeerde, overleed Constantijn Huygens op 90-jarige leeftijd. Christiaan was 57 jaar oud. Het verlies van zijn vader kwam hard aan. Met het wegvallen van Constantijn was Christiaan meteen zijn gesprekspartner, zijn huisgenoot en zijn grootste fan kwijt. Jarenlang liep hij rond in rouwkleren. Hij naderde de zestig, maar voelde zich een weeskind.

De erfenis

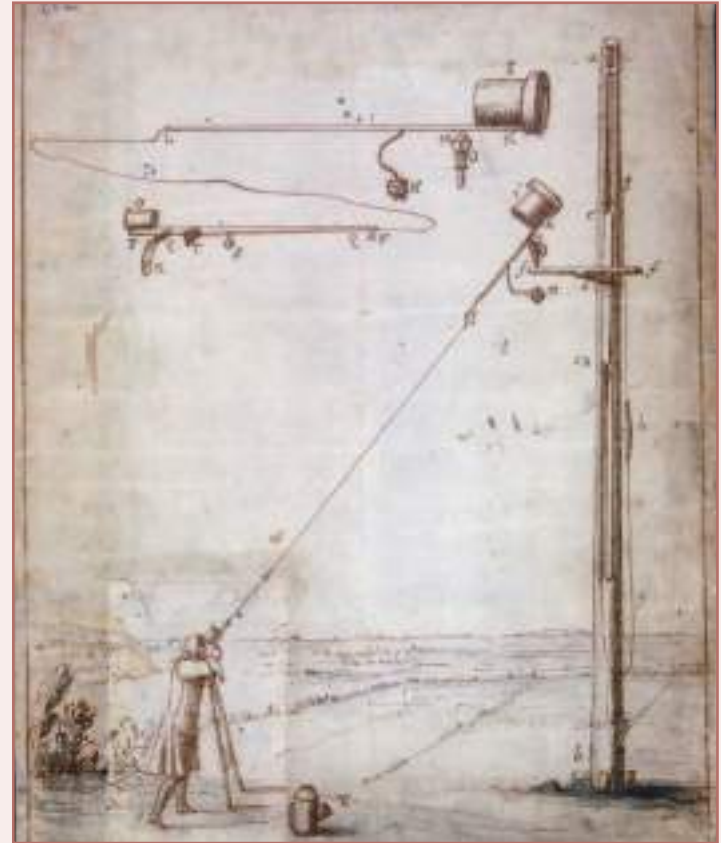
Constantijn Huygens liet aardig wat bezittingen na, waaronder Hofwijck in Voorburg. Constantijn junior betrok na zijn vaders dood het ouderlijk huis aan het Plein. Christiaan verhuisde korte tijd later naar Hofwijck. Misschien dat de omgeving waar Chris-

■ De aanbouw aan Hofwijck begin twintigste eeuw. Foto in het weekblad 'Buiten', mei 1914. Collectie Kees van der Leer

tiaan als kind zo gelukkig was geweest een gunstige uitwerking zou hebben op zijn psychische conditie. Maar in Voorburg voelde Christiaan zich niet minder verdrietig. Juist hier ervoer hij het verlies van zijn vader heel sterk. Bovendien was het buitenhuis erg klein. Een deel van zijn uitvindingen had Christiaan bij zijn broer laten staan, maar toch was Hofwijck nog te krap om zijn boeken en instrumenten op te slaan. Om meer ruimte te creëren, liet hij een zelfontworpen aanbouw plaatsen.

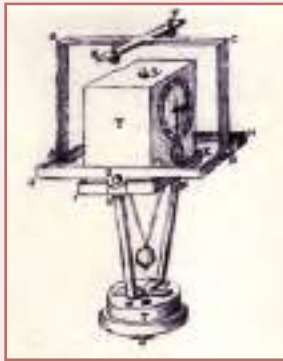
Toen hij zijn spullen weer onder handbereik had, was het voor Christiaan een koud kunstje om de vierkante buis-telescoop te maken. Hiermee konden de gasten op Hofwijck, met name de 'heren van stand' zoals Christiaan aan zijn broer schreef, de maan en planeten bekijken. Zelf gaf hij de voorkeur aan de buisloze kijker om de hemel te bestuderen. Ook ontwierp hij op Hofwijck een klavier, een soort piano, met een verschuifbaar toetsenbord, waarop alle toonsoorten konden worden gespeeld. De rest van de tijd besteedde hij aan het verbeteren van de scheepsklok en bestudeerde hij waterdruppels en an-

■ De kijker die Christiaan Huygens het liefst gebruikte, de zogenaamde buisloze kijker. Links op plankje f maakt een kogelgewricht het eraan bevestigde objectief draaibaar. Via een koord was het geheel langs de mast in hoogte verstelbaar. Tekening Christiaan Huygens, 1684. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, Hug. 28

dere vloeistoffen onder een zelfgemaakte microscoop. Tussendoor legde hij nog de basis voor de latere relativiteitstheorie van Einstein, door de bewegingen van de schepen in de Vliet te bestuderen. Ook werkte hij aan zijn beroemdste boek over het heelal, Cosmotheoros.

Ondanks het feit dat Christiaan regelmatig bezoek kreeg, viel de eenzame winter toch tegen in het rustige Voorburg. Voor

■ *Zeehorloge, vermoedelijk omstreeks 1685 als proefhorloge meegenomen op een schip van de Oost-Indische Compagnie. Tekening Christiaan Huygens in 'Oeuvres complètes'*

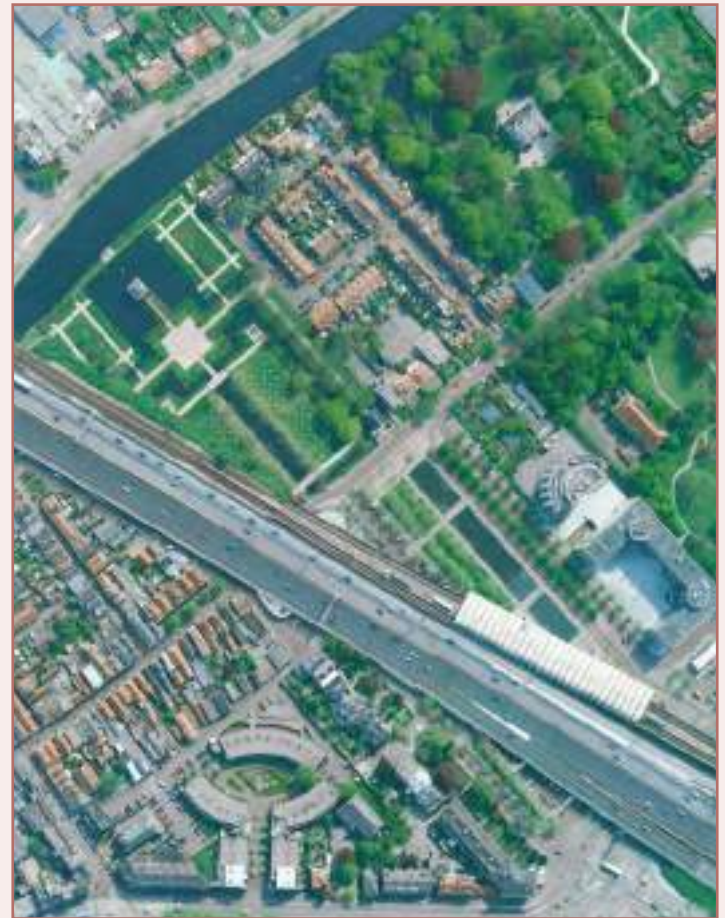
de donkere dagen zocht Christiaan daarom een huurkamer aan het wat drukker Noordeinde in Den Haag, dicht bij zijn broer en

schoonzus. In 1695 overleed hij. Daarmee waren Nederland en Voorburg een van de belangrijkste wetenschappers uit de zeventiende eeuw kwijt.

Hofwijck bleef bestaan, maar veranderde wel in de loop van de tijd. In 1913 werd de aanbouw van Christiaan gesloopt tijdens de renovatie. Men dacht dat dit deel er pas in de achttiende eeuw bij was verzonnen. De aanleg van de spoorbaan in 1870, dwars door het onderlijf van de zo zorgvuldig uitgewerkte tuin van Constantijn Huygens, had eerder al voor een andere amputatie gezorgd. Maar hoewel het rechterdeel van het ontwerp er niet meer is, zijn de lichaamsvormen nog steeds herkenbaar. In 2003 is de tuin zoveel mogelijk teruggebracht in de oorspronkelijke staat. Tegenwoordig is in het buitenhuis Huygensmuseum Hofwijck gevestigd.

■ *Micro-organisme, door Christiaan Huygens in 1692 waargenomen en getekend op Hofwijck. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden*

■ *Het spoor door Hofwijck met de in 2003 gereconstrueerde tuin. Het witte vierkant is het voorplein. De witte lijnen links daarvan zijn de schelppaden op de eilanden. Rechts van het voorplein ligt het schelppad van de boomgaard, die de borstkas van het menselijke lichaam voorstelt. Rechts aan de zijkant is vaag onder het groen van de lindebomen het met schelpen bedekte toegangspad te zien, dat als een uitgestoken arm de gasten welkom heet. Rechts onder is de witte overkapping te zien van het station van Voorburg, met daarnaast het stationsplein, de vroegere overtuin van Hofwijck, die het onderlichaam symboliseerde. Luchtfoto collectie Huygensmuseum Hofwijck, 2006*

■ *De buitenplaats Arentsburg met koepel aan de Vliet. Tegenover Arentsburg zijn de buitens Zeerust en Zuyderburch te zien. Aquarel Isaac van Ketweg, 1785. Collectie G.M. Duijvestein*

10. Buitenplaatsen

In de zeventiende eeuw was het huidige Leidschendam-Voorburg erg in trek bij rijke mensen. Zij lieten er verschillende buitenhuizen neerzetten. Om daarvoor plaats te maken, werden heel wat boerderijen gesloopt. Buitenhuizen die nu nog bestaan zijn bijvoorbeeld Arentsburg en Hoekenburg in Voorburg en Rozenrust in Leidschendam. In het voormalige

Stompwijk is de boerderij De Hoonard nog intact. Vroeger hoorde deze hoeve bij het buitenhuis met dezelfde naam.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
Buitenhuizen, 17de en 18de eeuw.*

- *De Werve als buitenplaats. Links gezien vanaf de zuidzijde, met in de klassieke, symmetrische tuin verschillende tuinbeelden. Daarnaast De Werve gezien vanaf de Laan van Werve, de huidige Laan van Nieuw Oosteinde. Op het voorplein staat een koetshuis en diverse dienstgebouwen. Het torentje aan de linkerkant is er nu nog. Rechts is de vijver van De Werve met goden en godinnen afgebeeld. Op de achtergrond staat een grot, een in die tijd veelgebruikt 'tuinsieraad'. Randafbeeldingen kaart De Werve, Cornelis Elandts, 1666. Particuliere collectie*

Nieuwe rijken

De zeventiende eeuw wordt ook wel de Gouden Eeuw genoemd. Dat is niet voor niks: in deze periode werd ontzettend veel geld verdiend. Honderden schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voeren naar Azië om specerijen, thee en andere kostbare spullen te halen. Kooplui en ambtenaren profiteerden van deze handel en werden rijker en rijker. Steeds vaker investeerden ze een deel van hun fortuin in een buitenhuis, waar ze samen met familie de zomer doorbrachten. Een voorrecht dat eerder slechts was weggelegd voor leden van de adel.

Er ontstond dus een steeds grotere vraag naar luxe landgoederen. Soms werd een oud kasteel of een hofstede verbouwd tot buitenhuis, zoals gebeurde bij De Loo, De Binckhorst, De Werve en Leeuwensteyn in Voorburg. Ook een groot aantal boerenhoeves aan de Vliet veranderde in luthoven voor de stadsbewoner. De bouwlieden moesten de handen flink uit de mouwen steken om de opdrachtgevers tevreden te stellen. Een beetje luthof was voorzien van een koetshuis, een tuinmanswoning, een theekoepel, schuren en stallen, een boomgaard of moestuin en een park.

Bouwoede

De omgeving van de Vliet was uitermate geschikt om buitenhuizen neer te zetten. De locatie kon vanuit Den Haag, Delft, Leiden en Rotterdam eenvoudig per boot worden bereikt. Daarnaast was het uitzicht over het water en de weilanden fantastisch. Soms kochten de eigenaren van de buitenhuizen zelfs het land tegenover hun woning op, om te voorkomen dat dit volgebouwd werd. Ze konden ook een 'servituut' afsluiten met de eigenaar. De overbuurman beloofde dan in ruil voor een behoorlijk geld-

- *De buitenplaats Vreugd en Rust in feesttooi, vanwege koninklijk bezoek. Litho E. Spanier, 1854. Collectie G.M. Duijvestein*

■ De menagerie van Vreugd en Rust. Litho P.J. Lutgers, 1855. Collectie G.M. Duijvestein

■ De oranjerie van Vreugd en Rust. Hierin konden vorstgevoelige bomen zoals oranjeboompjes overwinteren. Later werd dit koepelvormige gebouw gebruikt als theeschenkerij. Tegenwoordig is er een restaurant in gevestigd. Ansichtkaart, verzonden 1921. Collectie Kees van der Leer

■ Hofstede De Loo als buitenhuis. Tekening Dirk Verrijck, 1785. Collectie Haags Gemeentearchief

bedrag zijn land niet te bebouwen. Het gebied tegenover het buitenhuis Hoekenburg in Voorburg moet door zo'n servituut uit vroeger tijden leeg blijven. Veel eigenaren kochten tevens de weilanden áchter hun huis, zodat ze vanuit hun tuin helemaal tot aan de Haagse Schenk konden kijken. Ook de eigenaar van het Voorburgse buiten Vreugd en Rust was op zijn vrije uitzicht gesteld. In de achttiende eeuw legde hij een laan aan vanaf de ingang van het huis tot in het huidige Juliana-Bernhardpark, met bomen langs beide kanten. Daarachter lag een uitgestrekt gebied met weilanden. Een deel van de bomenrij is nog te herkennen in Park Vreugd en Rust.

De bewoners van buitenhuis De Loo, dicht bij het huidige station 't Loo, hadden het he-

■ Een idyllische impressie van de menagerie op de Voorburgse Loo. Behangschilderingen Aert Schouman, 1786. Collectie Koninklijke Verzamelingen, Den Haag

lemaal goed voor elkaar. Vanaf dit buiten keek men onbelemmerd uit op Huis ten Bosch in Den Haag. Oorspronkelijk was De Loo een versterkte burcht geweest, waar al vanaf de twaalfde eeuw adellijke families woonden. Aangestoken door de buitenhuiskoorts liet de toenmalige bewoner Theodorus van Nes de woning in 1664 aanpassen aan de moderne smaak. Het huis kreeg een strak uiterlijk en naast de boomgaarden verscheen er ineens een siertuin. Ook creëerde Van Nes een ‘wildbaan’, een soort privé-hertenkamp. Af en toe mochten belangrijke gasten hier ter ontspanning een hertje schieten. Verder bouwde hij er koetshuizen, schuren en washuizen bij. Kortom, het landgoed was van alle gemakken voorzien. Helaas was Theodorus zover doorgeschoten in zijn kluswoede dat hij de vele rekeningen met geen mogelijkheid meer kon betalen. Uiteindelijk moest hij zelfs onderduiken voor zijn schuldeisers. Maar hij had van De Loo wel een paradijs gemaakt. Ruim een eeuw later kwam

het in koninklijke handen. Vanaf 1748 mocht stadhouder Willem IV zich eigenaar noemen van De Loo. In de tuin was genoeg ruimte om een vogelverzameling te beginnen. Zijn zoon Willem V bouwde deze uit tot een echte dierentuin.

Boerderijen maken plaats

Aan het einde van de zeventiende eeuw stonden er in Voorburg al meer dan veertig buitenplaatsen, voornamelijk in de buurt van de Vliet. Eén daarvan was Hoekenburg uit 1632, herbouwd in 1809, met in de tuin de oudste nog bestaande plataan van Voorburg. De boom is tussen 1700 en 1750 geplant en is nu dus al minstens driehonderd jaar oud. Door zijn omtrek van zeven meter is het meteen ook de dikste plataan van Zuid-Holland.

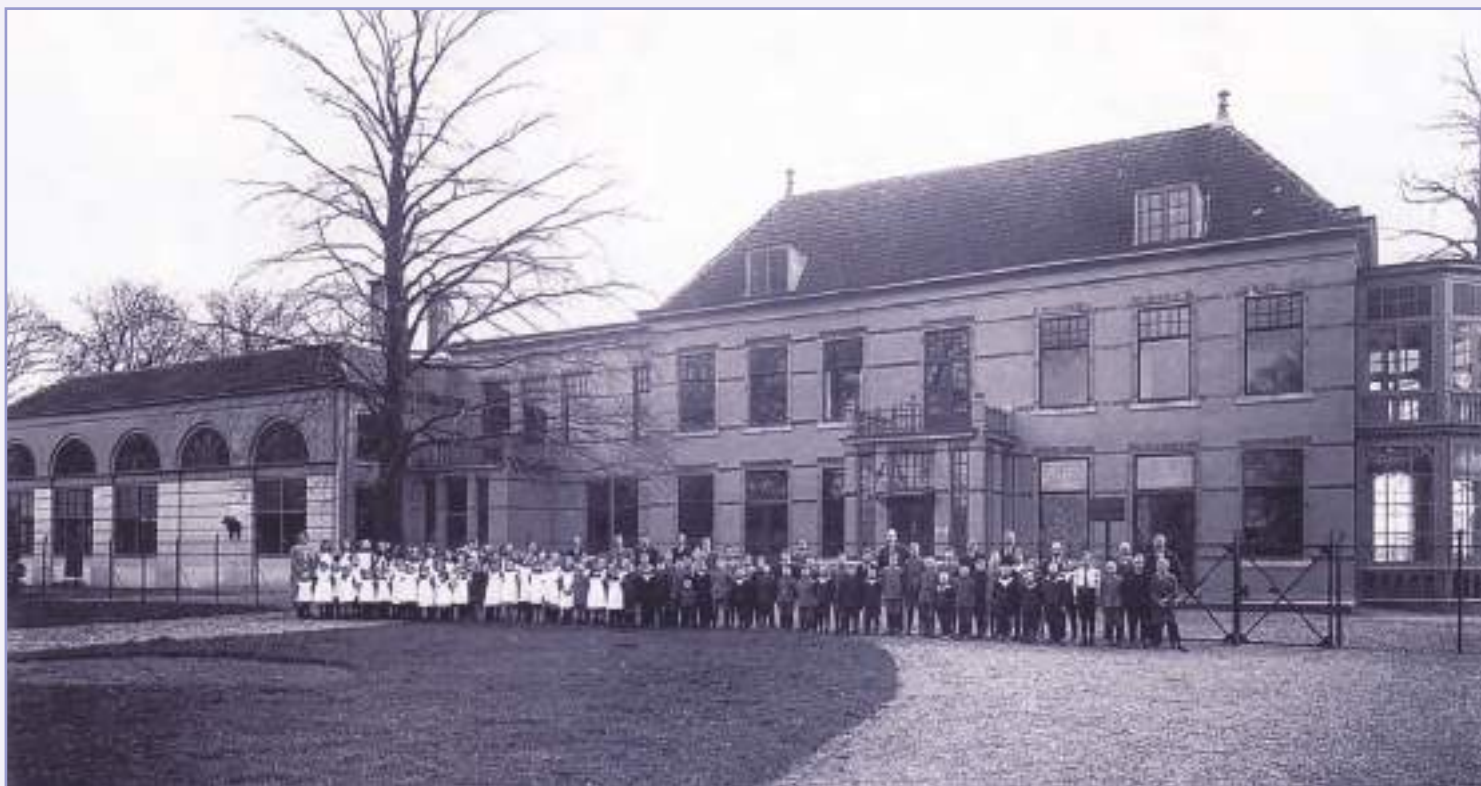
■ De minstens 300 jaar oude plataan bij Hoekenburg, een van de oudste en dikste bomen van Zuid-Holland. Foto Frank Moens, Bomenstichting, Utrecht, 2008

Het hek dat vroeger bij de oprijlaan van Hoekenburg stond, is nu naar Park Vreugd en Rust verplaatst.

Naast Hoekenburg lag Arentsburgh, dat zijn naam waarschijnlijk dankte aan een van de vroegste eigenaren, Arent van Duvenvoorde. In 1662 liet Cornelis van Lodensteyn het oude Arentsburgh afbreken en zette er een -in zijn eigen woorden- deftig huis voor in de plaats. In de negentiende eeuw werd hier uitgebreid archeologisch onderzoek gedaan naar de resten van Forum Hadriani. Een groot deel van de twintigste eeuw vormde Arentsburgh de thuisbasis van doveninstituut Effatha.

Een ander buitenhuis uit de zeventiende eeuw dat nog steeds in naam bestaat is Middenburg aan het Westeinde. In 1657 stond

■ Leerlingen en personeel van het doveninstituut Effatha poseren voor hun in 1926 verworven nieuwe behuizing Hoekenburg. Links is nog het oude koetshuis te zien, dat tot de afbraak in 1953 werd gebruikt als gymnastiekzaal en vergaderruimte. Foto collectie archief Instituut Effatha, 1926

op deze plek nog een oude boerenhoeve, die Mr. Johan van der Dussen uit Delft liet neerhalen. In ruim een eeuw verdwenen op deze wijze bijna alle boerderijen langs de Vliet. Zijn werklieden leverden een prachtig landhuis af, met theekoepel. Veel buitens hadden zo'n koepel. Bij het buitenhuis Middendorp is nog een origineel exemplaar te zien. De eerste theekoepel van Middenburg is allang verdwenen, net als het oorspronkelijke huis. Het huidige Middenburg stamt uit 1869. Na de Tweede Wereldoorlog herbergde het onder andere een paar jaar het Huygenslyceum, waarna het een rijksmonument werd.

Hendrik van Deventer

Voor de oorspronkelijke bewoners van Veur, Stompwijk en Voorburg betekende de bouw golf in de zeventiende eeuw extra werkgelegenheid. De eigenaren schoffelden uiteraard niet zelf in hun tuin en lieten anderen het huis aanvegen. De lokale bevolking deed er zijn voordeel mee. Daarnaast leverden de stadse rijkelui natuurlijk interessante roddelstof op.

Een van die rijke mensen was de wereldberoemde dokter Hendrik van Deventer. Vóór hij naar Voorburg verhuisde, maakte hij deel uit van de labadisten-commune bij het plaatsje Wieuwerd in Friesland. Labadisten waren de volgelingen van een zekere

Jean de Labadie die samen een soort intellectuele, religieuze sekte vormden. De aanhangers waren overtuigd van een snelle terugkeer van Christus op aarde.

■ *Dokter Hendrik van Deventer. Schilderij Thomas van der Wilt, 1700. Particuliere collectie*

Van Deventer specialiseerde zich tijdens zijn verblijf in Friesland in de verloskunde. Maar ook op andere medische vlakken was hij goed thuis. Hij mocht onder andere de Deense koning Christiaan V tot zijn patiënten rekenen.

De bloeiende praktijk van Van Deventer leverde aardig wat op. Hij had hier echter niet zoveel aan. Labadisten moesten al hun geld aan de gemeenschap geven. Op een gegeven moment zag Van Deventer dat niet meer zo zitten. Hij vertrok naar Voorburg waar hij met zijn riante salaris, dat hij voortaan zelf mocht houden, in 1702 het huis De Poort tegenover de Oude kerk aanschafte. Drie jaar later verruilde hij dit voor Sionslust. Hier schreef Van Deventer enkele zeer belangrijke boeken over verloskunde, die hij drukte in zijn eigen drukkerij in de tuin. Ook begon hij er een leerlooierij. Het zelf geprepareerde leer gebruikte hij waarschijnlijk voor het maken van medische hulpmiddelen. Na zijn dood in 1724 werd de dokter begraven in de Oude kerk.

De moordenaar van De Witt

Ook in de achttiende eeuw verrezen nieuwe buitenhuizen in Voorburg. Vanaf 1738 begon een zekere Jean Nau een leerlooierij aan de Kleine Laan, nu Schoolstraat, aan de Vliet. Zeven jaar later kocht hij het huis naast zijn looierij erbij. Het droeg de dubbelzinnige naam 'In de Wereldt is veel Gevaer'; in de wereld

■ *Afbeelding uit 'Manuele operatien, zynde een nieuw ligt voor vroed-meesters en vroed-vrouwen', hoofdstuk 'Van twee kinderen in eene lijf-moeder', een vernieuwend boek, gepubliceerd door Hendrik van Deventer in 1746. Particuliere collectie*

■ De buitenplaats 'In de Wereldt is veel Gevaer, ook wel genaamd Het Jongheheeren Instituut. Ansichtkaart, 1905. Collectie Kees van der Leer

wordt veel gevaren, maar het kan er ook gevaarlijk zijn. Dit laatste bewees de Haagse zilversmid en schutter Hendrik Verhoeff, die het pand in 1675 kocht.

Drie jaar eerder, in 1672, was raadspensionaris Cornelis de Witt (onterecht) beschuldigd van het beramen van een moordaanslag op de nieuwe stadhouder prins Willem III. Hendrik Verhoeff was hier woedend over en hoopte dat De Witt zwaar gestraft zou worden.

Toen Cornelis ondanks een gruwelijke marteling in de Gevangenoort in Den Haag echter geen schuld bekende, moesten de rechters hem wel laten leven. Toen Verhoeff dát hoorde, zwoer hij Cornelis én zijn broer Johan eigenhandig om te brengen. Op 20 augustus 1672 trok hij naar de Gevangenoort, waar Johan de Witt net was gearriveerd om zijn gewonde familielid op te halen.

Verhoeff sloeg de deur van de gevangenis met mokers in en

sleurde met de hulp van een aantal andere schutters de broers De Witt naar buiten. Daar stond een opgehitste menigte klaar om de voormalige landsbestuurders letterlijk uit elkaar te trekken. Het plan van Verhoeff was gelukt. Nog lang na de moordpartij stelde hij de uitgesneden harten van de vermoorde Cornelis en Johan de Witt als twee trofeeën ten toon in zijn juwelierszaak. Hoe onbegrijpelijk ook, Verhoeff werd niet veroordeeld voor zijn daad. Pas in 1676 verdween hij voor vijftig jaar in de gevangenis. Niet voor de moord op de broers De Witt, maar omdat hij zich ernstig had misdragen op de Voorburgse kermis.

Wist de zoon van de leerlooier Jean Nau dat er een moordenaar in het huis had gewoond? In elk geval liet hij beide huizen in 1790 afbreken en zette er één mooi, groot huis voor terug, dat hij weer 'In de Wereldt is veel Gevaer' doopte.

■ Leraren en leerlingen op de binnenplaats van de kostschool Het Jongheheeren Instituut. Foto, omstreeks 1907. Collectie Kees van der Leer

■ De schrijver Jan Greshoff, tweede van links, in het chemielokaal van Het Jongeheeren Instituut. Foto, omstreeks 1908. Collectie Kees van der Leer

■ Schrijver-dichter A. den Doolaard, gefotografeerd in een atletische pose. Hij was omstreeks 1928 korte tijd kamerbewoner op de nog steeds bestaande boerderij Woelwijk aan het Voorburgse Oosteinde. Deze foto is waarschijnlijk gemaakt door de befaamde fotografe en cineaste Leni Riefenstahl, met wie hij in 1930 enige tijd optrok. Foto, 1930. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag

In het jaar 1826 veranderde het pand in een jongenskostschool, met vanaf 1846 Christoffel Willem Bruijnings Ingenhoes aan het hoofd. Hij onderwees heel wat kinderen van adellijke of rijke families in zijn Jongeheeren Instituut. Opvallend is het aantal schrijvers en dichters dat van de school kwam, onder wie Arij Prins, Jan Greshoff en Jacques Reiziger, de zoon van een van de directeuren. De ligging aan de Vliet werkte kennelijk inspirerend. Ook in de twintigste eeuw zochten bekende schrijvers en dichters Voorburg op, zoals Aart van der Leeuw en A. den Doolaard.

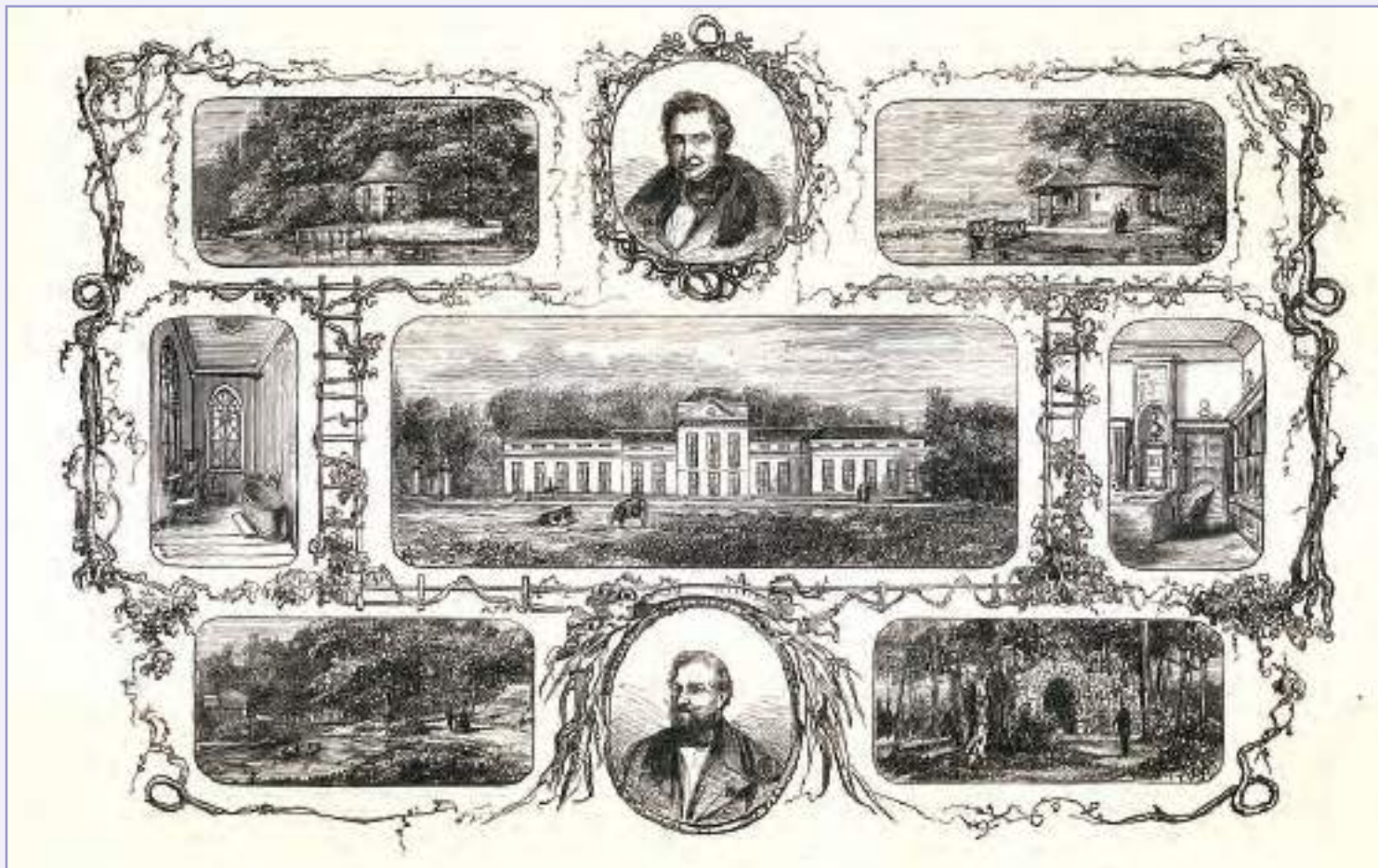
Ziekzorg

De Stompwijkse kant van de Vliet was iets minder in trek bij de rijken. Deels was dit te wijten aan de smalle weg langs de waterkant, waar koetsen maar moeilijk overheen konden rijden. Een andere reden was dat de bodem hier uit klei en veen bestond, wat het bouwen van een groot huis bemoeilijkte. Toch deden een paar rijkelui een succesvolle poging. In 1630 werd aan de Vliet bijvoorbeeld het buitenhuis Zuyderburch gebouwd, recht tegenover het huidige Diaconessenhuis. Er hebben verschillende kleurrijke figuren gewoond. Vanaf 1667 was het in het bezit van de familie Timmerman-Coymans. Deze mensen waren zo rijk dat ze een privé-grafkapel aan de Oude kerk in Voorburg konden laten bouwen. Aan het begin van de twintigste eeuw ontdekte men daarin vijf familieleden, die ruim 225 jaar lang als perfecte mummies bewaard waren gebleven. Het is niet duidelijk waarom de lijken nooit zijn vergaan. Misschien is er wel een verband met de beroemde dokter Van Deventer? In het plaatsje Wieuwerd, waar Van Deventer jarenlang met zijn mede-labadijsten woonde, is immers ook een aantal mysterieuze mummies gevonden. Heeft hij de lichamen geprepareerd zodat ze niet aftakelden? Het raadsel is nog niet opgelost.

Een andere bekende bewoner van Zuyderburch was dokter Pieter Hendriksz, die onder andere werkte voor koning Willem I. In 1832 maakte hij van het huis een zenuwziekeninstituut voor welgestelden. Het geldt dat hij daarmee verdiende stelde hem in staat om arme mensen gratis te helpen. Honderden mensen

bezochten Zuyderburch, in de hoop op genezing. Zijn zoon, die de praktijk voortzette, zou later aan de kosteloze behandelingen failliet gaan. Van het oorspronkelijke gebouw is nog maar een klein gedeelte en één toegangszuil over.

Een buitenhuis dat nog wel bestaat is Leeuwenbergh, naast Zuyderburch. Lenaert Kettingh liet het bouwen in 1640. Kettingh maakte deel uit van de Haagse vroedschap, een soort gemeentebestuur. Daarnaast was hij notaris en weesmeester. Hij was

De buitenplaats Zuyderburch, ten tijde van dokter Hendriksz. In de medaillons zijn afgebeeld dokter Pieter Hendriksz en zijn zoon Wybrandus. In het midden van de gravure is het huis te zien, met links daarvan een badkamer en rechts een rariteitenkabinet. Hierin bevond zich een bijzondere verzameling natuurkundige rariteiten als 'de kop van een Afrikaans stamhoofd op sterk water, kinderen met waterhoofden en geraamten van gebochelden'. Verder worden enkele bijzondere attracties uit de tuin van het buiten getoond zoals 'een wandeldreef met majestueuze bomen, een koepeltje van klinkerstenen en een rieten dak, een grot met een ijskelder en een vijver met goudvissen en roeiboortjes'. Houtgravure naar een tekening van W. Hekking jr. en J.C. Greive jr., 1866. Collectie G.M. Duijvestein

■ De buitenplaats Leeuwenbergh, tegenwoordig Dorrepaal genoemd, met mooie slingerpaden. De naam Leeuwendaal op de kaart is onjuist. Ansichtkaart, verzonden in 1905. Collectie Kees van der Leer

zo'n belangrijke man dat er zelfs een Haagse straat naar hem is genoemd. Leeuwenbergh was een indrukwekkend buitenhuis. Als Kettingh een wandelingetje door zijn tuin maakte, kwam hij langs een prachtige Chinese tempel op een bergje met daaromheen verschillende vijvers vol exotische vissen. Er stonden een tuinmansion, een oranjerie, stallen en een koetshuis. De tuin besloeg zeven hectare en stond vol beelden. In de loop van de jaren veranderde de tuin, net als de naam van het huis. Sinds Emilia Dorrepaal er in de twintigste eeuw een herstellingsoord voor ouderen begon, staat het bekend als 'Dorrepaal'. Tegenwoordig beheren mensen met een verstandelijke beperking er onder andere een theeschenkerij, een winkel en een kwekerij.

Vergane glorie

Een ander Stompwijks landgoed was De Hoonard, in 1648 gesticht door Thomas van den Honert. Dit huis lag op een steenworp afstand van het buiten Hofwijck van Huygens. In 1760 zou Lodewijk Hertog van Brunswijck-Wolfenbüttel hier zijn intrek nemen. Hij was de voogd en raadsman van de minderjarige

■ Boerderij De Hoonard, genoemd naar de afgebroken buitenplaats die er achter heeft gelegen. Foto Kees van der Leer, 2007

stadhouder Willem V. In 1784 werd de hertog door de Patriotten het land uitgejaagd en kwam De Hoonard in handen van de Stompwijkse schout. Prinses Marianne, de dochter van koning Willem I, kocht hierna De Hoonard op naam van haar minnaar Johannes van Rossum. Enige tijd later deed de prinses het weer van de hand, zonder er ooit te hebben gewoond. In 1880 werd het huis gesloopt, maar in het weiland waar De Hoonard stond is nog een verzakking te zien. Hier heeft waarschijnlijk een vijver gelegen die de tuin de nodige grandeur gaf. De boerderij die bij het buiten hoorde, staat er nog steeds.

Ook Veur had veel moois te bieden. Net voor de grens met Voorschoten lag bijvoorbeeld het buitenhuis Oostbos, in 1652 gebouwd door meester-timmerman Gerrit Cornelisz Hogendorp. Drie eeuwen later zou de bekende freule Gevers Deynoot, stichtster van de School met den Bijbel in Voorschoten, er naaikransjes aan huis organiseren. Eind negentiende eeuw werd het prachtige buitenhuis met de bijbehorende stallen, personeelwoningen en de oranjerie om raadselachtige redenen met de grond gelijk gemaakt. Andere buitenplaatsen die inmiddels

■ Na het verval of de afbraak van een buitenplaats werden delen soms hergebruikt. Zo ging de theekoepel van het vermaarde Leidschendamse buiten Oostbos enige tijd dienst doen als tolhuis. Foto, omstreeks 1890. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ Het buiten Overdam in 1868, met tuinvazen en een perk met tuinbeeld. Overdam was tot aan de afbraak in 1876 gelegen aan de Veurse Achterweg en was befaamd om zijn prachtige tuin met beelden, vijvers en bospartijen. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

verdwenen zijn uit het huidige Leidschendam waren bijvoorbeeld Overdam, Vischvliet en Noorthey, waarin jarenlang een kostschool was gevestigd.

De tuin

Hoe mooi de huizen ook waren, het spreekt voor zich dat een tuin niet mocht ontbreken om de frisse lucht in te kunnen ademen waar stedelingen zo naar snakten. Bovendien kon met de tuin grote indruk worden gemaakt op de langsvarende passanten. Tuinarchitecten maakten overuren om de zeventiende-eeuwse huizen van een bijpassende omgeving te voorzien. In deze tijd waren Franse, kaarsrecht aangelegde tuinen, met vierkante vormen erg populair. De enige ronde uitspatting bestond uit een fontein, die wél precies in het midden moest staan. De gedachte achter deze strakke vormgeving was dat de mens de natuur diende te ordenen. Pas dan kwam haar schoonheid tot zijn recht. In de achttiende eeuw sloeg de stemming om. Geïnspireerd door Engelse architecten vond men nu dat de natuur, die immers door God was gegeven, juist níet te veel beteugeld moest worden. Als de tuin er een beetje rommelig uitzag, werd hij des te mooier. Zo was de natuur bedoeld! De tuinspecialisten vermeden dus elke strakke lijn. Ze groeven kuilen, wierpen heuvels op en legden vijvers aan met grillige oevers. Beekjes mochten weer kronkelen, paden slingeren en bomen en heggen hoefden niet meer in een rechte lijn te staan. Ook kunstmatige versieringen zoals beelden en fonteinën moesten het veld ruimen. Dat was ouderwetse, onnatuurlijke aanstellerij. De Engelse landschapstijl is nog terug te zien bij de landgoederen Arentsburgh, Hoekenburg, Middenburg, Sonnenburgh en Vreugd en Rust in Voorburg en bij Rozenrust in Leidschendam. Naast het siergedeelte van de tuin lieten ook veel buitenplaats-eigenaren moestuinen onderhouden. Deze zouden de basis vormen voor de meer grootschalige groententeelt in dit gebied tijdens de negentiende en twintigste eeuw.

Hofdichten en vermaak

Met de toegenomen populariteit van de buitenhuizen in de ze-

■ *De tuin van Arentsburgh in de Engelse landschapsstijl, met slingerende paadjes, onverwachte uitzichten en grillig gevormde vijvers. Rechts is de nog steeds bestaande witte tuinmanswoning van Hoekenburg te zien. Foto, omstreeks 1930. Collectie Stichting Hoekenburg*

ventiende eeuw ontstond ook een nieuw soort poëzie: de hofdichten. De gedichten beschreven de geneugten van het buitenleven. Er stond te lezen hoe de eigenaren elke dag genoten van

de tuin, de dieren, het kweken van exotische gewassen en het lezen van interessante boeken. In werkelijkheid hielden de buitenplaatsbewoners natuurlijk ook best wel van een feestje op

■ *Rozenrust, genoemd naar Christiaan Roos, die dit Leidschendamse buiten aan de Veursestraatweg in 1792 liet bouwen. Momenteel is het pand in gebruik als restaurant. De negentiende-eeuwse tuin, ontworpen door de befaamde tuinarchitect J.D.Zocher, is gedeeltelijk bewaard gebleven. Foto Roel van Norel, TasT, 2008*

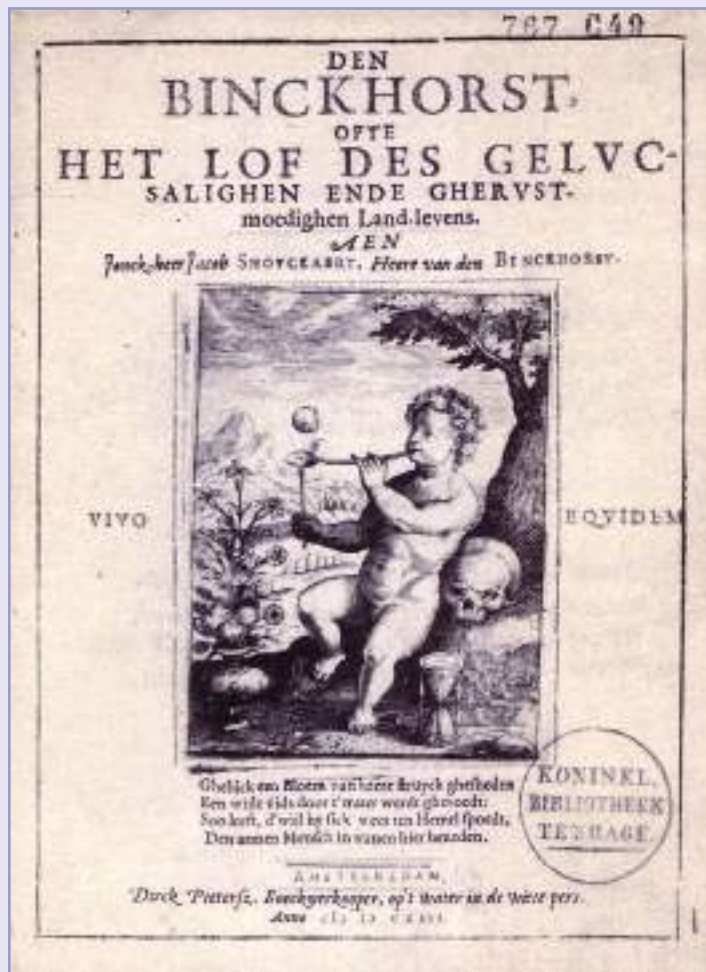
zijn tijd en voor een spannende jachtpartij haalde men ook de neus niet op. Een van de oudste hofdichten gaat over kasteel De Binckhorst, maar het bekénde hofdicht werd geschreven door Constantijn Huygens, eigenaar van Hofwijck. Het gedicht werd in 1653 uitgegeven. Als Hofwijck ooit afgebroken zou worden dan bleef het in elk geval nog op papier bestaan. De volgende dichtregels geven aan dat Huygens zó dol op zijn buitenverblijf was, dat hij niet kon wachten tot het weekend: ‘Beminde zaterdag, zijt gij nog ver van komen? Spoed toch, en help mij weer aan Hofwijcks zoete dromen’. Natuurlijk waren ook gasten van

harte welkom in zijn tuin, zolang ze maar niet over politiek of godsdienst praatten. Daardoor zou immers een ruzieachtige sfeer kunnen ontstaan en dat paste niet in het idyllische huis aan de Vliet.

Afgebroken

Aan het einde van de achttiende eeuw lagen er zo’n honderd buitenplaatsen langs de Vliet tussen Rijswijk en Voorschoten. Maar na 1780 was het gedaan met de economische welvaart. Steeds minder mensen konden zich een buitenhuis permitte-

- Titelbladen van de hofdichten *De Binckhorst* en *Hofwijck*. Het titelblad van *De Binckhorst* wijst op de vergankelijkheid van het leven. Op het titelblad van *Hofwijck* heeft de auteur enkele schetsen gemaakt voor een titelvignet. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

ren. Niet alleen de aanschaf kostte veel geld, ook het onderhoud liep flink in de papieren. Veel huizen raakten in verval, gingen dienst doen als gewoon woonhuis of werden in gebruik

genomen door instellingen, vaak op medisch gebied. In de twintigste eeuw zijn veel buitens afgebroken, om plaats te maken voor moderne woningbouw.

- Vignet boven het diploma van het patriottische exercitiegenootschap 'aan den Leidsendam', met diverse symbolen waaronder een keeshond en een blikken hoed. Op de achtergrond de Vliet en de koepelkerk van Leidschendam, 1786. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

11. Patriotten en Oranjegezinden

Vanaf 1751 had Willem V de macht in Nederland. Dertig jaar later wilde een deel van de bevolking van de stadhouder af. Een aantal opstandige inwoners van Veur, Stompwijk en Voorburg kochten wapens en gingen militaire oefeningen doen. Ze noemden zichzelf Patriotten. Maar er waren ook mensen die de stadhouder steunden. Deze Oranjegezinden

kwamen regelmatig met de Patriotten in conflict. Met als dieptepunt een moordpartij in de Voorburgse herberg De Swaen.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
De Patriotten, 1780-1795.*

Verzet tegen Willem V

Aan het einde van de achttiende eeuw ging het niet goed met de Nederlandse economie. De Verenigde Oost-Indische Compagnie was steeds minder winstgevend. Veel mensen waren werkloos, de religieuze tegenstellingen tussen protestanten en katholieken bleven groot, het onderwijs was slecht en vooral de arme laag van de bevolking had het zwaar te verduren. Rond 1800 stierf bijna één op de vijf kinderen in de omgeving van het huidige Leidschendam-Voorburg vóór ze de leeftijd van vijf jaar hadden bereikt.

Op politiek gebied zag het er ook al niet rooskleurig uit. Na de

■ *Willem V, als 2-jarig prinsje, spelend met zijn tinnen soldaatjes in een kamer op het Binnenhof. Links naast hem maakt zijn vijf jaar oudere zusje Caroline een tekening. Schilderij onbekende kunstenaar, 1750. Groothertogelijke collectie, Luxemburg*

dood van stadhouder Willem IV in 1751 moest zijn driejarige zoon Willem V het land gaan besturen. Zijn moeder, prinses Anna van Hannover, nam de taak over tot haar zoon oud genoeg zou zijn om zelf te regeren. Tragisch genoeg overleed zij acht jaar later. De regering kwam nu in handen van Anna's neef Lodewijk Ernst van Brunswijck-Wolfenbüttel. Ook toen Willem V volwassen was, bleef deze 'dikke hertog' grote invloed op het beleid houden. De jonge Willem V stond niet erg stevig in zijn schoenen en liet het nemen van grote beslissingen graag aan zijn eerste raadsman over.

Met die houding maakte de stadhouder zich niet bij al zijn onderdanen populair. Juist in deze moeilijke tijd was er behoefte aan een sterke leider, die oog had voor het volk. Dat kon volgens veel inwoners van de Republiek van stadhouder Willem V niet gezegd worden. Hij maakte zich schuldig aan vriendjespolitiek en was vooral geïnteresseerd in zijn eigen welzijn.

In 1781 verwoordde Joan Derk Cappellen van der Pol de ontevredenheid over de stadhouder in het pamflet 'aan het volk van Nederland'. In deze openbare aanklacht verweet hij Willem V een slecht regeerder te zijn. Hij claimde dat het land heel wat beter af zou zijn als het bestuurd werd door een aantal wijze mannen, in plaats van door één slap figuur. In zijn pamflet riep hij het volk op zich te verzetten tegen de prins uit het huis van Oranje. Tevens zette hij de burgers aan zichzelf te bewapenen om de Republiek te kunnen verdedigen tegen buitenlandse aanvallen. Wat betreft de bescherming van het land moest men immers maar niet op de stadhouder vertrouwen.

Gewapend verzet

De oproep viel in goede aarde bij een groot aantal ontevreden burgers. Na de oproep van Cappellen van der Pol verenigden zij zich in groepjes, kochten wapens en gingen oefenen in schieten en marcheren. Ze noemden zichzelf Patriotten. Overal in het land werden zulke 'sociëteiten' opgericht. In Veur deed men ook mee. Al in 1784 sloegen de Patriotten daar aan het exerceren, onder commando van Johannes Anthony Prijn. Dat het militaire genootschap in het jaar van oprichting uit slechts

■ Een keeshond, scheldnaam maar tevens het symbool der Patriotten. Collectie Historisch Museum, Amsterdam

veertien man bestond, zei niets over de inzet van de leden. De Patriotten waren er vast van overtuigd dat stadhouder Willem V het veld moest ruimen, in het belang van de Republiek. In 1785 boekten ze een glorieuze overwinning. Dat jaar werd de stadhouder

na ernstige rellen tussen Patriotten en Oranjegezinden in Den Haag door de Staten-Generaal gedwongen de leiding over het leger op te geven. Woedend vertrok Willem V naar Nijmegen, waar hij twee jaar lang zou blijven.

Niet lang na zijn aftocht, op 15 mei 1786, ontstond ook aan de Stompwijkse kant van de Leidsche dam een vrijwillig exercitiegezelschap, een zogenaamde sociëteit van wapenhandel. In het wapen stond een hondje dat een vage gelijkenis vertoonde met een keeshond, het symbool van de Patriotten.

's Zomers verzamelden de leden van de sociëteit zich op maandagavond om kwart over zeven op het Sluisplein. Vanaf daar vertrokken ze in hun nieuwe uniform naar een geschikt veld om te oefenen. Wie niet verscheen moest een boete betalen. In de winter oefenden de Patriotten binnen. Op koude dagen kregen de leden die niet op kwamen dagen slechts een halve boete.

Geweld

Het duurde niet lang voor de Patriotten hun nieuwe militaire vaardigheden in praktijk konden brengen. Op tweede Pinksterdag in 1786 belandde een Haagse Oranjegezinde familie per ongeluk op het patriottische exercitieterrein. De leden van de sociëteit stortten zich onmiddellijk op 'de vijand' en mishan-

■ Diploma van het exercitiegenootschap 'aan den Leidsendam', 20 oktober 1786. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

delden de mensen behoorlijk, onder uitroepen als ‘gaat er uit oranje blixem, versuip orange honden, wij moeten hier geen luij van de orange parthij hebben’.

Het was overigens niet zo dat de Leidschendamse Patriotten zich alleen maar met wapens en geweld bezighielden. Ze ondernamen ook vriendelijker acties. In 1786 bijvoorbeeld, brak een grote brand uit in de Venestraat waarbij alle huizen aan één kant werden verwoest. Meteen stonden de mannen van Johannes Anthony Prijn klaar met nieuwe kleren en huisraad voor de slachtoffers.

Oranjegezinden

Voorburg bestond rond deze tijd voor het grootste deel uit Oranjegezinden. Toch was ook hier voldoende animo voor het in de herfst van 1786 opgerichte patriottische vrijcorps dat de naam ‘Rust en vrijheid beschermen wij’ droeg. Eén van de bekendste sympathisanten was de voormalige doopsgezinde predikant Wijbo Fijnje uit Delft, die sinds 1783 op het landgoed Vliet en Burgh woonde. Jaren later zou hij een heuse staatsgreep plegen, wat hij met een verblijf in de Haagse Gevangenpoort moest bekopen. Een andere belangrijke figuur in de Voorburgse Patriottengemeenschap was Johannes Anthonius van Steensel. Hij was de zoon van de vroegere uitbater van de Voorburgse herberg De Swaen en vervulde de rol van commandant van het Patriottencorps.

■ *Wybo Fijnje. Schilderij vermoedelijk Taco Scheltema. Foto Iconografisch Bureau / RKD*

Cornelis Siliakus, bewoner van een Voorburgse boerderij met de veelzeggende naam ‘Oranjelust’, was daarentegen een fanatieke aanhanger van de

■ *De hofstede Vliet en Burg in 1730. Collectie Andries Schoemaker*

■ *Oranjelust op de kaart van Cruquius, 1712. Het perceel met de boerderij ligt boven de H van Voorburch. Collectie G.M. Duijvestein*

■ *Plunderingen van een buitenplaats. Gravure, vermoedelijk Casper Luyken, achttiende eeuw. Collectie Kees van der Leer*

stadhouder. Hij vond het tijd voor een tegengeluid en stampte in september 1786 een Oranjecorps uit de grond met de naam 'Een burgerzin met trouw gepaard, geeft zegen, vrede op dees

aard'. Het bestond bij de start uit negen leden. Eerder had dezelfde Siliakus al een zogenaamde onafhankelijke weekkrant gelanceerd met de titel 's Graavenhaagsche en Rotterdamsche Post-Waagen. In werkelijkheid was dit een Oranje-propaganda-blad, bedoeld om de mensen op te zetten tegen het patriottische gedachtengoed.

Het gloednieuwe Oranjecorps deed drie keer per week militaire oefeningen in de schuur bij Siliakus' huis. Dit ging goed, tot 'Een burgerzin met trouw gepaard, geeft zegen, vrede op dees aard' na rellen tussen de concurrerende corpsen door de schout van Voorburg werd opgeheven om nog meer oproer te voorkomen. Siliakus ging niet bij de pakken neerzitten en richtte in plaats van een Oranjecorps nu een Oranje Sociëteijt op, daarin gesteund door de beroemde dichter Willem Bilderdijk. De leden vergaderden regelmatig over manieren om de Patriotten dwars te zitten. Dit ontging de Patriotten natuurlijk niet. Om de Oranjeklanten af te straffen, brachten ze op 19 augustus 1787 een bezoek aan de huizen van verschillende Oranjegezinde sleutelfiguren. Die hadden zich voor de invasie allang uit de voeten gemaakt, dus sloegen de Patriotten hun meubels maar kort en klein. De Oranjegezinde loodgieter Dirk Ettinger was wel thuis. De Patriotten sloegen zo hard op hem in dat hij zichzelf alleen kon redden door in de Vliet te springen en naar de overkant te zwemmen.

Nog geen vier weken later kregen de Oranjegezinden de kans om wraak te nemen. Omdat Willem V niet in staat was zijn eigen boontjes te doppen, bedacht zijn vrouw Wilhelmina een plan om de macht terug te pakken. Zij vroeg haar broer, de Pruisische koning, om de Patriotten op hun nummer te zetten. Dat wilde hij best doen. Op 13 september 1787 vielen de Pruisische soldaten het land binnen en op 19 september werden de 'Kezen' uit Den Haag verjaagd. Willem V en Wilhelmina van Pruisen konden veilig terugkeren.

Gesterkt door deze overwinning durfden de leden van de verboden Voorburgse Oranjesociëteit weer van zich te laten horen. Een dag later verschenen ze zowel in Voorburg als in het huidige Leidschendam, waar ze een groot deel van de munitie van het

■ *Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van Willem V, door de Patriotten in juni 1787 tegengehouden te Goejanverwellesluis. Direct hierna vroeg zij haar broer, de Pruisische koning, om hulp. Schoolplaat G.L. de Wetstein Pfister. Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Rotterdam*

patriottische exercitiecups buitmaakten. Kruit, scherpe patronen, geweren, een trommel, het vaandel en twee kleine kanonnetjes verwisselden van eigenaar. De Patriotten zelf kregen een flinke aframmeling.

Moord in De Swaen

Maar deze wraakactie was de Oranjegezinden nog niet zoet genoeg. Op 8 oktober 1787 besloten vijf Oranjegezinden Hage-naars de Voorburgse Patriotten nog eens stevig te pesten. Wat was er leuker dan het uitbrengen van een provocerende dronk

■ *Herberg De Swaen, later genaamd Swaensteyn, te Voorburg, met postkoets en passanten. Litho C.W. Mieling, 1863. Collectie G.M. Duijvestein*

op de Oranje stadhouder in de patriottische herberg De Swaen? Het plan van de vijf Hagenaars pakte echter anders uit dan ze hadden vermoed. Toen ze probeerden de patriottische kasteleinsknecht onder dwang mee te laten proosten op Willem V werd deze zo kwaad dat hij zijn mes trok en één van de vijf Oranjezinden doodstak. Daarna verwondde hij nog twee andere

gasten, om er daarna als een haas vandoor te gaan. De overgebleven Hagenaars maakten zich geschrokken uit de voeten. Natuurlijk kreeg het dorp al snel lucht van de moord. De inwoners reageerden met een grote plunderpartij. Zowel De Swaen als vijftien patriottische huizen werden overhoop gehaald. Onder andere de buitenplaats Hofwijck, toen in het bezit van de Pa-

■ *De moord in herberg De Swaen, het tegenwoordige Swaensteyn, te Voorburg. Ets R. Vinkeles en C. Bogerts, 1793. Collectie G.M. Duijvestein*

■ *Hofwijk aan de Vliet in enigszins verwaarloosde toestand. Litho C.C.A. Last, 1845. Collectie G.M. Duijvestein*

triot Bogaard uit Rotterdam, moest er aan geloven. De eigenaar verliet Voorburg hierna voorgoed. De eerdergenoemde Wijbo Fijnje verkocht een paar maanden na de oproer zijn Voorburgse buitenhuis Vliet en Burgh. De knecht van De Swaen was toen al opgepakt en veroordeeld tot de dood op het schavot.

■ *Het vertrek van Willem V naar Engeland vanaf het strand van Scheveningen in januari 1795. Ets R. Vinkeles en D. Vrijdag. Collectie Kees van der Leer*

12. De Bataafse Republiek

In 1789 brak in Frankrijk de Franse revolutie uit. Het volk onthoofdde de koning en zijn regenten. Voortaan bestuurden zij zélf het land. Zes jaar later werd de Nederlandse stadhouder verdreven. Het huidige Leidschendam-Voorburg lag vanaf toen in de Bataafse Republiek. Bij de Leidsche dam en in Voorburg kwam een vrijheidsboom te staan,

versierd met strikken en een blinken muts. Maar de Franse bevrijders bleken op termijn toch wel veel geld te kosten. En ze brachten de Voorburgse dierentuin om zeep.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Eise Eisinga, 1744-1828 • Napoleon Bonaparte, 1769-1821.*

■ *Leidschendam, Wilsveen en Voorburg eind achttiende eeuw. Etsen A.C. Brouwer, 1799. Etsen Leidschendam en Wilsveen: collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg. Ets Voorburg: collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg*

Willem V keert terug

Op 20 september 1787 keerde Willem V vanuit Nijmegen terug naar Den Haag om het land weer als stadhouder te regeren. Op weg naar de hofstad kwam hij door Voorburg, tot groot plezier van de Oranje-aanhangers uit die plaats. Dolblij zongen zij hun leider toe, terwijl andere mensen dansten op straat. Op 24 september kwam ook Willems vrouw Wilhelmina naar Den Haag. De stadhouder reisde haar een stukje tegemoet en kwam dus nóg een keer door Voorburg. Weer strooiden de Voorburgse meisjes met bloemen en klonken er vrolijke liedjes. Even later zagen de inwoners hem alwéér langskomen, samen met zijn vrouw, op de terugweg naar Den Haag over de Laan van Nieuw Oosteinde. Het hield maar niet op.

De blijdschap van de Oranjegezinden was niet verwonderlijk. Met de terugkeer van stadhouder Willem V had de Oranjepartij het immers weer voor het zeggen in Holland. De door hen zo gehate Patriotten werden uit de regering gezet. Veel Patriotten vluchtten naar Frankrijk.

Nieuwe ideeën

Stadhouder Willem V pakte onmiddellijk zijn oude manier van regeren weer op. Nog steeds had hij weinig oog voor de behoeftes van het volk en bevoordeelde hij vooral bevriende regenten. Het leek of de klok een paar jaar was teruggedraaid. Lang zou deze situatie echter niet duren. Twee jaar later, in 1789, brak in Frankrijk de Franse Revolutie uit. Belangrijke filosofen als Rousseau, Montesquieu en Voltaire stimuleerden de bevolking niet langer alleen maar te luisteren naar de koning of de kerk, maar om zélf na te denken. Deze nieuwe zienswijze, die de Verlichting is gaan heten, sloeg in als een bom. Het Franse volk, dat de hoge belastingen van hun koning Lodewijk XVI meer dan zat was, bestormde de Parijse gevangenis, de Bastille, waar ze alle wapens in beslag namen. Daarna onthoofdde de woedende menigte de koning en zijn regenten. Voortaan bestuurden zij het land, als volksvertegenwoordigers. Twee jaar later verloor koningin Marie-Antoinette haar hoofd onder de niet lang daarvoor uitgevonden guillotine. Omdat de Fransen vonden dat niet alleen in hun eigen land,

■ Nederland omstreeks 1795. De rode lijnen geven de invalroutes der Fransen aan. Kaart C.J. Roeder in 'Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Verenigde Nederlanden', in 1796 gepubliceerd door Cornelius Rogge. Collectie Kees van der Leer

maar ook in de buurlanden de macht aan het volk toe behoorde, trokken ze 1793 de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden binnen. Stadhouder Willem V moest nodig het veld ruimen!

■ Stadhouder Willem V te paard. Ets R. Vinkeles, 1779. Collectie G.M. Duijvestein

De eerder naar Frankrijk gevluchte Nederlandse Patriotten vonden dat een goed idee. Minstens 2.500 van hen sloten zich aan bij het 'Bataafse Legioen', dat het Franse leger achterna reisde richting Nederland. Na twee jaar strijd boekten de Fransen succes. Onder leiding van generaal Pichegru viel op 17 januari 1795 de stad Utrecht. De volgende dag gaven de Amsterdamse burgemeesters zich over. Nog geen zeven dagen later hadden alle belangrijke steden dit voorbeeld gevolgd. Willem V zat toen al veilig in Engeland, waar hij eerder die week vanaf Scheveningen in een vissersboot naartoe was gevlucht.

De Bataafse Republiek

Willems vertrek was verstandig, want alle regenten werden meteen uit de Staten en de lokale besturen verwijderd. Nederland heette voortaan de 'Bataafse Republiek' en het land en de steden zouden bestuurd worden door échte vertegenwoordigers van het volk. Dat gold ook voor Veur, Stompwijk en Voorburg. In Veur en Stompwijk werd een 'comité revolutionair' samengesteld onder leiding van Johannes Anthony Prijn, die in het nu

■ De Leidschendamse buitenplaats Windlust, gelegen aan de Vliet. De naam is ontleend aan de bij het huis behorende houtkoperij met twee achtkantige houtzaagmolens. Een van deze molens werd later de nog bestaande molen De Salamander. Het huis brandde eind vorige eeuw af. Foto 1967. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ *Zaagmolen De Salamander voor de restauratie. In het balkengat drijven de houtstammen om in de molen verzaagd te worden. Foto, 1962. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

verdwenen Windlust woonde. Dit huis had hij 1794 laten bouwen, tegelijkertijd met de daarnaast gelegen houtzaagmolen De Salamander en de in 1895 afgebrande molen De Hoop. Een paar jaar eerder had Prijn de patriottische exercitievereniging ge-

■ *De vrijheidsboom. Ets C. Brouwer, 1795. Collectie Kees van der Leer*

commandeerd. Het nieuwe tijdperk werd met een aardig feestje gevierd, waarbij het nevendoeel was de Franse soldaten, de Stompwijkers en de Veurenaren met behulp van flink wat wijn te laten verbroederen.

In Voorburg mocht de eerder gevluchte Patriottenleider Johannes van Steensel het bestuur samenstellen.

In de nieuwe dorpsraad kregen overigens -heel ruimdenkend- ook oud-Oranjegezinden een plaatsje. De besturen zouden vanaf dat moment aan de lopende band ontbonden en heropgericht worden. Van een stabiele situatie was nog lang geen sprake.

Maar aan symboliek was geen gebrek. Als teken voor de nieuwe Vrijheid, Gelijheid en Broederschap werd in Voorburg op 28 januari 1795 een vrijheidsboom geplant, versierd met rode, witte en blauwe linten en een blikken muts. Ook op het Sluisplein van Stompwijk kwam zo'n exemplaar te staan, al was het niet eenvoudig geweest iemand een boom te ontfutselen. Eigenlijk wilde geen van de inwoners er één afstaan. Bovendien was het graven van een gat in de toen bevroren grond nogal problematisch. Al in juni gaf de vrijheidsboom de geest en moest er een nieuwe worden aangevoerd.

Hoge kosten

Niet alleen de levensduur van de boom viel tegen. Ook de bevrijde Bataafse Republiek bleek niet alleen maar ideaal. Dat

uite zich bijvoorbeeld in geldzorgen. Want natuurlijk wilden de Fransen wel wat terug voor hun hulp bij het afzetten van de ‘tiran’ Willem V. Ze dienden bij de nieuwe volksregering een rekening in van honderd miljoen gulden en eisten Maastricht, Venlo en Zeeuws Vlaanderen op. Om te zorgen dat de rust in het land bewaard bleef, stationeerde Frankrijk daarnaast nog eens 25.000 Franse militairen in ons land. Zij moesten door het Nederlandse volk gevoed, gekleed en gehuisvest worden.

De inwoners schrokken zich een ongeluk. De inkwartiering van de soldaten kostte ontzettend veel geld. In Veur alleen al moest ruim 3.200 gulden worden neergeteld voor de ‘gasten’. Een enorm bedrag in vergelijking met de gangbare rekening van duizend gulden aan gemeentelijke personeelskosten. Bijkomende ellende was dat Veur en Stompwijk aan een doorgaande weg lagen waar nogal wat soldaten langs kwamen marcheren. Het gebeurde dan ook regelmatig dat hele regimenten onderdak voor de nacht eisten, met alle kosten vandien. De Fransen die in eerste instantie met gejuich waren binnengehaald, bleken op de lange termijn vooral geld te slurpen. De reactie van één van de inwoners was tekenend: ‘Degenen die het verzoek om militaire assistentie hadden ingediend, zouden allemaal verbrand moeten worden’.

De spanning loopt op

Er waren nog meer spanningen in de nieuwe Bataafse Republiek. De inwoners werden geacht op termijn voor hun eigen verdediging te kunnen zorgen, dus er moest een Nationale Garde komen. Veur en Stompwijk waren matig enthousiast over deze burgerbewapening. De meeste mensen voelden er helemaal niets voor om door de straten te marcheren. Ze hadden wel wat beters te doen. Ook het verzoek om een bijdrage voor de bekostiging van wapentuig kon niet op instemming rekenen. In totaal deden maar 84 mannen mee, tegenover 111 weigeraars. Tot overmaat van ramp bleken niet alle deelnemers om te kunnen gaan met hun nieuwe verantwoordelijkheid. Verschillende burgersoldaten vuurden hun geweren zomaar af op het Sluisplein en anderen kregen ineens de behoefte medeburgers

■ De Wijkkerbrug, erg in trek op zonnige dagen. Ansichtkaarten, 1903.
Collectie Kees van der Leer

te molesteren. De agressie zou volgens tijdgenoten ontstaan omdat de bewoners van beide zijden van de Vliet gedwongen werden samen te werken. Het in de praktijk brengen van ‘Broederschap’ was kennelijk moeilijker dan gedacht! Na een splitsing van de Nationale Garde bleek eigenlijk alleen in Stompwijk animo voor de vervulling van deze dienstplicht. Dit was vooral te danken aan het feit dat hier veel katholieken woonden die in de Bataafse Republiek eindelijk meetelden, na jarenlange ach-

terstelling door de protestantse Willem V. Zij waren wel bereid hun nieuwe vrijheid te verdedigen.

Net als in Stompwijk en Veur verliep in Voorburg de relatie met de Franse 'bevrijders' niet altijd harmonieus. In 1797 werd dat pijnlijk duidelijk. Op een zonnige middag betraden vier Franse soldaten het terras van de uitspanning aan de Wijckerbrug. Onuitgenodigd gingen ze bij een paar studenten aan tafel zitten en boden één van de jonge mannen een glas van de door hemzelf betaalde wijn aan. Toen de student dit belachelijke aanbod weigerde, sloegen de Franse militairen er meteen op los. Ook enkele andere, vooraanstaande gasten kregen flinke klappen. Eindresultaat was dat één van de Franse soldaten in de gevangenis belandde. Kennelijk was ook hij het broederschapsideaal even vergeten.

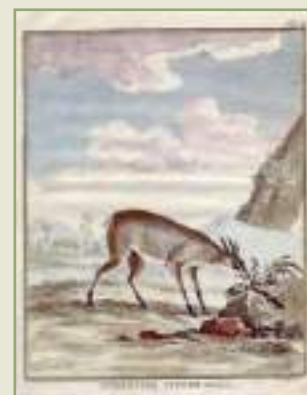
De dierentuin

De Fransen richtten nog meer ellende aan. Zij ontnamen Voorburg een bijzondere attractie: de prinselijke dierentuin.

Een halve eeuw voor de Franse invasie had stadhouder Willem IV besloten een diergaarde te stichten op zijn landgoed de

■ De Loo in 1712. Tekening in vogelvluchtperspectief Robbert Jongepier, gebaseerd op de kaart van Cruquius.

■ Bijzondere dieren in de diergaarde De Loo te Voorburg: een boszwijn, een jufferbokje, een coudou, een mormeldier, een krokodillendoder en een boskalkoen. Etsen diverse kunstenaars, eind achttiende eeuw. Collectie G.M. Duijvestein

Oude of de Grote Loo in Voorburg. Hij begon in het jaar 1749 met het houden van fazanten, maar al snel breidde zijn verzameling zich uit met andere beesten. In 1771 was de dierenverzameling zó groot geworden dat Willem V, die inmiddels het bewind én De Loo had overgenomen, iemand in dienst moest nemen om de collectie te beheren. Het werd de directeur van het natuur- en kunstenkabinet van de stadhouder, Arnout Vosmaer. Vanuit alle delen van de wereld werden exotische dieren overgebracht naar de diertuin in Voorburg, onder andere via de schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC). Directeur Vosmaer schreef boeken vol over de bijzondere beestencollectie. In 1771 liepen er onder andere antilopen, een Afrikaans boszwijn, een pelikanenpaar, een civetkat, Kaapse gazellen, een roofvogel, een koedoe, een soort reuzenantilope, het eerste levende exemplaar in Europa, zelfs een orang oetan in de Voorburgse diertuin rond. De komst van deze mensaap uit Borneo in juli 1776 trok heel wat nieuwsgierige toeschouwers. Helaas bleek de winter te koud voor dit tropische dier en het stierf al in januari 1777. De diencollectie was inmiddels uitgebreid met een kangoeroe, twee apen uit Zuid-Afrika, een Ceylonse leeuwaap, twee kroonapen uit Batavia, verschillende kraanvogels en twee grote Kaapse

zwijnen. De meeste dieren leefden maar kort, als gevolg van het koude Nederlandse klimaat en onvoldoende kennis over de verzorging. De lege hokken werden zo snel mogelijk weer gevuld met nieuwe bees-

■ *Orang oetan in de diergaarde te Voorburg. Ets S. Fokke, 1778. Collectie G.M. Duijvestein*

■ *Hans en Parkie, de twee olifanten die ooit door Voorburg wandelden. Tekeningen N. Maréchal in 'Vélins du Muséum National d' Histoire naturelle'*

ten, die de stadhouder cadeau kreeg van gouverneurs en hoge functionarissen van onder andere de VOC. In juli 1786 ontving de diertuin de twee meest indrukwekkende dieren uit haar geschiedenis: twee olifanten uit Ceylon, nu Sri Lanka geheten. Het mannetje werd Hans genoemd en het vrouwtje kreeg de naam Parkie. Volgens hun oppasser waren de olifanten zeer slimme dieren, die graag een kijkje buiten de diertuin namen. Dagelijks werden Hans en Parkie in de straten van Voorburg uitgelaten. Ook mochten ze vrij rondwandelen door het woonhuis van de stadhouder. Zelfs tegen het beklimmen van de trappen zouden ze niet hebben opgezien.

Met de komst van de Fransen was het echter afgelopen met de diertuin. Al snel verhuisde de stadhouder de olifanten en zijn andere dieren naar het andere Loo in Apeldoorn, in een poging hen te beschermen tegen de Franse bezetter. In 1796 werden Hans en Parkie alsnog door de Fransen als oorlogsbuit meegevoerd naar Parijs. Veel van de prachtige vogels waren toen al aan het Franse braadspit geëindigd. Met de Voorburgse diertuin was het definitief afgelopen.

■ *Prinses Marianne op 27-jarige leeftijd. Zij zou een belangrijke koninklijke inwonster van Voorburg worden. Schilderij T. Hildebrandt, 1837. Collectie Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau*

13. Koninklijke inwoners

Zowel Voorburg als Veur heeft inwoners gekend uit het koninklijk huis. De allereerste koning, Lodewijk Napoleon, regeerde tien dagen vanuit Voorburg. De Oranje-prinses Marianne kocht er zelfs meerdere huizen. Instituut Noorthey, een kostschool in Veur, mocht prins Willem Nicolaas Alexander tot zijn leerlingen rekenen. Tijdens zijn driejarige

verblijf in Veur kwamen koning Willem III en koningin Sophie regelmatig bij hun zoon op bezoek.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Napoleon Bonaparte, 1769-1821 • Koning Willem I, 1772-1843.*

De wens van Napoleon Bonaparte

In 1799 greep Napoleon Bonaparte de macht in Frankrijk. Maar dat was niet genoeg voor hem. Hij wilde heersen over heel Europa. Al snel veroverde hij een groot aantal landen. Ook de nieuwe Bataafse Republiek moest naar zijn pijpen dansen. Napoleon had echter één probeem. Engeland en Rusland kreeg hij er maar niet onder. Hij zette alles op alles om juist die landen te verslaan. Het onderhouden van de grote hoeveelheid soldaten die hij daarvoor nodig had, kostte natuurlijk nogal wat. Hij probeerde dus vanuit alle hoeken van zijn rijk geld los te krijgen. Ook de Bataafse Republiek moest er aan geloven. De inwoners droegen volgens Napoleon veel te weinig belasting af. Daarom stelde hij in 1805 een raadspensionaris aan. Rutger Jan Schimmelpenninck moest het land met harde hand regeren, of beter gezegd: geld in het Franse laatje brengen.

Schimmelpenninck deed zijn best, maar de raadspensionaris voldeed niet aan de verwachtingen van keizer Napoleon. Deze stuurde nu zijn eigen broer naar de Republiek. Zo werd het land in 1806 een koninkrijk, met Lodewijk Napoleon aan het hoofd.

Koning Lodewijk Napoleon

Koning Lodewijk Napoleon sprak geen woord Nederlands en presenteerde zichzelf aan het volk als 'konijn van Holland'. Maar ondanks de taalfoutjes was hij al snel zeer geliefd bij zijn onderdanen. Anders dan zijn broer had

hij meer interesse in de mensen dan in het geld dat ze moesten ophoesten. Bij grote rampen stond hij vooraan om het volk te troosten. In 1807 ontplofte in Leiden een kruitschip waarbij honderden mensen omkwamen en in 1809 overstroomde de Betuwe. Lodewijk Napoleon haastte zich er steeds weer heen om zijn medeleven te tonen. Na de explosie in Leiden kwamen ook de inwoners van Voorburg in actie. In het dorp werd drie dagen lang gecollecteerd voor de slachtoffers. In het Voorburgse raadhuis De Swaen lag een lijst waarop mensen konden noteren wat zij verder nog af wilden staan.

■ *Lodewijk Napoleon bij de kruitramp te Leiden op 12 januari 1807. Aquatint J.W. Pieneman. Collectie Atlas van Stolk, Rotterdam*

Een ziek kind

Lodewijk Napoleon had het dus druk met alle ellende in zijn koninkrijk. Terwijl ook hijzelf moeilijke tijden kende.

De koning was niet in zijn eentje naar Holland gekomen, maar begon zijn nieuwe leven samen met zijn vrouw Hortense de Beauharnais, de dochter van keizerin Josephine en haar eerste

■ *Koningin Hortense met haar zoon Napoleon-Charles. Tekening naar een schilderij van François Gérard. Foto Iconografisch Bureau / RKD, Den Haag*

man. Ook de twee kinderen van Lodewijk en Hortense verhuisden mee naar Den Haag. In hetzelfde jaar dat Leiden een klap te verwerken kreeg, werd de oudste zoon Napoleon-Charles doodziek. Niemand wist wat er precies aan de hand was met de beoogde troonopvolger. De dokters stonden machteloos. Zes dagen en nachten lang zat Hortense naast het bed van haar zoon zonder iets voor hem te kunnen doen. Op 5 mei 1807 sloot de jongen voorgoed zijn ogen, viereneenhalf jaar oud.

Hortense was er kapot van. Ze had het toch al niet makkelijk in Nederland, ver weg van haar familie en vrienden, met een man die af en toe extreem jaloers kon zijn. Nu haar zoon ook nog overleden was, had het leven voor haar geen zin meer. Ze voelde zich letterlijk verdoofd van verdriet en raakte in een soort coma. Wat Lodewijk Napoleon ook deed, ze was niet uit haar bewusteloze toestand te krijgen. Een nacht en een dag zweefde ze tussen leven en dood. Hoewel het huwelijk niet echt gelukkig was, deed Lodewijk Napoleon alles wat hij kon om haar te redden. Uiteindelijk bedacht hij dat een verandering van omgeving haar misschien weer tot leven zou wekken. Meteen vertrok hij met zijn vrouw, hun jongste kind en een deel van de hofhouding van Huis ten Bosch naar de buitenplaats Haagvliet in Voorburg, waar op dat moment koning Lodewijks opperjagermeester Lodewijk baron Van Heeckeren woonde. Voorburg stelde daarop een welkomstcomité van een aantal vooraanstaande inwoners samen. Het comité moest ervoor zorgen dat het de koning en zijn droevige vrouw aan niets ontbrak. De leden konden meteen de handen uit de mouwen steken, want er moesten minstens veertien extra bedden worden aangerukt voor de hofdames en de lakeien. Ook werd er een huis gevorderd om die bedden in te kunnen neerzetten.

Het hof had zich nog maar een paar dagen op Haagvliet geïnstalleerd of de jongste zus van de koning, Caroline Murat, arriveerde in het dorp. Zij overtuigde de koning ervan dat het voor Hortense waarschijnlijk beter was dicht bij haar moeder in Frankrijk te herstellen dan in het onbekende Voorburg. Kort na het vertrek van Hortense pakte Lodewijk Napoleon zijn biezen en ging terug naar Den Haag. De koning van Holland had

- *Willem V en zijn oudste zoon, de latere koning Willem I. Schilderij T.P.C. Haag, 1790. Collectie Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau*

precies tien dagen vanuit Voorburg geregeerd. Het hoge bezoek kostte het dorp 380 gulden.

In 1810 vertrok ook Lodewijk Napoleon zelf voorgoed naar Frankrijk, teruggefloten door zijn broer Napoleon Bonaparte. De keizer vond dat hij slapjes regeerde en te veel door de vingers zag. Het was afgelopen met het Koninkrijk Holland. Nederland werd ingelijfd bij het Franse keizerrijk. De Nederlandse bevolking vond het vreselijk. In 1815 werd de zoon van de eerder naar Engeland gevluchte stadhouder Willem V juichend begroet als redder van het land. Hij kreeg de titel koning Willem I.

Prinses Marianne

41 jaar nadat koning Lodewijk Napoleon en koningin Hortense in Voorburg verbleven, kreeg het dorp weer een inwonster met blauw bloed.

Prinses Marianne, een dochter van koning Willem I, kocht in 1848 de buitenplaats Rusthof. Het huis lag naast de huidige Sint Martinuskerk aan het Oosteinde. Opvallend genoeg zou het ook met één van haar kinderen niet goed aflopen.

- *De aankomst van koning Willem I te Scheveningen in november 1813. Historieprent J.W. Heijting. Collectie Kees van der Leer*

- *De buitenplaats Rusthof ten tijde van prinses Marianne. Litho P.J. Lutgers, 1855. Collectie G.M. Duijvestein*

■ *Prins Albert van Pruisen, de echtgenoot van prinses Marianne. Detail uit schilderij J.B. van der Hulst, 1834.
Daarnaast prinses Marianne. Schilderij J.B. van der Hulst, 1830. Collectie Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau*

Achttien jaar eerder, in 1830, was prinses Marianne met prins Albert van Pruisen getrouwd. Ze kregen vijf kinderen, maar de sfeer tussen Marianne en Albert was niet erg gezellig. Albert ging constant vreemd, hoe Marianne ook haar best deed om het huwelijk goed te houden. Toen Albert een relatie begon met

Mariannes hofdame was ze het zat. Ze wilde scheiden. Maar een scheiding was in die tijd een grote schande in koninklijke kringen. Het Pruisische koningshuis ging dan ook niet akkoord met haar wens van Albert af te komen. Het echtpaar besloot wel gescheiden te leven, maar ze bleven officieel getrouwd. In-

middels was Marianne zelf tot over haar oren verliefd geraakt op Johannes van Rossum, een lakei-koetsier die eerst bij haar vader en later bij haar broer Willem II diende. Deze Johannes van Rossum was zelf ook nog getrouwd, met de dochter van een Haagse kroegbaas. Dat weerhield de twee geliefden er niet van om een relatie te beginnen. Van Rossum was inmiddels opgeklimmen van lakei-koetsier tot secretaris en bibliothecaris van Marianne.

In het begin van 1848 gingen de geruchten dat Marianne een buitenplaats had gekocht in Voorburg. Toen de verhalen waar bleken te zijn, waren de inwoners door het dolle. Prinses Marianne was ondanks haar affaire enorm geliefd. Op 9 mei 1849, de dag dat Marianne verhuisde naar haar nieuwe huis, stak dan ook iedereen de vlag uit. De straten waren met groene takken en bloemen versierd en de dorpsbewoners hadden flink geknutseld op grote kronen. Alle mensen stonden op straat om de prinses toe te juichen. Vooral de winkeliers waren opgewonden. Zij verwachtten heel wat extra omzet te draaien nu Marianne bij hen boodschappen ging doen.

De vlaggen hoefden nog niet direct opgeborgen te worden, want een dag later was Marianne ook nog jarig. De week daarop was het feest compleet: koning Willem II en zijn vrouw Anna Paulowna, prins Frederik en zijn echtgenote en de prinsjes Willem III en Hendrik kwamen naar Rusthof voor een etentje bij hun (schoon)zus en tante.

■ *Klein Rusthof, de villa die prinses Marianne kocht voor haar zoon Albert. Dit huis staat nog steeds aan het Voorburgse Oosteinde. Foto particuliere collectie*

■ *Johannes van Rossum, de man met wie prinses Marianne bijna 30 jaar lang een bijzondere relatie heeft gehad. Schilderij J.P. Koelman, 1853. Foto Jeroen Rooijackers. Collectie Haags Historisch Museum*

Nog een ziek kind

Dat laatste zou niet vaak meer voorkomen toen bleek dat prinses Marianne in verwachting was van haar geliefde Johannes. Dat zij er een minnaar op nahield was nog net goed te praten, maar een buitenechtelijk kind was toch een stap te ver voor het Koninklijk Huis. Zeker omdat zij het ook nog eens in de openbaarheid wilde opvoeden en het niet, zoals gebruikelijk was bij 'onechte' kinderen, onzichtbaar liet opgroeien. Prinses Marianne werd hierdoor het zwarte schaap van de familie. Haar

echtgenoot Albert was zó kwaad over haar ‘schandalige’ gedrag dat hij nu wél van haar wilde scheiden. Hij eiste meteen dat ze nooit meer een voet op Pruisisch grondgebied zou zetten. Dat was een ramp, want het betekende dat Marianne haar kinderen daar nooit meer kon zien. Gelukkig kwamen ze af en toe op Rusthof op bezoek. Speciaal voor hen kocht Marianne het buurbuithuis Noordervliet, want haar oudste zoon Albert weigerde in het gastenverblijf Klein-Rusthof te logeren. Hij was wel wat beters gewend dan zo’n ‘kippenhok’.

Terwijl ze zwanger was, ging Marianne op een maandenlange reis. Haar kind, dat de naam Johannes Willem kreeg, werd gezond en wel geboren op Sicilië. Enige tijd later konden de Voorburgers de kleine jongen bewonderen, toen Marianne hem meenam naar Rusthof. Marianne nam nog meer mee terug naar Voorburg. Tijdens haar trektocht had zij in Caïro een jonge slaaf gekocht. Zo’n exotische jongen hadden ze nog nooit gezien in het dorp! Er werd zelfs een krantenbericht aan gewijd. De prinses zorgde goed voor haar aanwinst. Eerst stuurde ze hem naar de dorpschool en later liet zij hem studeren in Leiden.

Met het kind van Johannes van Rossum en prinses Marianne liep het minder florissant af. Speciaal voor hem had Marianne kasteel Reinhartshausen gekocht. Maar op eerste Kerstdag 1861 stierf de 12-jarige Johannes Willem hier aan een plotseling

opgekomen ziekte. Het was een enorme klap. Marianne’s grote liefde Johannes overleed in 1873. Marianne overleefde hem tien jaar. In 1883 stierf zij op haar kasteel in Reinhartshausen. Heel Voorburg was in rouw. Marianne was altijd ‘hun’ prinses geweest, die veel goede dingen had gedaan voor het dorp. Het orgel dat zij in 1879 aan de Oude kerk schonk en de financiële steun die zij gaf bij de bouw van het raadhuis in de Herenstraat zijn hiervan twee voorbeelden.

■ *Johannes Willem von Reinhartshausen. Deze jong overleden zoon van prinses Marianne en Johannes van Rossum droeg de namen van zijn vader en die van koning Willem I, de vader van prinses Marianne. Schilderij onbekende kunstenaar, 1861. Collectie Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau*

■ *Het door prinses Marianne geschonken Bätzorgel in de Oude kerk van Voorburg. Foto Henk Bongers, 2005*

■ *Het orgel in de Hervormde kerk te Leidschendam, waaraan prinses Marianne heeft meebetaald. Foto Roel van Norel, TasT, 2008*

Een prinsje in Veur

Niet alleen Voorburg was in trek bij het Koninklijk Huis. Ook buurgemeente Veur mocht enige tijd een Oranje onder zijn inwoners rekenen. In 1851 kwam Willem Nicolaas Alexander, de zoon van koning Willem III en koningin Sophie, op Instituut Noorthey in Veur wonen. Dit 'huis van opvoeding' was in 1821 gesticht door de pedagoog Petrus de Raadt, tevens de grondlegger van de jongenskostschool in het Voorburgse buitenhuis 'In de Wereldt is veel Gevaer'. De Raadt was er van overtuigd dat je lesstof op een actieve manier moest aanbieden, dat zou veel beter zijn dan alleen maar saaie rijtjes stampen. Willem Nicolaas Alexander had dus net als alle leerlingen van Noorthey de zorg over een eigen tuintje. Door het schoffelen en oogsten

■ *Prins Willem Nicolaas Alexander als kostschoolleerling van Noorthey. Foto, omstreeks 1851. Collectie Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau*

■ *Dr. Petrus de Raadt, befaamd pedagoog en 'instituteur'. Hij werd vooral bekend als directeur van Instituut Noorthey, maar was ook enkele jaren hoofd van Het Jongeheeren Instituut 'In de Wereldt is veel Gevaer' te Voorburg. Visitekaartfoto, negentiende eeuw. Collectie Iconografisch Bureau/RKD*

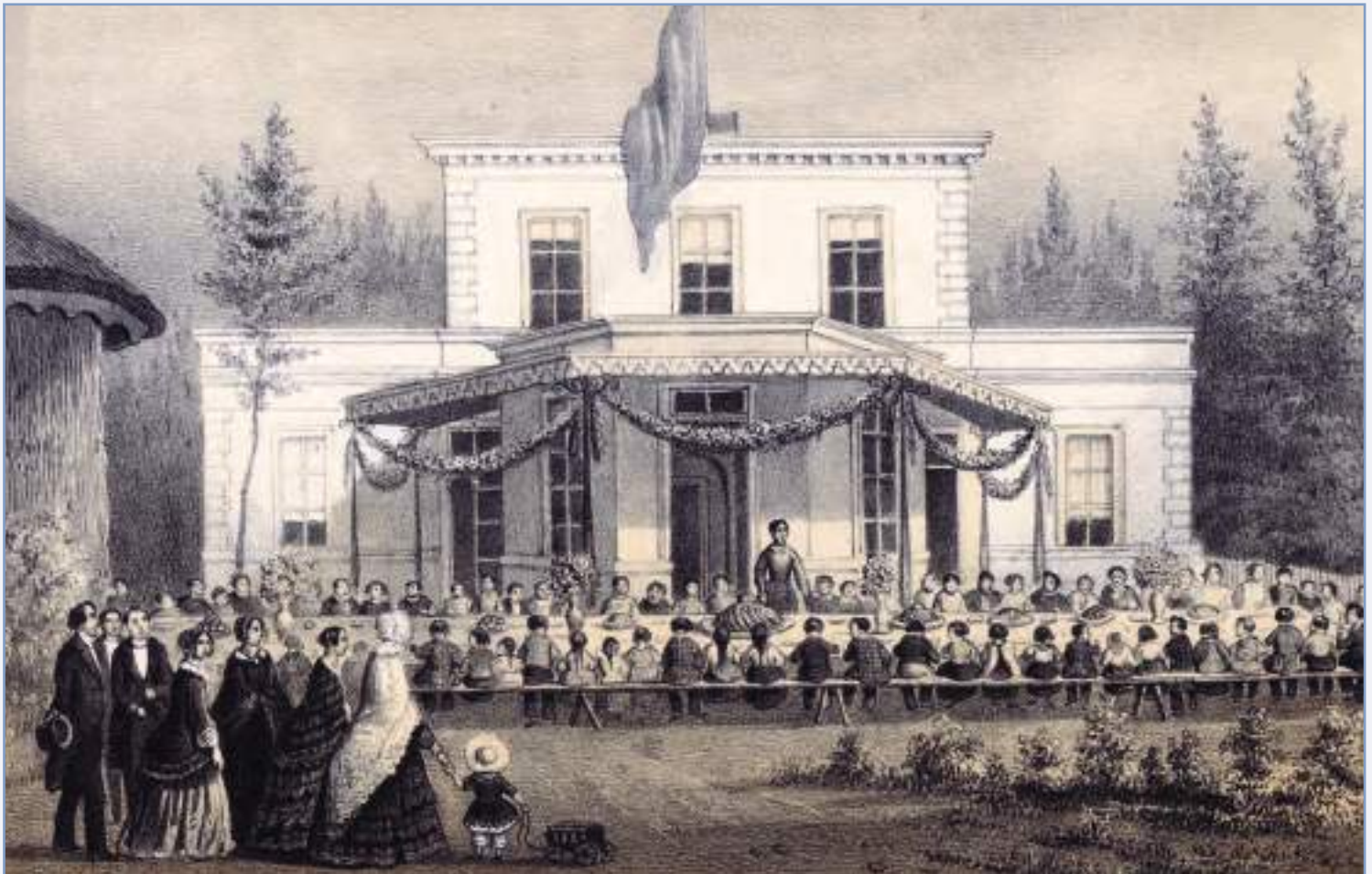
zouden ze de deugden netheid, orde, rust en regelmaat sneller onder de knie krijgen.

Drieënehalf jaar bracht Willem Nicolaas Alexander door op het internaat. Ongetwijfeld maakte hij regelmatig een ritje op een van de huizezels en bouwde hij samen met zijn klasgenoten bootjes voor in de vijver. Koning Willem III had de leraren immers verzocht zijn zoon als een gewone leerling te behan-

■ *Het Instituut Noorthey te Veur, aan de voor- en achterzijde. Litho's P.J. Lutgers, 1855. Collectie G.M. Duijvestein*

delen, hoewel hij voor de zekerheid toch een eigen gouverneur mee kreeg die ook op het instituut woonde. Af en toe kwamen koning Willem III en koningin Sophie een kijkje nemen bij hun

■ Feestmaaltijd voor de leerlingen, ter gelegenheid van de opening van de Sophia-bewaarschool te Voorburg. Links vooraan staat koningin Sophie, vermoedelijk met haar jongste zoon, de 3-jarige prins Alexander. Litho E. Spanier, 1854. Collectie G.M. Duijvestein

zoon. Ze vroegen de schoolleiding altijd om hen niet met toeters en bellen te ontvangen, maar hen als normale ouders te benaderen. Vooral de koningin was erg enthousiast over de school. Zij was sowieso erg geïnteresseerd in het onderwijs. In 1854 was ze aanwezig bij de opening van de allereerste bewaarschool (een soort kleuterschool) in Nederland, naast het landhuis Vreugd en Rust in Voorburg. Het gezonde verblijf op

Noorthey heeft niet kunnen voorkomen dat prins Willem Nicolaas Alexander al op 39-jarige leeftijd overleed.

■ Reizigers met de eerste trein. Afbeelding in 'Geschiedenis der kleederdrachten', 1910. Collectie Kees van der Leer

14. Openbaar vervoer Van trekschuit tot tram

De wegen waren vroeger niet zo goed als nu. Reizen met de koets was niet altijd comfortabel. In de zestiende eeuw kwam er gelukkig een trekschuitdienst tussen Leiden, Delft en Den Haag. Overstappen gebeurde bij de Leidsche dam. Drie eeuwen later kwam er nog een vervoermiddel bij: de trein. Eerst nog op stoom, later op elektriciteit. Toen in 1908 de

Hofpleinlijn ging rijden tussen Rotterdam en Scheveningen, groeide het huidige Leidschendam enorm. Vanaf 1924 kon men ook reizen met de elektrische tram, 'De Blauwe'.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
De eerste spoorlijn, 1839.*

■ *Reizigers en bagage met de diligence. Historieprent J.W. Heijting, 1952. Collectie Kees van der Leer*

Slechte wegen

Tot de aanleg van de eerste spoorlijn in 1839 was reizen een tijdrovende zaak. Men was aangewezen op de eigen benen, een paard of een koets. Hoge snelheden kon je daar niet mee halen. Een koets reed gemiddeld maar zeven kilometer per uur. Dan werd je ook nog eens flink door elkaar geschud omdat de vering vaak van slechte kwaliteit was. Ook het onverharde wegennet zorgde voor veel problemen. Want al had Constantijn Huygens in 1665 een stenen weg laten aanleggen tussen Scheveningen en Den Haag, dit betekende niet dat iedere plaats dit voorbeeld meteen volgde. De Stompwijkseweg bijvoorbeeld werd pas in 1898 gedeeltelijk bestraat. Men maakte het karwei rond 1930 af.

De onverharde wegen veranderden na elke regenbui in een grote modderpoel, terwijl in de droge zomers het zand je om de oren stooft. Daar kwam nog bij dat sommige buurtbewoners zich aan de belofte onttrokken de wegen gezamenlijk te onderhouden. Het wegdek zat vaak vol met gaten waar de wagens in bleven steken. Pas in 1658 kwam er een goede verbinding tussen

■ *Het nog niet bestrate deel van de Stompwijkse weg, tussen herberg 'Het Blesse paard' en de Rooms-Katholieke kerk. Links vooraan staat melkboer Janson. Ansichtkaart, omstreeks 1900. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

- Deel van de vogelvluchtkaart van De Werve. Geheel rechts ligt de Haagse Bezuidenhoutseweg. Vandaar loopt de lange, zojuist als tolweg opengestelde laan van Werve naar Voorburg, langs kasteel De Werve en onder langs de overtuin van Hofwijck. Tegenwoordig heet deze, nog geheel aanwezige laan in het Haagse deel de Laan van Nieuw Oost-Indië en in Voorburg de Laan van Nieuw Oosteinde. Zelfs de drie 'verspringingen' in de vroegere laan zijn nu nog aanwezig. Kaart Cornelis Elandts, 1666. Particuliere collectie

Voorburg en Den Haag. De eigenaar van de Laan van Werve (nu Laan van Nieuw Oosteinde en Laan van Nieuw Oost-Indië) veranderde dat jaar zijn privé-laan in een tolweg. Iedereen mocht er gebruik van maken, mits men betaalde. Ook in Stompwijk en Veur lagen dit soort tolwegen, zoals de Kostverlorenweg en de Veursestraatweg.

- Tolhek in de Laan van Werve bij de brug over de Schenkwatering, de grens tussen Den Haag en Voorburg. Ets Hillegonda Ida Smit, 1905. Collectie Kees van der Leer

■ *Trekschuit op de Vliet, ter hoogte van de Hoornbrug. Ook vrouwen en kinderen werden gebruikt als trekkracht. Zojuist is de diligence de brug gepasseerd. Schilderij P.D. van der Burg, ongedateerd. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *Trekschuit op de Vliet bij Leidschendam. Links de koepelvormige kerk, rechts daartegenover herberg 't Eiland. Rechts daarvan ligt een scheepswerf. Gravure G.M. Probst, 1788. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

De trekschuit

Gelukkig was er een alternatief voor het reizen over land, namelijk het reizen over water.

In de zestiende eeuw herontdekte men het personenvervoer per schip, een idee waar de Romeinen al aan het begin van de jaartelling opgekomen waren. In eerste instantie waren de reizigers aangewezen op goederenscheperen, die naast hun handelswaar best af en toe een passagier wilden meenemen. Die moest zich dan wel tussen de lading wringen, dus echt comfortabel was dit niet. Ging men met een zeilschip mee, dan was het moeilijk te voorspellen hoe lang de tocht zou duren. Als de wind de verkeerde kant op stond, kon de boot best wel eens een paar uur later aankomen dan gepland. In de zeventiende eeuw begon men daarom een trekschuitdienst tussen Leiden, Delft en Den Haag, alleen bedoeld voor passagiers.

Voor het zover was, werd er heel wat afgediscussieerd. Niet zozeer over de schepen, maar vooral over de aanleg van een nieuwe weg langs de Vliet. Zonder een goede weg langs het water

■ *Jaagpad langs de Vliet, ter hoogte van 'In de Wereld is veel Gevaer'. Een van de vrachtschepen wordt voortgeduwd door de schipper, het andere wordt voortgetrokken, waarbij ook kinderen als trekkracht dienst doen. Ansichtkaart, verzonden in 1931. Collectie Kees van der Leer*

kon de trekschuitdienst niet van start. De trekschuiten waren met een touw verbonden aan mensen of paarden, die het schip vanaf de kant voorttrokken. De weg mocht dus niet te vaak onderbroken worden door dwarssloten.

Nu lag er tussen Delft en Stompwijk al een jaagpad, maar vanaf de Leidsche dam tot Leiden nog niet. Welke stad ging die weg betalen? Na tientallen jaren vergaderen, investeerde Leiden uiteindelijk 60.000 gulden in de trekweg, waarvan de geasfalteerde versie nu nog langs de Oostvlietweg ligt. Delft kwam mooi weg met een bijdrage van 22.500 gulden, maar ‘hun’ deel van het trekpad langs de huidige Westvlietweg was dan ook al klaar.

Nadat alle financiën geregeld waren, kon de trekschuitdienst

tussen Leiden, Delft en Den Haag op 15 maart 1638 officieel geopend worden. Zowel Delft als Leiden hadden acht schuiten aangeschaft, plus één reserve. In elk schip pasten 32 passagiers. Om iedereen genoeg ruimte te bieden in het schip mochten de opvarenden niet van alles meeslepen aan boord. De bagage moest op schoot passen. Mensen die meer mee wilden nemen, konden hun spullen laten vervoeren met een aparte vrachtboot.

Een obstakel

Er was één klein probleem voor de trekschuitdienst: de Leidsche dam. Het kostte te veel tijd om de trekschuiten steeds over de dam trekken. De mensen moesten bij de dam overstappen

■ Leidschendam heeft diverse ‘schuitenjagers’ gekend. Op de foto loopt de laatste van deze ‘geleiders van jaagpaarden’, de Leidschendammer K. Visser op het jaagpad achter het trekpaard. Foto, omstreeks 1930. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

op een schip aan de andere kant klaar lag.

De nieuwe trekschuitdienst zorgde dus voor flink wat drukte rond de Leidsche dam. Per dag kwamen er acht schepen aan uit Delft, die bij de dam hun passagiers gedag zeiden en de schuit weer vollaadden met nieuwe opvarenden. Aan de andere kant van de dam kwamen de boten uit Leiden aan. Dit waren er ook acht, die vanaf de Leidsche dam weer terugvoeren naar Leiden met een verse lading mensen. Om het overstappen soepel te laten verlopen, werd in 1638 een speciale commissaris aangesteld. Hij zorgde ervoor dat aan beide kanten van de dam genoeg schepen klaarlagen zodat de passagiers zonder oponthoud door konden reizen. De rit tussen Leiden en Delft mocht niet langer dan drie uur duren. De route Leiden-Den Haag moest in tweeënehalf uur afgelegd worden. Een schipper die later durfde aan te komen, kon op een flinke boete rekenen. Om vertraging te voorkomen, mocht het trekpaard dan ook alleen bij de Leidsche dam een emmertje vers water drinken. Voeren onderweg hield te veel op. Al snel bleek dat dit toch wat te veel gevraagd was van de paarden. Als het paard er écht moe uitzag, mocht de schuitenjager het daarom bij de dam inruilen voor een uitgerust exemplaar.

Intussen begaven de passagiers zich naar de andere kant van de dam. Dit ging vaak met het nodige duwen en trekken gepaard, aangezien iedereen in de nieuwe schuit het beste plekje probeerde te veroveren. Om vechtpartijen te voorkomen werd de regel ingesteld dat de overstappers in de andere boot op precies dezelfde plaats moesten gaan zitten. De commissaris kon dreigen met een piek als er ruzie over de zitplaatsen ontstond.

De trekschuitdienst werd een hit. In de eerste week stapten er alleen al vanaf de kant van Leiden 1.354 mensen over bij de Leidsche dam. De trekschuit kon net als de koets maar zeven kilometer per uur afleggen, maar je zat comfortabel en echt duur was het niet. Een reisje Leiden-Delft kostte in 1737 zeven stuivers en acht penningen. Ter vergelijking: het dagloon van een arbeider was twintig stuivers.

■ *Drukke rond de Leidsche dam. Links de koepelkerk, rechts de Vliet met trekschuit en andere schuiten. Daarachter de sluisbrug. Ets P.C. la Fargue, 1770. Collectie Haags Gemeentearchief*

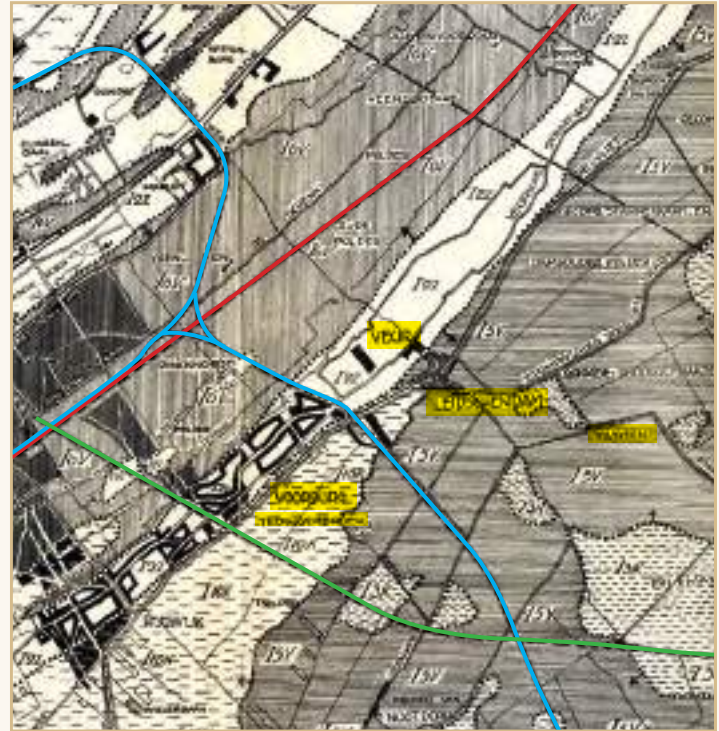
■ *Paardentravail bij de sluis van Leidschendam, met de hoefsmid die een paard 'beslaat'. Schilderij P.C. la Fargue, 1761. Foto Andreas de Man*

- Het spoor tussen Gouda en Den Haag doorsnijdt de tuin van Hofwijck. Op deze luchtopname uit 1959 loopt het spoor nog op maaiveldniveau. Links is het station van Voorburg, dat omstreeks 1988 zou worden vervangen door het huidige station aan de verhoogde spoordijk. Foto, 1959. Collectie Aviodrome Luchtfotografie, Lelystad

- Een stoomtrein uit Gouda passeert de overweg aan het Voorburgse Westeinde. Links ligt het stationsgebouw Voorburg. Foto, 1934. Collectie P. van Dorp

- Spoorlijnen door Leidschendam en Voorburg. De rode lijn is de oudste spoorlijn tussen Den Haag en Leiden, langs Duivenvoorde, aangelegd in 1843. In 1870 kwam het spoor tussen Den Haag en Utrecht (groene lijn) en in 1908 ging de Hofpleintrein rijden tussen Rotterdam en Den Haag met een aftakking naar Scheveningen (blauwe lijn). Kaart, omstreeks 1930. Collectie Kees van der Leer

De stoomtrein

In 1843 kreeg de trekschuit een geduchte concurrent. Dat jaar ging de trein van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij (H.I.J.S.M.) rijden tussen Amsterdam en Den Haag. Vier tot vijf keer per dag konden de passagiers opstappen. Ook Voorburgers en Leidschendamers maakten graag gebruik van deze dienst. Voor de eigenaar van kasteel Duivenvoorde gold zelfs een speciale regeling. Als hij mee wilde, hoefde hij maar een seintje te geven en de trein stopte voor zijn landgoed. Dit

voorrecht had hij gekregen in ruil voor de verkoop van een stuk van zijn land dat nodig was voor de aanleg van het spoor. Met de trein die tot veertig kilometer per uur reed, waren de reizigers snel op hun bestemming. Ze konden ook nog eens kiezen uit drie klassen. De jaren erna werd het spoornet verder uitgebreid. Rond 1870 werd de rails richting Utrecht aangelegd, dwars door de tuin van Constantijn Huygens' buitenplaats Hofwijck. De toenmalige eigenaar Guillaume Groen van Prinsterer probeerde de werkmannen nog tegen te houden, maar van de protesten van de staatsman trok niemand zich iets aan.

Hofpleinlijn

In 1899 was er weer wat nieuws: de Zuid-Hollandse Electriche Spoorwegmaatschappij (Z.H.E.S.M.) kreeg toestemming voor de aanleg van de Hofpleinlijn tussen Rotterdam en Scheveningen. Voortaan konden de Rotterdammers rechtstreeks naar de badplaats rijden en andersom. Het bijzondere was dat de Hofpleinlijn geen stoomtrein was, maar als eerste trein van Ne-

derland op elektriciteit liep. Het oorspronkelijke plan was om het station van de Z.H.E.S.M. aan de Stompwijkse zijde van de Vliet te leggen, maar tijdens het bouwen bleek al snel dat de veengrond hier niet stevig genoeg was. De tekeningen moesten worden herzien en het station werd aan overkant geplaatst. In 1908 reed de eerste trein voorbij en er zouden er nog veel volgen. De Hofpleinlijn was heel populair, vooral ook omdat veel mensen die in Rotterdam werkten door deze nieuwe verbinding in Voorburg of Veur konden komen wonen. Om de hoge lokale belastingen in Rotterdam te ontduiken wilden de mensen best elke dag een tijdje in de trein zitten.

De Blauwe

Voor ritjes tussen Den Haag en Leiden konden de inwoners van Veur en Voorburg sinds 1885 gebruik maken van de stoomtram. Oorspronkelijk zou hij al vanaf 1883 gaan rijden, maar het tramplan stuitte bij veel inwoners op verzet. Ook prinses Marianne, de dochter van koning Willem I en eigenaresse van de buiten-

■ *Het Hofpleinlijnstation Voorburg-Leidschendam. Om te benadrukken dat deze elektrische treinverbinding veel schoner en milieuvriendelijker was dan de ouderwetse stoomtrein, droeg het treinpersoneel witte pantalone. Ansichtkaart, 1909. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *De stoomtram bij het Voorburgse eindpunt. Links het bruggetje naar de Laan van Nieuw Oosteinde. Op de achtergrond de Voorburgse korenmolen aan de Achterweg, de huidige Parkweg. Ansichtkaart, verzonden in 1912. Collectie Kees van der Leer*

■ *Stoomtram bij de Damlaan te Leidschendam. Foto, 1904. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *De Blauwe Tram, rijdend over de Voorburgse Koningin Wilhelminalaan. Foto, omstreeks 1955. Collectie Kees van der Leer*

plaats Rusthof, sloot zich aan bij de tegenstanders. Zij woonde tenslotte in Voorburg voor haar rust! Het kostte niet veel moeite om haar het bezwaarschrift tegen de komst van de tramlijn te laten ondertekenen, waardoor de aanleg even werd uitgesteld. Maar zelfs de prinses kon de modernisering niet tegenhouden en twee jaar later reed de stoomtram ongestoord rond. In het begin van de jaren twintig van de twintigste eeuw werd op elektriciteit overgeschakeld. Hiervoor moest heel de spoorlijn worden aangepast. De stoomtram had geen problemen gehad met de nogal bochtige rails, maar voor de elektrische variant moest het netwerk er strak bijliggen. Het werd de modernste tram van Nederland, met een remise in Voorburg.

In 1924 werd de lijn officieel geopend. Al snel spraken de passagiers over de Blauwe Tram, vanwege de kleur van de wagons. ‘De Blauwe’ werd een enorm succes. Het traject voerde op dubbelspoor van Scheveningen, via Den Haag, Voorburg en Veur richting Leiden. Door de verbeterde bereikbaarheid groeide vooral het huidige Leidschendam enorm. Tussen 1924 en 1938 steeg het aantal inwoners met veertig procent van 2.818 tot 3.948 personen.

De Blauwe reed door tot ver in de Tweede Wereldoorlog. De passagiers werden wel gewaarschuwd niet onnodig gebruik te maken van de tram omdat het een makkelijk doelwit was voor

■ *De Blauwe Tram, komend vanuit Leiden, nadert de Leidschendamse halte ‘De Koppels’. Op de achtergrond villa Rozenrust. Foto, 1960. Collectie Gemeentearchief-Leidschendam-Voorburg*

de overkomende vliegtuigen. Maar het gebrek aan brandstof en de door de Duitsers afgepakte auto’s en fietsen maakten de inwoners volledig afhankelijk van de Blauwe. De trams zaten overvol. Vanaf 1944, het voorlaatste jaar van de oorlog, bleef de Blauwe in de remise. Toen de tram in 1945 weer ging rijden was

■ De laatste rit van de Blauwe Tram door Voorburg op 1 mei 1958. Op de 'bok' wagenvoerder Chris Engels. Fotocollectie Historisch Genootschap 'De Blauwe Tram'

het groot feest. De hervatting van de dienstregeling stond symbool voor het einde van de oorlog. Alles werd weer normaal! Door de jaren heen reden duizenden passagiers met de tram mee. Voor veel mensen was het veel meer dan een vervoermiddel. Het was een plek voor een praatje en gezelligheid. De verontwaardiging was dan ook groot toen de lijn in 1958 werd opgeheven. Bij de laatste rit op het lokale traject Voorburg-Den Haag vanaf Park Vronesteijn kreeg de tram van zijn passagiers een rouwkrans omgehangen met de tekst 'rust zacht, ouwe trouwe Blauwe'. Ook de conducteurs kwamen er niet slecht vanaf. Hun afscheidscadeau bestond uit 1.620 sigaretten, 303 sigaren, drie zakdoekjes en honderdvijftig gulden vijftig, die hen toegestopt werden tijdens de laatste dienst. Voor Leidschendam viel het doek pas definitief in 1961, toen ook het traject Leiden-Den Haag verdween. De tramdiensten werden vervangen door de veel goedkopere bus. De gele tram, in 1934 gestart met de lijn Den Haag – Rijswijk – Voorburg, bestaat nog wel. Inmiddels is lijn tien rood/geel van kleur en rijdt alleen nog tijdens spitsuren.

■ De winterdienstregeling van de NZH 1943/1944. Tijdens deze benarde oorlogsjaren las de bevolking de letters NZH stiekem als 'Nederland Zal Herrijzen'. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ *Korenmolen 't Hert en meelmaalterij Blonk. Over de Starrevaartbrug trekken paarden de met meelzakken volgeladen wagen. Foto, 1910. Collectie Kees van der Leer*

15. Industrie en bedrijvigheid langs de Vliet

In de loop van de negentiende eeuw kwam er steeds meer industrie langs de Vliet. Voorburg telde onder andere een parfumbabriek, verschillende wasserijen, een gasfabriek en een kaarsenmakerij. Ook rond de Leidsche dam was bedrijvigheid. Op de groentenvelling konden tuinders hun producten kwijt en langs de Delftsekade stond het

kaaspakhuis. Ook draaiden er verschillende zaag- en korenmolens. Aan het begin van de twintigste eeuw lagen er zelfs twee scheepswerven aan de Sluiskant.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Verzet tegen kinderarbeid, 19de eeuw • De eerste spoorlijn, 1839.*

Groeiende industrie

De opmars van de spoorwegen vanaf 1839 had een enorme invloed op de industrie. Nu fabrikanten niet meer afhankelijk waren van de afzet op de lokale markt gingen ze hun spullen in grotere hoeveelheden produceren. Het vervoer van de producten naar andere provincies of zelfs het buitenland was door de trein veel makkelijker geworden.

Lekkere luchten

Eén van de eerste fabrieken in Voorburg was ondergebracht in een deel van de buitenplaats Hofwijck. In 1837 kwam hier een ‘stoomsmeerderij en kaarsenfabriek’. Voorburg was in rep en roer. Ze hadden niets tegen de fabrikanten persoonlijk, maar wel tegen de stank die vanaf dat moment over het dorp waaide. Gelukkig hielden de ondernemers het niet lang vol. Maar de angst voor wéér zo’n stinkfabriek zat er goed in. Toen het

■ Vooraanzicht Hofwijck, begin twintigste eeuw. Het gebouwtje links is vermoedelijk een restant van de gebouwen waarin eertijds de kaarsenfabriek was gevestigd. Opvallend veel fabrieksactiviteiten in Voorburg en Leidschendam ontstonden bij buitenplaatsen. De ligging aan het water zal daarbij een rol hebben gespeeld. Foto, omstreeks 1914. Collectie Huygensmuseum Hofwijck

huis acht jaar later opnieuw in de verkoop ging, werd in het koopcontract uitdrukkelijk vermeld dat er géén ‘fabriek voor het smelten van vet, olie enzovoorts, noch tot het fabriceren van gas, kaarsen of welke andere lichtgevende voorwerpen dan ook’ gevestigd mocht worden.

In 1843 kreeg Voorburg een bedrijf dat een andersoortige lucht fabriceerde: de Zeep- en Parfumeriefabriek van Keyzer en cie., gevestigd op het buitenhuis Hoeckvliet aan de huidige Kerkstraat. In navolging van het beroemde Keulse Eau de Cologne ontwikkelden de eigenaars een concurrerend parfum met de logische naam Eau de Voorburg. Het rook waarschijnlijk naar onschuldige bloemetjes, want sensuelere geuren werden in die tijd als ordinair beschouwd in Nederland. Acht volwassenen en twintig kinderen sloofden zich voor drie tot zes gulden per week uit om zeepblokjes te maken en flesjes vol te gieten. Het waren de slechtst betaalde arbeiders van Voorburg. De lage leeftijd

■ De Kerkstraat te Voorburg met de toen nog aanwezige Kerkstraathaven. Rechts de poort en de muur van Hoeckvliet. Aan het einde van de muur is de zijkant van de Zeep- en Parfumeriefabriek te zien. Ansichtkaart, circa 1900. Collectie Kees van der Leer

■ De nog steeds aanwezige gevelsteen in de muur van het voormalige parfumeriefabriekje op de hoek van de Kerkstraat. Foto Kees van der Leer, 2009

van de werknemers was overigens niet uitzonderlijk. Kinderarbeid was heel gewoon in die tijd. Pas met de komst van de Kinderwet van Van Houten in 1874 mochten kinderen tot twaalf jaar niet meer in een fabriek werken.

Drie jaar na de oprichting breidde Keyzer en cie. het assortiment uit met reukzakjes voor de linnenkast en tandpoeder, de voorloper van onze tandpasta. Eau de Voorburg was inmiddels populair tot ver over de grens. Ook koningin Wilhelmina was een fan van het luchtje. In 1881 veranderde de naam van de fabriek in P.J.A. Savalle, naar de toenmalige eigenaar. Naast fabrieksdirecteur was Savalle jarenlang wethouder. Kennelijk stond hij op goede

■ Een flesje 'Eau de Voorburg', eind negentiende eeuw. Op het etiket prijkt het wapen van 'hofleverancier'. Onderaan het etiket een afbeelding van de buitenplaats Hoekvliet. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

voet met het Oranjehuis, want binnen de kortste keren kreeg hij het voor elkaar dat de koningin hoogstpersoonlijk een flesje parfum 'naar verbeterd recept' in ontvangst nam. Voortaan stond op het etiket het predikaat 'koninklijk' vermeld.

Voor een flesje Voorburgs water moest een gulden vijftig worden neergeteld, de helft van het weekloon van de mensen die het hadden gemaakt. In 1902 sloot de fabriek haar deuren, waarschijnlijk als gevolg van buitenlandse concurrentie.

Meel

In 1856 vestigde zich wederom een fabriek in Voorburg die internationaal bekend werd. De Zwitser Koechlin opende samen met zijn schoonvader, bakker Nicola uit Den Haag, een enorme stoommeelfabriek aan de Geestbrug. Het was de eerste fabriek in Nederland die meer dan 85.000 balen meel per jaar produceerde.

Die hoeveelheid trok buitenlandse aandacht. In 1862 bijvoorbeeld kwam een aantal leden van het Japanse Keizerlijk Huis naar Nederland in verband met de Japanse plannen deel te gaan nemen aan de wereldhandel. Zij waren buitengewoon

■ De Koechlin meelfabriek aan de Trekvliet. De fabriek was gevestigd bij het buitenhuis Haagzicht. Afbeelding in 'Zuid-Holland's Nijverheid in beeld', begin twintigste eeuw. Collectie Kees van der Leer

geïnteresseerd in de Koechlinfabriek en brachten daarom ook Voorburg een bezoek. De oosterse bezoekers met hun sabels en waaiers waren op hun beurt weer een attractie voor de Voorburgers. In 1880 brandde de meelfabriek van Koechlin af. De brand was zo spectaculair dat Koning Willem III naar Voorburg reisde om de vlammen te zien.

Gas

Tien jaar nadat Koechlin was begonnen, in 1866, diende fabrikant Bleuland van Oordt het verzoek in een petroleumgasfabriek te beginnen in het buitenhuis Middendorp aan de Vliet. Met het gas wilde hij de lantaarns in de Voorburgse straten laten branden. De bestaande olielampen gaven zo weinig licht, dat je in het donker eigenlijk nog steeds niets kon zien.

De gemeente stemde toe en tot 1912 kreeg de petroleumgasfabriek het alleenrecht op de gasvoorziening voor de Voorburgse straatlantaarns. Daarna schakelde Voorburg deels over op elektrisch licht. Tot verdriet van Bleuland van Oordt, want een groot

■ De persgasfabriek van Bleuland van Oordt bij de buitenplaats Middendorp. Een deel van het rechter gebouwtje is bewaard gebleven. Afbeelding in 'Zuid-Holland's Nijverheid in beeld', begin twintigste eeuw. Collectie Kees van der Leer

deel van zijn inkomen viel hierdoor weg. Jarenlang verzette hij zich tegen de omschakeling naar elektriciteit, tevergeefs. Gelukkig had hij nog een slimme troef achter de hand. Bleuland van Oordt legde zich toe op de productie van het door hem ontwikkelde petroleumpersgas, dat hij in stalen opslagbuizen verkocht. Bleuland van Oordts persgas was veel minder brandbaar dan andere gassoorten en dus veiliger. Met deze vinding kon hij weer een tijd vooruit.

Koninklijke was

Er was nog meer bedrijvigheid langs de Vliet. Vanaf 1894 gold de Stoom-, Wasch- en Strijkinrichting Middenburg aan het Westeinde als één van de grote werkgevers in Voorburg. In deze wasserij hielden honderdvijftig mensen zich van zeven uur 's ochtends tot zeven uur 's avonds bezig met het reinigen van wasgoed. Eigenaar Meissner was de eerste ondernemer in Nederland die hiervoor gebruik maakte van ozongas, dat hij zelf fabriceerde. Het briefhoofd van de fabriek meldde trots de 'Eerste Nederlandsche Electrozon Bleekerij' te zijn met 'bewasching zonder bijtende middelen'. In een latere periode ging

■ Briefhoofd van de 'Eerste Nederlandsche Electrozon Bleekerij', Ozon, gevestigd bij de buitenplaats Middendorp. Litho, circa 1900. Collectie G.M. Duijvestein

■ *Personeel in de mangelzaal van de Ozon, waar de schoongemaakte was werd geperst en glad gestreken. Foto, omstreeks 1930. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg*

■ *Arbeiders bij de trommelmachines van de Ozon. Het merendeel der arbeiders bestond uit vrouwen. Mannen deden het zware werk. Voor het sorteren van de was werden aanvankelijk kinderen ingezet, totdat dit omstreeks 1900, door de invoering van de leerplicht, vrijwel onmogelijk werd. Foto, omstreeks 1930. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg*

de blekerij chloor gebruiken om het wasgoed mooi wit te krijgen. En schoon werd het, want zelfs de leden van het Koninklijk Huis mochten tot de vaste klanten worden gerekend. Koningin Emma, koningin Wilhelmina en koningin Juliana maakten alle drie gebruik van de diensten van Meissner in Voorburg. Koningin Wilhelmina eiste wel dat haar privé-was een speciale behandeling kreeg. Het moest gescheiden van het overige goed gewassen en zo veel mogelijk buiten op een apart grasveldje gedroogd worden. Dat zou het zachtste resultaat opleveren. Over het halen en brengen van de lakens en overhemden hoefden de klanten zich in elk geval geen zorgen te maken. In eerste instantie werd het wasgoed, dat voor een groot deel van de omliggende landhuizen afkomstig was, met paard en wagen opgehaald en teruggebracht. Later schakelde men over op autovervoer.

In 1926 mocht de N.V. Stoomblekerij en Chemische Wasserij Ozon zichzelf hofleverancier noemen. Die promotie vroeg om een speciaal vervoermiddel en dat kwam er dan ook, in 1938. Een chauffeur in een blauw-oranje gespoten auto haalde en bracht voortaan de was van en naar Paleis Noordeinde. Onder inwoners van Voorburg stond de wagen bekend als de ‘Oranje-trein’. In 1968 sloot de wasserij voorgoed haar deuren om plaats te maken voor de Hokatex, een bedrijf dat zich specialiseerde in

■ *De ingang van Wasserij Waldeck in de gebouwen van de buitenplaats ‘In de Wereldt is veel Gevaer’ aan de Schoolstraat te Voorburg. Rechts op de binnenplaats is de grote fabrieksschoorsteen te zien, die Waldeck bij zijn wasserij liet plaatsen. Foto, omstreeks 1935. Collectie Kees van der Leer*

■ De 'Oranjetrein', de blauw-oranje geverfde auto waarmee door de Ozon de Koninklijke was vervoerd. Deftige Hagenaars en Voorburgers zagen graag dat deze auto ook voor de deur van hun villa of buitenhuis stopte, want dan kon iedereen zien dat ook zij de was lieten verzorgen door de wasserij van de koningin. Foto, 1935. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

de reiniging van hotel- en kantoortextiel.

Vanaf 1911 hield ook de firma Waldeck zich bezig met de vuile was. In de voormalige kostschool in het buitenhuis 'In de Wereldt is veel Gevaer' aan de Schoolstraat verscheen dat jaar een 'wasscherij met stoommachine'. Drie generaties lang bood de familie Waldeck elke Voorburger de kans er schoon en netjes bij te lopen.

Schepen en molens

De meeste Stompwijkers en Veurenaren werkten in de negentiende eeuw in de landbouw. Echt veel verandering heeft de industrialisering er in die periode niet veroorzaakt. Het bleef een agrarische samenleving met vooral boeren in Stompwijk en tuinders in Veur. Eigenlijk was er alleen ambachtelijke en klein-industriële nijverheid.

Vooral rond de Leidsche dam lag een aantal zeer oude bedrij-

■ De tuinderij van Willem J. van Veen te Veur. Op de koude grond teelde hij sla, andijvie, waspeen, bloemkool en andere groenten. Op de foto is vooraan het platglas te zien, dat in het voorjaar werd gebruikt voor de teelt van sla. Met de rietmatten kon 's nachts het glas worden afgedekt om de kwetsbare gewassen te beschermen tegen kou en vorst. Later in het jaar volgden komkommers en bloemkool. In de kas op de achtergrond werd in het najaar spinazie en bloemkool gezaaid en in het voorjaar geoogst. In de zomer hing de kas vol tomaten. Op deze plek bevindt zich tegenwoordig het sportcomplex 'De Fluit'. Foto, 1927. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ De tuinderij van L. Vieveen aan de Veurse Achterweg. De afgesneden groenten liggen op de tuindersschuit om te worden vervoerd naar de veiling Veur. Foto, 1925. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

ven, waarvan sommige twee eeuwen vóór de industrialisatiegolf van de negentiende eeuw ontstonden. Achter de huidige Rooms-Katholieke kerk aan de Sluiskant bijvoorbeeld, stichtte Dirck Maertensz. Van Noort in 1653 een scheepswerf die tot in de laatste jaren van de twintigste eeuw zou bestaan. Ook bezaten Veur en Stompwijk een aantal industriemolens. Korenmolen 't Hert maalde al in 1633 op de hoek van de Starrevaart en de snuif- en trasmolen De Pelikaan ging draaien in 1773. Deze

■ De scheepstimmerwerf aan de Sluiskant te Leidschendam. Rechts op de achtergrond staat zaagmolen De Salamander. Schoolplaat Ligthart e.a., 1901. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ *Boerderij Voorzorg te Wilsveen, in 1899 gebouwd in opdracht van J.A. Jongerbloed. Het geheel bestond uit een voorhuis om in te wonen, een werkhuis met koelbakken, waterpomp en waterfornuis en een stal voor 50 koeien. De schuur werd gebruikt als karnmolen, varkensstal, paardenstal en wagenberging. Omdat er niet alleen veeteelt werd bedreven maar ook akkerbouw, was er eveneens een dorsvloer. Foto Roel van Norel, TasT, 2008*

■ *De Salamander op zijn huidige plek. Tussen 1989 en 1995 werden de stellingmolen en het zaaghuis verplaatst tot dichtbij de Vliet. Bij de restauratie en herbouw werd gebruik gemaakt van de originele achtkantige molenromp. Foto Roel van Norel, TaST, 2008*

molen produceerde snuiftabak en tras, een grondstof waar metselspecie van gemaakt werd. De houtzaagmolen de Hoop, gebouwd in 1739, is inmiddels verdwenen. De zaagmolen de Salamander uit 1643 staat er nog wel, in herbouwde versie.

Groenten en kaas

De Hofpleinlijn, de trein tussen Scheveningen en Rotterdam die vanaf 1908 reed, bood nieuwe mogelijkheden voor de nijverheid en handel. In 1910 werd de groentenveiling aan de Vliet geopend, direct naast het spoor. Waar nu het NS-terrein ligt, was toen een insteekhaven voor de schuiten die vol groenten en fruit naar de veiling kwamen varen. De handelaren verdrongen elkaar om de oogst op te kopen. Daarna vervoerde de trein de producten naar bijvoorbeeld Duitsland. Groenten die bestemd waren voor Engeland werden per vrachtauto naar Hoek van Holland gereden, waar men ze overlaadde op de klaarliggende schepen. In 1967 viel het doek voor de groentenveiling van Veur.

Stompwijk stond bekend om de kaashandel, die een hoogtepunt bereikte tussen 1920 en 1950. In het kaaspakhuis aan de Delftsekade, gebouwd in 1902, kwamen vanuit heel Noord-Holland en Friesland wekelijks vierhonderd kazen aan. Eerst per schip en later per auto. Vervolgens bleven de kazen een

■ *Tuindersschuiten bij de 'Coöperatieve Tuinbouwveiling Veur en omstreken'. Rechts staan de wagons van de Hofpleintrein al klaar voor het verdere vervoer van de verkochte groenten. Aan de overzijde van de Vliet ligt het buiten 'Nieuw Vronesteijn'. Foto, 1915. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *Het laden van groenten in de Hofpleinwagons. Veel groenten werden naar het buitenland vervoerd. Foto, 1925. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *Het kaaspakhuis aan de Delftsekade te Leidschendam. Op de rechterfoto staat keurmeester Kees Kokshoorn met buitenlandse kopers. Achter hem liggen de kazen in stellingen te rijpen. De rails liepen vanuit het pakhuis door tot aan de Vliet. Zo konden de kazen makkelijk per karretje vanaf het schip naar het pakhuis worden gereden. Foto's, omstreeks 1920. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

paar weken tot een jaar in het pakhuis liggen rijpen. Daarna werden ze naar de kaasmarkt in Leiden en Gouda en verschillende kleine winkels gebracht. Vanaf de jaren zestig kwam het grootwinkelbedrijf op, wat de nekslag betekende voor de kaastussenhandel. Het pakhuis is er nog wel. Inclusief een stukje rails waarover de karretjes met kazen vanaf de schepen naar het pakhuis werden gereden.

Nog een scheepswerf, liften en schroeven

Van echte industrie in Veur was pas sprake vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw. In 1919 kreeg een zekere Lo van Ravesteijn van zijn vader een bijzonder cadeau. Hij gaf hem de kans een machinefabriek te beginnen. Van Ravesteijn vestigde zijn N.V. Machinebedrijf Leidschendam, die tevens dienst deed als scheepswerf, aan de Sluiskant 2. Hij fabriceerde en repareerde er motoren, stoomwerktuigen en andersoortige machines. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam er nog een andere activiteit bij. In die periode bouwden een paar werknemers stiekem bootjes op de werf om daarmee mensen naar Engeland te laten vluchten. Of de directeur van deze illegale praktijken wist, is niet bekend. Na de oorlog werd de werf helemaal gemoderni-

■ *De scheepswerf van Van Ravesteijn, links aan de Sluiskant te Leidschendam. De twee gebouwen rechts bestaan nog. Foto, begin twintigste eeuw. Collectie Kees van der Leer*

seerd. In 1956 gleed het tot dan toe grootste binnenvaartschip ter wereld er te water. De Tine-Martha was 46 meter lang en 6,3 meter breed. In de jaren zestig verpachtte Van Ravesteijn zijn scheepswerf aan een botenbouwer. Hij had toen al aardig wat geld verdiend met zijn machinefabriek. Een deel daarvan schonk hij via zijn erfenis aan inwoners en instellingen in Leidschendam die wel een extraatje konden gebruiken.

Niet lang nadat Van Ravesteijn zijn machinefabriek begon, richtte de heer B. Star een liftenfabriek op die hij de toepasselijke naam Starlift gaf. In eerste instantie was het bedrijf gevestigd in de Oude Haven van Scheveningen, maar nog voor de Tweede Wereldoorlog verhuisde Starlift naar Leidschendam. In 1959 leek het bedrijf bijna failliet, maar onder leiding van Dé Stoop werkte Starlift zich op tot de belangrijkste liftenfabrikant van Nederland. In 1989 werd het bedrijf overgenomen door het Finse Kone en ging Starlift verder onder de naam Kone-Starlift. Zes jaar later stopte de productie van liften. Het Leidschendamse personeel hield zich alleen nog bezig met verkoop en onderhoud. Later verdween ook dit onderdeel uit Leidschendam om plaats te maken voor de groothandel Sligro.

Direct naast Kone-Starlift was het bedrijf Enkes gevestigd, dat onder andere kogellagers en schroeven fabriceerde. Meer richting het centrum lag sinds 1939 de zand- en grindhandel De Waardt, die zich later specialiseerde in de levering van betonmortel. Met de was konden de Leidschendamers terecht bij 'stoom-wasscherij De Haan' en bij wasserij 'De Hertog'. Smakelijke industrie zat in de Venestraat. Op nummer 56 huisde jarenlang de elektrische limonadefabriek van P. Verlaan en zn.

- De limonadefabriek van Verlaan in de Venestraat. Foto Roel van Norel, TasT, 2008

- De Enkesfabriek met productiehallen te Leidschendam, tegenover de Kerkbrug van Voorburg. Afbeelding in 'Zuid-Holland's Nijverheid in beeld', begin twintigste eeuw. Collectie Kees van der Leer

- De gezusters De Hertog voor hun wasserij bij de Carolinenhof te Leidschendam. Foto, circa 1900. Collectie Kees van der Leer

■ *Molen te Voorburg in de winter. Schilderij Louis Apol, negentiende eeuw. Deze 'molen van Baas' stond tot aan de afbraak in 1916 aan de Parkweg. Links de brug naar de Laan van Nieuw Oosteinde. Foto Jeroen Rooijackers, 2008. Collectie Stadmuseum Leidschendam-Voorburg*

16. Kunstenaars

In het huidige Leidschendam-Voorburg waren altijd al veel kunstenaars actief. De beroemde zeventiende-eeuwse schilderes Maria van Oosterwijck werkte er aan haar bloemen en verschillende Haagse School-schilders zetten de landelijke omgeving op het doek. Zelfs Vincent van Gogh kwam regelmatig in Voorburg, al kwam hij er vooral om geld te lenen. In de twintigste eeuw waren enkele Voorburgers

betrokken bij het ontstaan van de stroming 'de Stijl'. Ze werkten met rechte lijnen en heldere kleuren. Een halve eeuw later ontstond de 'Nieuwe Ploeg' in Voorburg. Het collectief hielp jonge beeldhouwers hun kunst te exposeren.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
Vincent van Gogh, 1853-1890 • De Stijl, 1917-1931.*

Haagse school

In de negentiende eeuw verlangden veel stadsbewoners naar een leven op het rustige platteland. Helaas konden alleen boeren, tuinders en een handjevol winkeliers daadwerkelijk hun geld verdienen tussen de akkers en weilanden, en buitenhuizen waren alleen voor de allerrijksten weggelegd. Gelukkig was er de kunst, die het platteland dichterbij de stadsmens bracht. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond de schildersstroming 'de Haagse School'. Haagse Schoolschilders probeerden alles wat ze zagen zo realistisch mogelijk na te schilderen, zoals schepen en gewone huiskamers. Maar vooral weidelandschappen, koeien, sloten en andere plattelandstaferelen deden het goed in deze tijd. En waar konden deze kunstenaars beter inspiratie opdoen dan rond Stompwijk, Wilsveen, Veur en Voorburg? Beroemde schilders als Willem Roelofs senior en Louis Apol en de iets minder bekende Jacob Jan van der Maaten reisden regelmatig af naar Voorburg om daar het rustige landleven op het doek te vangen. Vooral de Broeksloot, toen

nog een oase van rust met hier en daar een boerderij, was een populaire plek om te schilderen. De beroemde negentiende-eeuwse schilder Gerke Henkes was zelfs zó gecharmeerd van de omgeving dat hij een huis kocht in Voorburg. In zijn vorige woonplaats Den Haag vielen collega-schilders als Mauve en Israëls hem constant lastig met advies waar hij niet op zat te wachten. In Voorburg kon hij zich wél concentreren op zijn huiselijke composities. Verschillende bekrompen, vale mannen en roddelende oude vrouwtjes zagen het licht in zijn atelier in de Herenstraat.

Dat Stompwijk met zijn molens een grote aantrekkingskracht op artiesten uitoefende, is bijna vanzelfsprekend. Johan Weissenbruch bijvoorbeeld, maakte er prachtige schilderijen. En ook Paul Gabriël zette zijn ezel in de polder neer. Hij schilderde onder andere de achterste molen van de molendriegang, die er nu nog precies hetzelfde uitziet als in 1884. De bekende achttiende-eeuwse schilder Paulus Constantijn la Fargue werkte graag in de omgeving van de sluis. Net als Louis Soonius, ruim een eeuw later.

■ *Koeien bij Leidschendam. Schilderij Willem Roelofs, negentiende eeuw. Foto René de Caluwé in 'Haagse Kunst 1800-2000', dl. 3, 2001*

■ *De schrijver. Schilderij Gerke Henkes, negentiende eeuw. Collectie Museum Mesdag, Den Haag*

- *Watermolen in de polder bij Leidschendam. Schilderij P.J.C. Gabriël, negentiende eeuw. Collectie Dordrechts Museum, Dordrecht*

Vincent van Gogh

Een andere negentiende-eeuwse schilder die regelmatig in Voorburg op bezoek kwam, was Vincent van Gogh. Hij onderhield nauwe banden met Lodewijk Cornelis Enthoven, lid van een rijke familie die een ijzergieterij en -pletterij in Den Haag bezat. Over geld hoefde Enthoven zich dan ook geen zorgen te maken, zeker niet toen hij ook nog eens een financieel gunstig huwelijk sloot. Gelukkig voor de mensen in zijn omgeving hield hij niet van oppotten. De deur van zijn huis aan de Zwartelaan 25 werd dan ook platgelopen door armlastige kunstenaars. Hij hielp hen graag uit de brand. De muzikleraar van zijn zoon

- *Lodewijk Cornelis Enthoven met kleindochter in de tuin van zijn huis aan de Zwartelaan te Voorburg. Foto, begin twintigste eeuw. Collectie mevrouw E.L. Roelofsen, Portugal*

■ *Het woonhuis van Enthoven aan de Zwartelaan, waar Vincent van Gogh geregeld op bezoek kwam. Het huis had een muziekkamer en een atelier. Zo nu en dan logeerde Van Gogh in een zolderkamertje, waar hij ook schilderde. Op het bordes staat rechts de familie en links het personeel, waaronder chauffeur Meint van de Woude. Het huis werd in 1936 afgebroken. Foto, eind negentiende eeuw. Particuliere collectie*

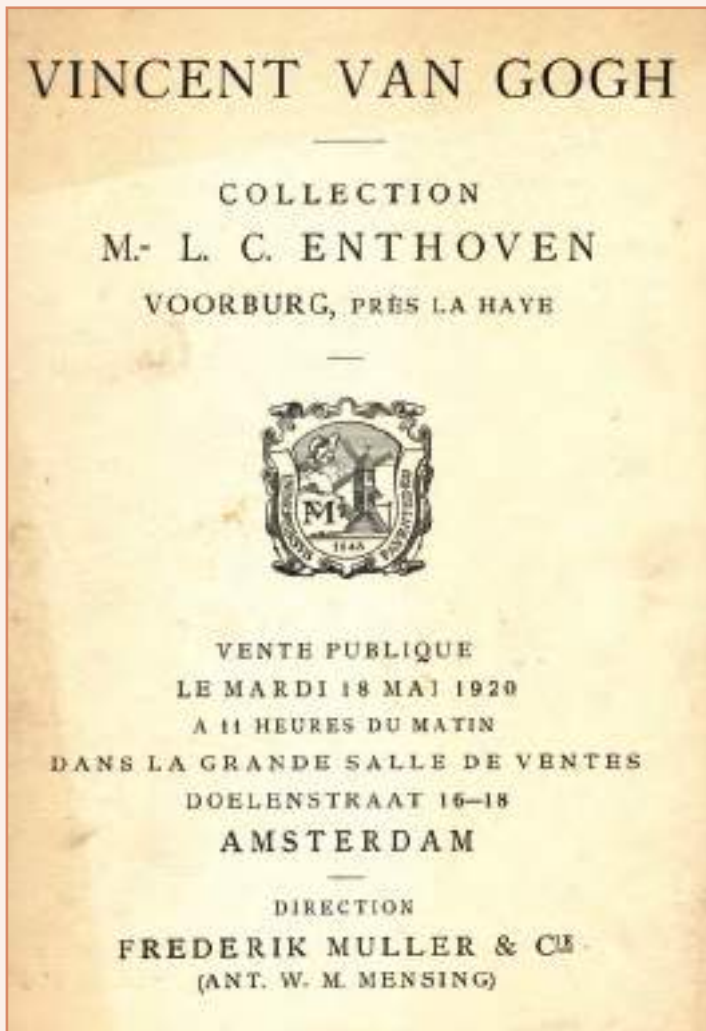
kreeg zelfs een Stradivariusviool cadeau, die tegenwoordig honderdduizenden of zelfs miljoenen euro's opbrengt. Vincent van Gogh kwam regelmatig bij Enthoven over de vloer. Hij woonde van 1881 tot 1883 in Den Haag, dus een reisje naar Voorburg was zo gemaakt. Maar ook toen de schilder verhuisde naar Nuenen (Noord-Brabant) en Antwerpen hield hij de banden met Voorburg warm. Van tijd tot tijd klopte hij aan de deur van het huis aan de Zwar-

■ *Vincent van Gogh, zelfportret met strohoed en schilderskiel. Schilderij, 1887. Dit schilderij bevindt zich tegenwoordig in het Van Gogh Museum te Amsterdam*

■ *Twee schilderijen door Vincent van Gogh uit de collectie Enthoven. Links 'Korenschoven', rechts 'Populierenlaan bij zonsondergang'. Collectie Kröller-Müller Museum, Otterlo*

telaan, waarna hij soms wekenlang in Voorburg bleef logeren. Als hij niet persoonlijk langs kon komen, stuurde hij een zielige brief waarin hij klaagde over zijn lege portemonnee. Met succes. Enthoven bleef Van Gogh al die tijd financieel steunen. Hij kocht zelfs schoenen en kleding, een fiets en medicijnen voor zijn vriend. Voor de grap noemde hij hem wel eens 'Vin, de man zonder cent'. Als dank voor Enthovens vrijgevigheid overstelpde Van Gogh hem met kunstwerken. Soms was de verf nog niet eens droog voordat Van Gogh de doeken oprolde om ze naar Voorburg op te sturen. Enthoven reisde regelmatig af naar Den Haag om de inmiddels vastgeplakte schilderijrollen los te laten maken door de kunsthandelaar Hageraats. Uiteindelijk zou Enthoven zevenenveertig schilderijen, twaalf aquarellen en tekeningen en een grote hoeveelheid schetsen van Van Gogh in zijn bezit hebben.

- *Catalogus van de veiling van schilderijen en tekeningen uit de nalatenschap van Enthoven, 18 mei 1920. In deze collectie bevonden zich zo'n 50 werken van Vincent van Gogh. Veel daarvan hangen nu in het Kröller-Müller Museum te Otterlo. Collectie Kees van der Leer*

De kameraadschap tussen Van Gogh en Enthoven bleef jaren intact, al konden de discussies tussen beide gepassioneerde mannen vaak hoog oplopen. Maar op een zeker moment was de vriendschap voorbij. Waar het precies mis ging, is niet duidelijk.

Na Enthovens dood in 1920 ontdekten zijn kinderen een mand vol ongeopende brieven van Vincent van Gogh. Wat er in de brieven stond zal niemand ooit weten. De kinderen van Enthoven zouden ze ongelezen samen met een aantal schetsjes in de tuin hebben verbrand. De schilderijen die Van Gogh aan Enthoven had gegeven, gingen naar de veiling. Ze brachten twee miljoen gulden op. De meeste werden aangekocht door het echtpaar Kröller-Müller. Nog steeds maken de schilderijen deel uit van de collectie van hun museum op de Veluwe.

Overigens was er nóg iemand in Voorburg die regelmatig bezoek kreeg van Vincent van Gogh: zijn huisbaas, tevens aannemer-metselaar, Pieter Willem de Zwart. Hij woonde in het huis met de klokgevel aan de Schoolstraat. Waarschijnlijk kon Van Gogh de huur van zijn woning aan de Haagse Schenkade niet altijd betalen en bood hij De Zwart kunstwerken aan in plaats van geld. Kennelijk ging De Zwart met dat voorstel akkoord. Bij zijn dood vonden zijn erfgenamen zestien tekeningen van Van Gogh.

- *De Schoolstraat te Voorburg. Het derde huis van links is het huis met de klokgevel, waar Pieter Willem de Zwart woonde, de huisbaas van Vincent van Gogh. Hier belde Van Gogh aan om met zijn huisbaas te praten. Ansichtkaart, begin 1900. Collectie Kees van der Leer*

■ *Bloemen in een versierde vaas. Schilderij Maria van Oosterwijck, circa 1670. Collectie Koninklijk Kabinet van Schilderijen Mauritshuis, Den Haag*

■ *Guirlande van rose rozen. Aquarel Margaretha Roosenboom. Collectie Simonis & Buunk Kunsthandel, Ede*

Bloemen

Twee eeuwen voor Van Goghs geboorte was er al artistieke activiteit van een zeer hoog niveau in Voorburg. Aan de Kerkstraat was het atelier van de meester-schilder Daniël Tydeman te vinden, bij wie de grote denker Benedictus de Spinoza zeven jaar in huis woonde. Maar er was meer plaatselijk talent in de zeventiende eeuw. Maria van Oosterwijck, de dochter van de dominee die van 1636 tot 1666 de dienst in de Oude kerk van

■ *Maria van Oosterwijck, stillevenschilderes. Schilderij Wallerant Vaillant, 1671. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam*

Voorburg verzorgde, was een briljante bloemenschilderes. Aan de lopende band kreeg zij opdrachten van verschillende koningshuizen uit heel Europa. Zelfs Lodewijk XIV had bloemen van Maria aan de muur hangen. Keizer Leopold I van Habsburg was zó tevreden over haar werk dat hij haar twee portretten cadeau deed van hemzelf en zijn vrouw, bezet met diamanten. Ook koning-stadhouder Willem III en zijn vrouw Maria Stuart

■ *Cornelis Bruynzeel, Vilmos Huszar, Jan Wils en Piet Zwart, afgebeeld op een uitnodigingskaart voor een expositie in 1999 over de Voorburgse Connectie in Museum Swaensteyn te Voorburg. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg*

waren onder de indruk van Maria's bloemen. Zij bestelden voor negenhonderd gulden aan schilderijen, een enorm bedrag in die tijd. De koning van Polen had er zelfs 2.400 gulden voor over. Vandaag de dag hangt er nog een schilderij van de hand van de vrolijke en vrome Maria van Oosterwijck in museum het Mauritshuis in Den Haag. Een portret van haar is te vinden in het Rijksmuseum. Constantijn Huygens, de bewoner van Hofwijck, was erg gesteld op Maria. In 1677 schreef hij een gedicht over haar. Maria leerde ook haar dienstmaagd Grietje Pieters schilderen. Zij zou bijna net zulke mooie schilderijen maken als haar meesteres. In de negentiende eeuw was Margaretha Roosenboom een van de befaamste schilderessen van bloemstillevens die in Voorburg werkte. Zij schilderde, zoals haar naam al doet vermoeden, het liefst rozen. Zij was in 1843 geboren als kleindochter van de beroemde schilder Andreas Schelfhout en overleed in 1896 te Voorburg.

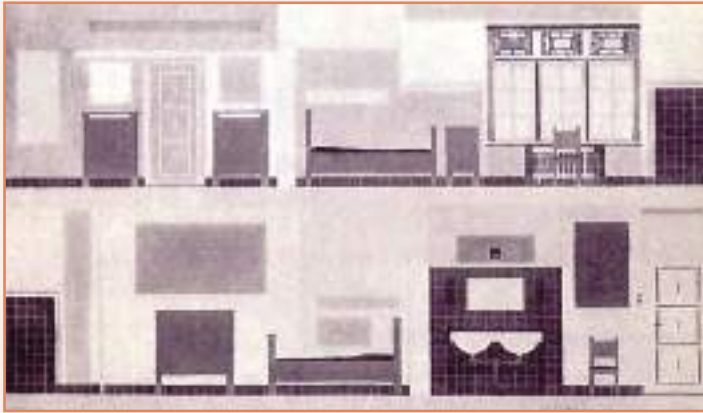
De Stijl en de Voorburgse connectie

Begin twintigste eeuw telde Voorburg een aantal belangrijke creatieve geesten, onder wie de schilder Vilmos Huszar en de architect Jan Wils. In 1917 riepen zij samen met een paar geestverwanten de stroming 'De Stijl' in het leven, met een bijbehorend tijdschrift. De Stijl wilde de grenzen tussen kunstdisciplines wegnemen. Architecten en schilders moesten gaan samenwerken, om zo nieuwe en verrassende dingen te kunnen maken. Daarbij mochten in principe alleen de primaire kleuren rood, blauw en geel en de niet-kleuren wit, zwart en grijs worden gebruikt. Ronde hoeken waren uit den boze. Ieder kunstobject moest vooral uit rechte lijnen bestaan.

Huszar en Wils stonden niet alleen in hun streven. Ook de in Voorburg wonende vormgever Piet Zwart was enthousiast over De Stijl. Tussen 1918 en 1921 werkten de drie mannen regelmatig samen en vormden zij 'de Voorburgse connectie'. Ze hadden het geluk dat er in Voorburg nóg een ruimdenkende man woonde: de fabrikant Bruynzeel, die onder andere parket en keukens produceerde. Sinds 1909 woonde hij met zijn gezin

■ *Tekening voor de Hollandse Deurenfabriek van de firma Bruynzeel te Zaandam. Tekening Jan Wils, 1920. Collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam*

■ *Ontwerp voor een jongensslaapkamer in 'De Arendshoeve' te Voorburg. Tekening Vilmos Huszar, 1919. Bron: Levende Kunst, nr. 2, juni 1919*

aan het Oosteinde in Voorburg. Het huis dat hij daar had laten bouwen heette de Arendshoeve, naar de arend in het Bruynzeel-logo. Niet ver daar vandaan, aan de Weverslaan, woonde Huszar. Al snel raakten de mannen bevriend. Bruynzeel was erg te spreken over de ideeën van De Stijl en gaf zijn dorpsgenoten meerdere opdrachten. Huszar was als eerste aan de beurt. Hij mocht het glas-in-loodraam ontwerpen voor de Arendshoeve. Het woord raam vond de Stijlkunstenaar zelf niet passen bij zijn creatie. Hij noemde het liever 'glas- en lichtkunst'.

Huszar mocht tevens samen met een Utrechtse architect het ontwerp maken voor de jongenskamers in het woonhuis van Bruynzeel. Het uit verschillende kleurvlakken en vierkante meubels bestaande resultaat liet duidelijk zien waar De Stijl voor stond. De kamers veranderden in 'ruimte-kleur-composities'. Vanaf 1920 ging Huszar steeds meer samenwerken met Piet Zwart, die zich overigens nooit officieel bij de Stijlbeweging aansloot. Jan Wils had inmiddels een eigen architectenbureau geopend in Den Haag. Eerder werkte hij op het kantoor van H.P. Berlage, een bekende architect die onder andere de Beurs in Amsterdam en het gemeentemuseum in Den Haag ontwierp.

■ *De barmhartige Samaritaan aan de Burgemeester Banninglaan te Leidschendam. Sculptuur in beton Albert Termote, 1938. Foto René de Caluwé, 2004. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg*

Geassisteerd door Piet Zwart bouwde Wils de nieuwe deuren-fabriek van Bruynzeel in Zaandam. Daarna wierp hij zich alweer samen met Zwart op de bouw van Haagse wijk De Papaverhof, die nog steeds bestaat. De Voorburgse connectie groeide in korte tijd uit tot een enorm succes. Helaas verbraken Wils en Huszar na een meningsverschil hun samenwerking. In 1921 was het over met de pret.

■ *Affiche tentoonstelling 'Beelden in en om Hofwijck', 1955. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg*

De bouwstijl van architect Wils zou echter wel de basis vormen voor wat later 'de Nieuwe Haagse School' ging heten. Navolgers hiervan, onder wie de beroemde Voorburgse architect Herman van der Kloot Meijburg, maakten gebruik van baksteen, betonnen gevelranden, vierkante vormen en platte daken. In verschillende wijken in Den Haag is Wils' invloed duidelijk te herkennen, zoals in Marlot en Kijkduin.

■ *Zonneruiter, aan de Sonnenburghlaan. Sculptuur in messing Aart van den IJssel, 1969. Foto Jeroen Rooijackers, 2009. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg*

■ *De fluitspeler. Sculptuur in brons Jan Snoeck, 1960. Foto Jeroen Rooijackers, 2009. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg*

Beeldhouwer Albert Termote

Een jaar nadat de Voorburgse connectie ophield te bestaan, in 1922, kreeg Voorburg een nieuwe artistieke impuls. De beeldhouwer Albert Termote vestigde zich in Voorburg. Nadat hij zich aansloot bij het Haagse kunstenaarsgezelschap Pulchri, kreeg de Belgische Termote

■ *Diergroep, ter herinnering aan de diergaarde bij de Voorburgse Loo. Dit beeld staat aan de Rembrandtlaan, hoek Veldzichtkade. Sculptuur in beton Marian Gobius, 1961. Foto René de Caluwé, 2004. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg*

al snel een houten keet aan de Westvlietweg in Leidschendam aangeboden. In dit atelier maakte hij kleine beeldjes, vaak van kinderen en paarden. Pas in de jaren dertig werd hij bekend bij het grote publiek en ging hij grotere werken maken, waarvan er verschillende in Leidschendam-Voorburg terug te vinden zijn. Het beeld van de barmhartige Samaritaan bij ziekenhuis Sint Antoniushove in Leidschendam en de leeuw in het Juliana-Bernhardpark in Voorburg zijn slechts twee voorbeelden. Het meest bekende werk is ongetwijfeld het enorme bronzen paard met daarop de Romeinse veldheer Corbulo die over de Voorburgse Prins Bernhardlaan uitkijkt. Termote werkte er vier jaar aan. Niet onafgebroken, want hij deed altijd meer dingen tegelijk. Ook buiten Voorburg en directe omgeving was Termote een beroemdheid. Zijn toegankelijke beelden zijn wereldwijd te zien. Een van zijn beelden kwam voor het regeringsgebouw in Wil-

■ *Opening van de openluchttentoonstelling 'Modern Beeldhouwwerk' in park Sonnenburgh door de geheel links afgebeelde Karel Schuurman. Achter het beeld 'Zittende Vrouw' van Rudi Rooijackers staan v.l.n.r. Frits Becht en verloofde, Theo Dobbelman, Rudi Rooijackers, burgemeester Noteboom, Aart van den IJssel en Theo van der Nahmer. Foto Wouter van der Gool, 1954. Collectie Stads museum Leidschendam-Voorburg*

lemstad op Curaçao terecht en ook in het Noorse Bergen is een Termote te bezichtigen. In de jaren dertig verkaste de beeldhouwer naar een groter atelier aan het Zwartepad in Voorburg. In 1957 verhuisde hij met zijn gereedschap tijdelijk terug naar Leidschendam. De gemeente Nijmegen wilde óók een ruitersstandbeeld hebben, van Karel de Grote deze keer. Dit beeld moest vier meter hoog worden. Zo'n enorm gevaarte paste niet in de werkplaats aan het Zwartepad, maar de NS-werkplaats in Leidschendam kon de joekel wél aan. In 1979 overleed de kunstenaar. Hij liet 21 kunstwerken achter in Leidschendam-Voorburg.

De Nieuwe Ploeg

Terwijl Termote zich dag na dag aan zijn standbeelden wijdde, begonnen twee Voorburgse jongens van in de twintig een ex-

perimentele artistieke werkgroep met de naam 'De Nieuwe Ploeg'. Kunstliefhebber en –verzamelaar Frits Becht en zijn schoolvriend en kunsthistoricus Wim Beeren wilden jonge, vernieuwende kunstenaars de kans geven zich te presenteren aan het publiek. Traditionele galeries exposeerden graag kunst die ergens op leek. Ze waren niet zo happig op de soms onherkenbare figuren van vreemde materialen waar de jonge generatie beeldhouwers mee aan kwam zetten. Becht en Beeren zagen wél wat in die moderne ideeën.

In eerste instantie konden vooral jonge beeldhouwers op hun steun rekenen. Tussen 1951 en 1956 organiseerden ze speciaal voor hen verschillende tentoonstellingen, onder andere in buithuis Hofwijck, Park Sonnenburgh aan het Westeinde en de expositiezaal van de boekhandel St. Martijn in de Herenstraat. Er was genoeg talent in Voorburg om de exposities te kunnen vullen. In de straatjes rond de Herenstraat woonden bijvoorbeeld de later zeer bekende Rudi Rooijackers en Aart van den IJssel. Zij hoorden vanaf het begin bij De Nieuwe Ploeg. Beeldhouwster en buurtgenote Marian Gobius maakte meer traditionele kunst. De amateur Nol Greebe en de professionele kunstenaar Jan Snoeck, opgeleid door Albert Termote, waren er weer wél nauw bij betrokken, net als de van oorsprong Duitse schilderes en textielkunstenaar Ruth Salinger. Maar ook niet-Voorburgse kunstenaars wilden graag met De Nieuwe Ploeg samenwerken. De carrières van Lotti van der Gaag met haar primitieve kunst en Carel Visser, die voor zijn tijd revolutionaire ijzeren en betonnen beelden maakte, kregen een flinke impuls na hun samenwerking met De Nieuwe Ploeg.

De eerste twee beeldtentoonstellingen in Park Sonnenburgh kregen veel aandacht. Het houden van een expositie in de openlucht was in 1953 nog maar twee keer eerder gedaan. Vandaar misschien dat men vergeten was rekening te houden met het wisselvallige klimaat in Nederland. De laatste expositie liep somber af voor sommige kunstenaars. Anderhalve maand lang kregen hun creaties de ene na de andere regenbui over zich uitgestort. Niet alle gipsen beelden konden hier even goed tegen.

■ *Singing in the rain. Sculptuur in brons Frans Kokshoorn, 1995. Deze sculptuur is geplaatst aan de Prins Bernhardlaan, hoek Rozenboomlaan. Foto René de Caluwé, 2004. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg*

Andere activiteiten

Gelukkig organiseerde De Nieuwe Ploeg ook binnenactiviteiten. De werkgroep verzorgde lezingen, toneelavondjes en muziekbijeenkomsten. Ook hier gold weer: voor ouderwetse, traditionele liedjes en verhalen was men bij De Nieuwe Ploeg aan het verkeerde adres. Als Frits Becht sprak, gebeurde dat niet van-

achter een saaie lessenaar. Becht verzamelde iedereen in een kring om zich heen waarna hij gepassioneerd van wal stak. Of de toehoorders de discussies over kwesties als ‘abstract of abstraheren’ snapten? Misschien dat de Nieuwe Ploegers zelf ook niet altijd helemaal begrepen waar ze het over hadden. Maar ze waren wél enthousiast en dat sloeg over op het publiek. Voorburg was uit een artistieke slaap geschud.

Naast de beeldhouwers kregen ook moderne schilders meer en meer aandacht in Voorburg. Regelmatig waren er werken van Corneille, Constant, Co Westerik en Piet Ouborg te zien.

In 1959 viel de Nieuwe Ploeg uit elkaar doordat de oprichter en drijvende kracht Frits Becht naar Den Haag vertrok. De verhuiscwagens zullen een aantal keer heen en weer hebben moeten rijden om al zijn kunstwerken naar het nieuwe huis te kunnen vervoeren. Van veel van de kunstenaars voor wie hij een tentoonstelling regelde, kocht Frits Becht een werk. Of hij kreeg een object cadeau, als dank voor het organiseren van de exposities. Hierdoor zou hij aan het einde van zijn leven in het bezit zijn van een van de grootste kunstcollecties in Nederland.

Museum

In 1960 opende Museum Swaensteyn zijn deuren in de Voorburgse Herenstraat. In dit museum, dat eigenlijk niet meer dan de zolder van Huize Swaensteyn was, debuteerden verschillende jonge kunstenaars. Ook werd er aandacht besteed aan de lokale geschiedenis. In 1968 verhuisde het museum naar het oude notariskantoor aan de overkant.

In het museum, sinds 2008 het Stedsmuseum Leidschendam-Voorburg, exposeren nu nog steeds regelmatig Voorburgse beeldhouwers. Een van hen is Frans Kokshoorn, die in 2004 de Aart van den IJsselprijs ontving van de gemeente Leidschendam-Voorburg. Het beeld van de drie figuren op de fiets met de ‘parapluhoofden’ op de hoek Rozenboomlaan-Prins Bernhardlaan in Voorburg is een bekend voorbeeld van zijn werk.

De huidige ingang van het Stedsmuseum Leidschendam-Voorburg aan de Herenstraat 101, de oude notariskantoor waarin vanaf 1968 Museum Swaensteyn was gevestigd. Boven de deur de houten sculptuur, in 1968 vervaardigd door Albert Termote, weergevend de attributen van een notaris. Foto René de Caluwé, 2004

■ *Arbeidershuisjes te Leidschendam bij de huidige Rijnlandstraat, omstreeks 1910. Op de achtergrond staat molen De Salamander.
Foto collectie Kees van der Leer*

17. Woningbouw en architectuur

Door de enorme bevolkingsgroei in de twintigste eeuw werden er flink wat huizen bijgebouwd in Leidschendam en Voorburg. De woningbouwverenigingen werkten vaak samen met verschillende architecten. Niet alle architecten waren overigens dol op elkaars werk. Rond 1955 verscheen de

eerste flat in Leidschendam, aan het Koningin Julianaplein. Er zouden er nog veel meer volgen.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
De Stijl, 1917-1931 • De crisisjaren, 1929-1940.*

Slechte huizen

Aan het einde van de negentiende eeuw was het slecht gesteld met de kwaliteit van veel huizen in het huidige Leidschendam-Voorburg. Rijke mensen hadden niets te klagen, maar de armere arbeiders moesten het meestal doen met één of twee donkere kamers, een bedompte keuken en een klein zoldertje. In dit soort huizen, zonder water of gas, woonden gezinnen met soms wel veertien of meer kinderen. De WC, ook wel privaat genoemd, bestond uit een klein houten hokje buiten het huis waarin een emmer met een deksel stond. Vaak moest dit privaat ook nog gedeeld worden met een paar andere gezinnen. De uitwerpselen kwamen terecht in een open goot, die dwars door de straten lag. Het kon daardoor flink stinken buiten. De onhygiënische toestand verergerde nog doordat de mensen hun vuilnis gewoon achter hun huis in de sloot gooiden. Het zou nog even duren voor een echte vuilnisman het afval op zou gaan halen.

Wat betreft de indeling van de gemeenten was het ook al een rommeltje. Nieuwe huizen werden zomaar ergens neergezet, zonder dat iemand er over na had gedacht of dat handig of mooi was. In 1906 verrees er bijvoorbeeld een

- De 'asschuur' van Stompwijk aan de Leidsekade. Met de hondenvuilniswagen haalde Kees Teunissen vuil op in Stompwijk en Veur. Op de achtergrond de graanmaalderij van Blonk bij de Starrevaartsbrug. Foto, 1923. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ Arbeidershuizen aan het einde van de Venestraat, eind negentiende eeuw. De 'privaten' loosden hun inhoud in de sloot, die dan ook al snel de stinksloot werd genoemd. Collectie Kees van der Leer

■ Woningen aan de Broekweg, gezien vanaf de Vlietweg. Foto, circa 1910. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

aantal woningen aan de Broekweg in Stompwijk voor de mensen die bij de elektriciteitscentrale van het spoor werkten. Deze plek, relatief ver van het centrum, was achteraf gezien buitengewoon onlogisch.

Maar in 1901 trad de Woningwet in werking. Deze wet bepaalde dat huizen voortaan van hogere kwaliteit moesten zijn. Bovendien kregen gemeenten extra geld om nieuwe woningen te bouwen. Dat leidde tot de oprichting van woningbouwverenigingen. Zij zorgden voor de bouw en het onderhoud van huurhuizen in hun gemeente. Vanaf het begin van de twintigste eeuw leek het er dus iets beter uit te gaan zien voor de minder bedeedden.

Nieuwe woningen

In 1915 werd de eerste woningbouwvereniging in Veur opgericht. Deze rooms-katholieke woningbouwvereniging Eensgezindheid liet nog in hetzelfde jaar verschillende huizen rond de Smidslaan bouwen. Met dank aan de woningwet waren de panden allemaal aangesloten op het drinkwaterleidingnet. Vier jaar later kregen de huizen zelfs gas, waardoor er voortaan binnen een lamp kon worden aangestoken. En dat alles voor een huurprijs van maar twee gulden en vijftiencent (ruim één

■ Eerste steenlegging in Veur door burgemeester Sweens van huizen voor woningbouwvereniging Sint Willibrordus. Links achter ligt de Sint Willibrordusstraat. Foto, 1919. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ De door woningbouwvereniging Don Bosco in 1949 te Stompwijk gebouwde 'nieuwe huizen'. Ansichtkaart, midden vorige eeuw. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

euro) per week. De later opgerichte rooms-katholieke woningbouwvereniging Sint Willibrordus bouwde in 1919 onder leiding van architect C.L. de Koning een complex van 59 huizen aan de Sint Willibrordusstraat, het Sint Willibrordusplein en de Sint Jozefstraat. Deze woningen waren meteen een stuk duurder. Vier gulden vijftig moesten de arbeiders er wekelijks voor neertellen, een vrij hoog bedrag voor die tijd. In Stompwijk begon de eerste rooms-katholieke woningbouwvereniging Don Bosco pas na de Tweede Wereldoorlog met bouwen, op kleine schaal.

En nog meer nieuwe woningen

In 1908 woonden er zesduizend mensen in Voorburg. Langs de Broeksloot lag een verzameling boerderijen, met daarachter uitgestrekte weilanden. Voorburg was nog een echt boerendorp. Maar dat zou niet lang meer duren, want de bevolking groeide explosief aan het begin van de twintigste eeuw. Deze mensen moesten allemaal ergens wonen. Het liefst had Voorburg willen uitbreiden op het terrein van de Binckhorst. Den Haag had dit deel van Voorburg echter al in 1907 geannexeerd om er bedrijven op kwijt te kunnen. Men was dus aangewezen op het gebied tussen de Broeksloot en het centrum. Op die plek ontstond rond 1910 een aantal nieuwe straten. De vaak grote huizen kwamen langs de oude oprijlanen te staan van de verschillende boerderijen aan de Broeksloot zoals de hoeves Oostenburg, Heldenburg, Oranjestad en Noordenburg. In de jaren dertig zouden deze boerderijen allemaal verdwenen zijn. Voorburg veranderde definitief van een plattelandsgemeenschap in een stadse omgeving, met in 1936 ruim 26.000 inwoners.

■ Linksboven liggen de nieuwe straten tussen de Broeksloot en het oude centrum van Voorburg. Ze zijn vernoemd naar de oude boerderijen Oostenburg en Heldenburg die op dat moment nog aan het einde van deze straten liggen, aan de Broeksloot. De boerderijen zouden in de jaren dertig van de vorige eeuw worden afgebroken. Aan de overzijde van de Broeksloot is de oude Vliegermolen te zien, omgeven door weiland. Foto 1925, Aviodrome Luchtfotografie, Lelystad

Natuurlijk kon niet iedereen een groot huis betalen. Net als in Veur en Stompwijk kwam na de invoering van de Woningwet ook in Voorburg de sociale woningbouw op gang. Vanaf 1909 schoten de woningbouwverenigingen als paddestoelen uit de grond. Tien jaar later waren er al vijf, met poëtische namen als 'Huiselijk Geluk' en 'De Goede Woning'. Tegenwoordig zijn de meeste woningbouwverenigingen in Voorburg en Leidschen-

dam samengegaan.

Naast het bouwen van huizen hielden de verenigingen het onderhoud in de gaten. Dat was wel nodig, want niet iedereen behandelde zijn woning met evenveel respect. Regelmatig moest de verfkwaast er aan te pas komen. Het schoonhouden van de huizen namen sommige bewoners ook niet zo serieus. Om toch te zorgen dat de huurhuizen enigszins netjes bleven, voerden de mensen van de woningbouwvereniging regelmatig controles uit. Ze letten vooral op of er geen sprake was van wandluizen, aangezien die zich razendsnel door een woningblok konden verspreiden.

De Commissie voor Plaatselijk Schoon

Tot 1945 verschenen in Voorburg 351 nieuwe arbeiderswoningen. Voordat de metselaars aan de slag gingen, hadden de woningbouwverenigingen de bouwtekeningen moeten overleggen

■ Dorpsarchitect G.J.P. Klumper achter zijn bureau. Foto collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ Door Klumper ontworpen huizen, links aan de Delftsekade te Leidschendam, rechts aan de Kerkstraat te Voorburg. Foto Roel van Norel, TasT, 2008

aan de in 1914 opgerichte 'Commissie voor Plaatselijk Schoon'. Deze commissie vertelde het college van burgemeester en wethouders of de huizen in het dorpsbeeld pasten. Was dat niet het geval, dan verdwenen de tekeningen in de prullenmand. Voorburg hechtte grote waarde aan het historische karakter van de gemeente.

Eén van de leden van de Commissie voor Plaatselijk Schoon was de Voorburgse dorpsarchitect G.J.P. Klumper, geboren in 1868. Hij ontwierp een groot aantal huizen in Voorburg, Veur en Stompwijk. Meerdere villa's aan het Oosteinde, verschillende blokken aan de Parkweg en de Damsigtstraat, winkelpuien in de Herenstraat, het kaaspakhuis aan de Delftsekade en de Gereformeerde kerk aan de Damlaan - nu theater Camuz - waren van zijn tekentafel afkomstig.

Zijn idee over schoonheid werd niet door iedereen gedeeld. De zeven jaar oudere architect Herman van der Kloot Meijburg, ook actief in het huidige Leidschendam-Voorburg, was totaal niet onder de indruk van de prestaties van zijn collega. Zijn af-

keuring was zelfs zo groot dat hij pas plaats wilde nemen in de Commissie voor Plaatselijk Schoon toen de bazige Klumper eruit was verdwenen. Klumper vond Van der Kloot Meijburg op zijn beurt maar een prutser.

Samenwerking kunstenaars

Ondanks Klumpers kritiek zat Van der Kloot Meijburg niet stil. Hij protesteerde heftig tegen de aanleg van een fabrieksterrein bij de Broeksloot. Hierdoor zou Voorburg volgens hem voorgoed worden bedorven. Zijn actie had succes. Intussen was hij vaak in zijn werkkamer te vinden. In het begin van de jaren twintig ontwierp hij onder andere de arbeidershuizen aan de Dr. Blookerstraat, de Rusthoflaan, de Rembrandtlaan en de Vondelstraat. De laatste waren bedoeld voor het personeel van de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij. Men had oprecht aandacht voor het uiterlijk van de huizen. Er werden zelfs bekende kunstenaars ingehuurd om de woningen zo mooi mogelijk te presenteren. De kleuren van de huizen aan de Dr. Blookerstraat

■ Architect H. van der Kloot Meijburg met zijn gezin naast zijn Voorburgse huis aan de Laan van Oostenburg. Foto, 1917. Particuliere collectie

■ Tussen 1921 en 1923 gebouwde huizen aan de Dr. Blookerstraat te Voorburg, naar een ontwerp van Van der Kloot Meijburg met kleuren, bedacht door Vilmos Huszar. Helaas zijn er geen afbeeldingen in kleur bewaard gebleven. Foto, omstreeks 1923. Collectie Kees van der Leer

- Collage van geplakte en beschilderde rechthoeken, door Vilmos Huszar in 1926 gemaakt te Voorburg. Rechtsonder staat zijn signatuur, de datering en 'Voorburg'. Deze collage dateert uit de periode waarin Huszar experimenteerde met composities van menselijke en mechanische figuren, opgebouwd uit rechthoeken en vierkanten. Foto Jeroen Rooijackers. Collectie Robert Dusarduyn, Amsterdam

waren bijvoorbeeld bedacht door de in Voorburg wonende kunstenaar Vilmos Huszar. Inmiddels is de rode, zwarte, oranje en paarse verf allang van de huizen verdwenen en zijn de zwarte binnendeuren en het terra-paarse behang met grijze bloemen verloren gegaan.

Ook huizen uit de particuliere sector, bedoeld voor wat rijkere huurders of mensen die genoeg geld hadden om een eigen huis te kopen, werden vaak door kunstenaars verfraaid.

De eerdergenoemde Vilmos Huszar ontwierp bijvoorbeeld de glas-in-loodramen voor het huis van de architect Van der Kloot Meijburg aan de huidige Parkweg nummer 7-9. Het huis, in de

- Het door H. van der Kloot Meijburg ontworpen eigen woonhuis met kantoor aan de Achterweg, de huidige Parkweg te Voorburg. Foto particuliere collectie. Rechts toont het enige bewaard gebleven glas-in-loodraam naast de ingangsdeur, ontworpen door Huszar. Foto Jeroen Rooijackers, 2009

volksmond De Burcht genaamd, was door Van der Kloot Meijburg zelf ontworpen in de Nieuwe Haagse Schoolstijl van de jaren twintig. Het was een hoekig huis van baksteen met een plat dak en betonnen gevelranden. Mevrouw Van der Kloot Meijburg was overigens niet zo kapot van de glas-in-loodcreatie van Huszar, omdat hierdoor geen daglicht meer in de kamers viel. Binnen zat ze altijd in het halfdonker. Ook de bij het raam passende felle kleuren in haar interieur konden niet op haar enthousiasme rekenen. Tijdens een buitenlandse reis van haar man schilderde ze het huis van binnen helder wit. De bevriende kunstenaar zal er niet blij mee zijn geweest.

Na de Tweede Wereldoorlog

Na de bouw golf in de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond er rond de jaren vijftig weer behoefte aan nieuwe huizen. Door betere hygiëne, voeding en meer kennis over ziektes werden de mensen steeds ouder. Ze hielden dus ook langer de huizen 'bezet'. Veel jonge mensen moesten na hun trouwdag

weer terug naar hun oude kamertje bij vader en moeder thuis omdat er geen woonruimte was.

Het gemeentebestuur van Voorburg probeerde het tekort aan huizen te beperken door heel hoge eisen te stellen aan nieuwe inwoners. Mensen die zich als woningzoekende wilden inschrijven bij een woningbouwvereniging moesten óf al in Voorburg wonen, óf een baan in de gemeente hebben.

Die maatregelen namen niet weg dat er toch een aantal huizen bij moest komen. De Koningin Wilhelminalaan, waar tussen 1920 en 1940 al flink wat huizen waren neergezet, kreeg er vlak na de Tweede Wereldoorlog heel wat woningen bij. En ook de Bilderdijklaan, in 1948 omgedoopt tot Koningin Julianalaan, werd verder volgebouwd.

Tussen 1950 en 1970 bouwden de woningbouwverenigingen elfhonderd woningen, waaronder die in de wijk 't Loo. Hiervoor moest de eeuwenoude boerderij De Loo worden gesloopt. Nu ligt op die plek halte 't Loo van de Randstadrail. Het buitenhuis De Loo was al eerder tegen de vlakte gegaan.

Twee andere nieuwe buurten die tussen 1950 en 1970 ontstonden waren Noord Nieuw en Bovenveen. De laatste wijk werd ontworpen door de architect W.M. Dudok.

De naoorlogse woningen waren niet overdreven luxe. Pas in 1955 overwoog men de aanleg van een bad of een douche. Men zag het nut daarvan overigens niet in en het plan werd afgeblazen.

In 1971 werd de wijk Essesteijn gebouwd, waarin de gemeente vijfhonderd gezinnen kwijt kon. In de jaren

■ Boerderij De Loo, enkele jaren voor de afbraak in 1963. Foto, 1955. Collectie familie Verboon

■ Luchtopname van het Corbuloproject met 'het zeilschip'. Foto, 1993. Collectie Aviodrome Luchtfotografie, Lelystad

negentig mochten de huurders deze huizen overkopen. In die periode werden ook de laatste stenen gelegd aan het Corbuloproject dat uit woningen (de piramideflat of 'het zeilschip'), kantoren, banken en een parkeergarage bestond. Het was een van de meest opvallende bouwprojecten in laat twintigste-eeuws Voorburg.

Architectuur

Net als buurgemeente Voorburg maakte Leidschendam gebruik van de diensten van architecten bij de bouw van nieuwe wijken. Genoemd werden al De Koning en Klumper en ook Van der Kloot Meijburg droeg zijn steentje bij aan de uitstraling van de gemeente, net als J. van Vliet. Eén architect zou echter een

■ *Het door A.J. Kropholler ontworpen raadhuis voor Leidschendam, gebouwd in 1940, twee jaar na het samengaan van Veur en Stompwijk. In de gevelsteen zijn de oude gemeentewapens van de beide fusiegemeenten weergegeven met in het midden het nieuwe wapen van Leidschendam. Ansichtkaart, 1950. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

heel bijzonder stempel drukken op het uiterlijk van na-oorlogs Leidschendam: Alexander Johannes Kropholler. Deze architect ontwierp verschillende Leidschendamse bouwwerken, waaronder het Raadhuis en het daar tegenoverliggende Raadhuiskwartier. In 1941 werd het Raadhuis officieel geopend. De Leidschendamse toeschouwers zagen een prachtig gebouw waarin veel natuur- en baksteen, gelakt teakhout, zwaar smeedijzer en glas-in-lood was verwerkt. De stijl, de Delftse School, doet denken aan het werk van de beroemde architect Berlage. Kropholler ontwierp ook het interieur en het plantsoen achter het Raadhuis.

Rond 1955 verscheen de eerste echte flat in Leidschendam, aan het Koningin Julianaplein. Een ander opvallend gebouw uit die tijd is het Dr. Neherlaboratorium, al van ver te herkennen aan de hoge toren van beton. Van 1955 tot eind jaren negentig was hier het centraal laboratorium van de PTT (nu: KPN) gevestigd, waar onder andere de postsorteermachine werd uitgevonden.

■ *Kropholler ontwierp ook het interieur en het meubilair van het Leidschendamse raadhuis. Links de hal met trappenhuis. Rechts stoelen in de trouwzaal. Foto's Roel van Norel, TasT, 2008*

■ *Het Dr. Neherlaboratorium te Leidschendam vanuit de lucht gezien. Foto, 1964. Collectie Aviodrome Luchtfotografie, Lelystad*

■ *Kunstwerk aan de muur van het Dr. Neherlaboratorium. Bronzen figuur prof. L.O. Wenkenbach. Foto Roel van Norel, TasT, 2008*

Het 'Neherlab' is ontworpen door de architect S.J. van Embden en staat tussen de Sint Paulusstraat en de Van Ruysdaellaan. In 2008 is een procedure gestart om dit gebouw als rijksmonument aan te laten wijzen.

Moderne wijken

Door al het bouwenthousiasme na de Tweede Wereldoorlog ontstond er even paniek in Wilsveen bij Stompwijk. Den Haag had een tekort aan woningen en wilde van de boerengemeenschap een satellietstad maken. In Wilsveen zouden dan duizenden mensen met een baan in Den Haag komen te wonen. Na veel heen en weer gepraat bood Zoetermeer aan deze mensen

■ *Luchtopname van de Leidschendamse wijk De Heuvel omstreeks 1965. Linksachter is de wijk Prinsenhof in aanbouw te zien. Rechts ligt het nog agrarische tuinbouwgebied 't Lien. Foto Aviodrome Luchtfotografie, Lelystad*

te huisvesten en werd van het plan afgezien. Leidschendam werd wél flink uitgebreid vanaf de jaren vijftig. Leidschendam Noord zou uiteindelijk zo'n veertigduizend mensen kunnen herbergen. Er ontstonden verschillende wijken. De Heuvel en Prinsenhof waren heel vernieuwend van opzet. Het leken dorpjes op zich. Winkels, scholen, genoeg groen en een kerkgebouw; de bewoners hoefden eigenlijk de buurt niet meer uit. Woningzoekenden konden verder terecht in De Zijde, in Duivenvoorde of in Amstelwijk. Duivenvoorde kreeg vanwege de kronkelige straatjes de bijnaam bloemkool- of spaghetti-wijk.

In 1970 werd de dertigduizendste inwoner van Leidschendam geboren. Er was tegen die tijd genoeg plek om te wonen en te winkelen. Vanaf 1971 kon dat in het gloednieuwe winkelcentrum Leidsenhage.

■ Duitse vliegtuigen laten parachutisten neer boven Tedingebroek. De foto is genomen vanaf het Haagse Bezuidenhout. Foto, 1940. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

18. De Tweede Wereldoorlog

De eerste jaren

Op 10 mei 1940 begon de Tweede Wereldoorlog. Rondom Leidschendam en Voorburg werd meteen heftig gevochten. Het noodhospitaal in de Van Deventerlaan en ziekenhuis Sint Antoniushove lagen vol gewonden. Een paar dagen later klopten 230 Rotterdamse vluchtelingen aan, die bij bombardementen hun huis en familie waren verloren.

Dramatisch was ook het lot van de Leidschendamse en Voorburgse joden. Een groot deel van hen overleefde de oorlog niet.

*Dit venster hoort bij de nationale canonvensters:
De crisisjaren, 1929-1940 • Anne Frank, 1929-1945 •
De Tweede Wereldoorlog, 1940-1945*

Dreigende tijden

Eind jaren dertig was de oorlogsdreiging overal in Europa voelbaar. De meeste Nederlanders wilden graag geloven dat hun land niet aan een oorlog mee zou doen. De regering had zich immers neutraal verklaard. Toch was in Voorburg al sinds 1935, en in Leidschendam vanaf 1938 een luchtbeschermingsdienst actief. De leden gaven voorlichting over bombardementen, installeerden luchtarminstallaties en legden zes stenen en tien houten schuilcellen aan voor algemeen gebruik.

Op 28 augustus 1939, drie dagen voordat Hitler Polen binnenviel, kondigde de overheid een algehele mobilisatie af. Alle gezonde mannen die ooit hun dienstplicht hadden vervuld,

moesten hun uniformen uit de kast halen en zich melden bij de legerleiding. Ook in Leidschendam en Voorburg verschenen aanplakbiljetten met deze oproep. Voor sommige mannen was het wel vijftien jaar geleden dat ze hun soldatenkleding voor het laatst hadden aangehad. Niet alles paste meer. Hemden konden amper dicht en broeken bleven openstaan. In de straten van Leidschendam en Voorburg trof men regelmatig zo'n slechtgeklede militair aan. De deels nieuwe, deels oude soldaten vulden de dag met wachtlopen en wat marcheer- en schiet-oefeningen. Zolang er niet echt gevochten hoefde te worden, verveelden ze zich eigenlijk een beetje. Het bezoek van Prins Bernhard aan Leidschendam in de herfst van 1939 zorgde voor een leuke afleiding.

■ Vertrekkende soldaat op het station van Voorburg. Foto, 1939. Collectie A. de Wolf

De eerste aanval

Maar op 10 mei 1940 werd het menens. 's Ochtends heel vroeg vlogen de eerste Duitse vliegtuigen over Voorburg en Leidschendam. Zij waren op weg naar de drie vliegvelden rond Den Haag: Ockenburg, Valkenburg en Ypenburg. Hitler was van plan deze luchthavens in te nemen, om daarna de koningin te gijzelen. Zo wilde hij Nederland tot een snelle overgave dwingen.

■ Boerderij De Hoonaard aan de Westvlietweg. Foto Kees van der Leer, 2009

■ *Huize Dorrepaal. De vijver, die eens vol met goudvissen zat, is nog een restant van de vele bijzondere 'tuinsieraden' waar dit buiten vroeger beroemd om was. Ansichtkaart, verzonden in 1945. Collectie Kees van der Leer*

■ *De Oude Tolbrug over de Vliet, tegenover het rechts gelegen Dorrepaal. Ansichtkaart, 1950. Collectie Kees van der Leer*

Rond half vier 's morgens klonken de eerste knallen, vaak heel dichtbij. Duitse bommen kwamen niet alleen op de vliegvelden terecht, maar vielen ook in de weilanden bij de Westvlietweg. Op verschillende plekken in Leidschendam en Voorburg stond afweergeschut, waarmee de Nederlandse soldaten op de vliegtuigen schoten. Veel ruiten van omliggende woningen sneuvelen.

Het duurde niet lang voor een groot deel van de burgers op straat stond. Vanaf daar zagen ze honderden Duitse parachutisten uit de vliegtuigen springen. Sommigen kwamen in de Vliet terecht. Jongens uit Voorburg en Leidschendam boden hen in de verwarring een helpende hand, maar zij werden afgesnauwd door de drijfnatte soldaten. Andere vijandelijke militairen zaten op de daken, de geweren in de aanslag.

De rest van de Duitse parachutisten verschanste zich in boerderij De Hoonard, Park Leeuwenberg en Huize Dorrepaal aan de Vliet. Vanaf dit laatste strategische punt konden ze ervoor zorgen dat niemand vanuit Voorburg over de Oude Tolbrug kwam.

■ *Nederlandse militairen van de 13e batterij luchtdoelartillerie, gehuisvest in de villa Westvliet aan de Westvlietweg. Foto, 1939. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

Zo zouden de overige Duitse troepen ongestoord kunnen doorstoten naar het regeringscentrum in Den Haag. Om tien uur 's ochtends echter, verscheen de Nederlandse luitenant George Maduro met zijn legereenheid bij de Oude Tolbrug. Hij splitste zijn manschappen in drie ploegen en viel Huize Dorrepaal vanaf verschillende kanten aan. Maduro's troepen wisten het huis binnen te dringen, waar de Duitsers zich inmiddels hadden opgesloten in de kelder. Op Maduro's vraag of zij zich wilden overgeven, riepen zij te zullen blijven schieten. Toen beval Maduro de Nederlandse troepen ook het vuur te openen. De Duitsers verloren het gevecht, waarna ze als krijgsgevangenen konden worden afgevoerd. Nadat Huize Dorrepaal was veroverd, konden de Hollandse militairen ook Park Leeuwenberg bereiken. In totaal werden op de eerste dag van de oorlog zo'n negentig Duitse soldaten gevangen genomen. Het Duitse plan om via Voorburg snel en makkelijk door te reizen naar Den Haag was mislukt.

Slachtoffers

Intussen vochten de soldaten op vliegveld Ypenburg door. Het duurde niet lang voor de eerste slachtoffers vielen. De gewonden werden naar een noodhospitaal in een school aan de Voorburgse Van Deventerlaan gebracht, of verhuisden naar de eerste verbandplaats afdeling (VBA) op nummer vijftien van de Herenstraat. Echt ernstige gevallen kwamen in het Sint Antonius-hove-ziekenhuis terecht. Zwaargewonde Nederlandse en Duitse soldaten lagen daar door elkaar. Vaak waren ze nog maar zeventien of achttien jaar oud. De militairen zaten onder de brandwonden. Sommigen hadden gruwelijke kogelgaten in hun lijf. Ze waren in shock, of leden aan geheugenverlies. Velen overleefden de eerste oorlogsdagen niet. Hun lichamen lagen opgebaard in de Oude kerk in de Herenstraat en rondom het zwembad. Onder hen waren ook twee Engelse soldaten, die op 10 mei 1940 met hun vliegtuig neerstortten in de buurt van de Rodelaan in Voorburg. Zij zouden later begraven worden op de Oosterbegraafplaats.

■ Het Engelse vliegtuig dat in mei 1940 neerstortte in Voorburg bij de Rodelaan. Foto, 1940. Collectie Hans van Lith

■ Het eerste oorlogsmonument in Nederland. Dit gedenkteken voor de gesneuvelden van de 13e batterij luchtdoelartillerie werd in mei 1941 in Park Leeuwenberg onthuld. Foto Kees van der Leer, 2008

Overgave

Vier dagen na de eerste aanval gaf Hitler opdracht Rotterdam te bombarderen. Heel de binnenstad lag in puin en er vielen honderden doden. Zelfs in Voorburg en Leidschendam was het bombardement te horen en te zien. Veel mensen kropen in de

■ Duitse tanks op de Stompwijkseweg trekken in de richting van Stompwijk. Foto, 1940. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ Schuilkelder in de tuin van de Van Deventerlaan 51, gebouwd in 1939.
Foto particuliere collectie

schuilkelders, bang voor afzwaaiende bommen. De ravage was enorm. Alleen al in Leidschendam klopten 230 Rotterdamse vluchtelingen aan, die hun huizen en familieleden hadden verloren.

Hitler dreigde na Rotterdam ook de rest van Nederland plat te gooien, als de regering zich niet overgaf. Eigenlijk had men geen keus, en Nederland capituleerde. De koningin was op 13 mei al uit voorzorg naar Engeland vertrokken.

Vlak na de overgave reden indrukwekkende tanks met daarin zingende Duitse soldaten langs de Vliet Voorburg en Leidschendam binnen. De Leidschendamers hadden inmiddels al hun wapens moeten inleveren bij waarnemend burgemeester De Koning. Hij was bang dat zij anders de vijandelijke soldaten zouden aanvallen. En welke Duitse wraakacties zouden daar op volgen?

Voorburg opgedoekt. Politieke partijen waren vanaf dat moment verboden. Ook de Leidschendamse burgemeester Banning moest tijdens de oorlog het veld ruimen. In 1943 werd hij vervangen door een burgemeester die lid was van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). Deze werd in 1944 opgevolgd door weer een andere NSB-burgemeester.

Populair waren deze twee laatste burgemeesters niet. Leden van de NSB stonden namelijk aan de kant van Hitler. De beweging was in de jaren dertig ontstaan. In die tijd verloren veel mensen

hun baan, als gevolg van de wereldwijde beurscrisis van 1929. Zij moesten voortaan rondkomen van een kleine uitkering. Deze 'steuntrekkers' moesten wel wat doen voor hun geld. Gemeentes verzonnen allerlei klussen om de mensen bezig te houden. In Voorburg legden de werklozen het Juliana-Bernhardpark aan en in Leidschendam vernieuwden ze een deel van de rioleering. Om te voorkomen dat de mannen illegaal bijverdienden, moesten ze twee keer per dag een kaart laten stempelen. Ook kwamen er controleurs langs de deur. Het was voor veel mensen een vernederende en droevige tijd. De NSB speelde daar handig op in en beloofde werk voor iedereen. Dat idee sprak wel aan en de NSB kreeg steeds meer aanhangers. Maar toen de oorlog uitbrak en duidelijk werd dat de NSB Hitler van harte welkom heette, zegden veel mensen hun lidmaatschap op. Zij hadden zich aangesloten in de hoop op een baan, niet om de Duitsers te steunen! Een deel van de aanhang bleef echter wél trouw aan de NSB. Zij geloofden heilig in het Derde Rijk van Hitler en hielpen de vijand graag een handje, onder andere door verzetsmensen en onderduikers aan te geven.

Jodenvervolging

In 1941 kondigde Seyss Inquart aan dat alle mensen met één of meer joodse voorouders zich moesten melden bij de burgemeester. Die diende hun namen vervolgens door te geven aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. Joden die niet kwamen opdagen konden op een gevangenisstraf van vijf jaar

■ Proclamatie van koningin Wilhelmina, stiekem verspreid in bezet Nederland, 1941. Collectie J.H.A. Schaafsma

■ Een Jodenster. Collectie Martin Harms

■ De Gereformeerde kerk aan de Leidschendamse Damlaan. Foto, 1910.
Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

rekenen. In Leidschendam woonden 26 joden, in Voorburg 294. Zij droegen vanaf 1942 verplicht een gele ster op hun kleding, die ze zelf moesten betalen. Hij kostte vier cent en een textielbon.

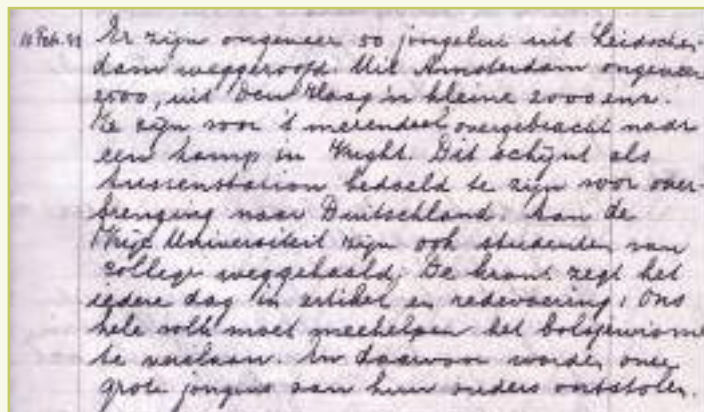
Geen van de 'eigen' Leidschendamse joden zou de oorlog overleven. Van de Voorburgse joden werden er 172 omgebracht. Wel doken er alleen al in Leidschendam dertig joden onder uit

andere delen van het land. Als de Duitsers erachter kwamen dat iemand onderduikers verborg, verdween de 'dader' op zijn minst in de gevangenis. Ondanks dat waren er toch mensen die durfden te helpen.

De predikant van de Gereformeerde kerk aan de Damlaan bijvoorbeeld, bood onderdak aan verschillende onderduikers. Bij Duitse controles vluchtten ze naar de kerkzolder. Dit was gevaarlijk, want de kans bestond dat ze door het kerkplafond naar beneden stortten. Verschillende mensen verborgen zich in molen De Vlieger, die ver weg in de Voorburgse polder een ideale schuilplaats bleek te zijn.

Ook het gezin van de directeur van de Leidschendamse steenkolengasfabriek had meerdere joodse mensen in huis. In hun woning aan de Stompwijkse Achterweg, na de jaren vijftig omgedoopt tot Nieuwstraat, werden zelfs twee onderduikersbaby's geboren. Afgezien van de dokter die hielp bij de bevalingen heeft niemand hier iets van gemerkt. Spannend was het wel, want het gezin woonde recht tegenover een NSB-huis.

Ondanks de NSB-overburen kon de joodse familie tweeënehalf jaar lang verborgen worden gehouden. De moeder van het Leidschendamse gezin, Rie Batelaan, hield tijdens de oorlogsjaren een dagboek bij, dat een goed beeld geeft van de sfeer

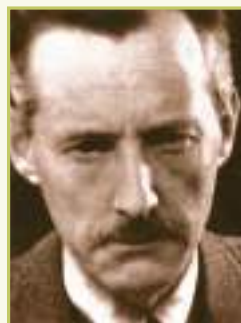
■ Fragment uit het oorlogsdagboek van mevrouw Batelaan-van den Berg.
Manuscript, 16 februari 1943

en de gebeurtenissen in die tijd. De onderduikers overleefden de oorlog en woonden nog een aantal jaren in het voormalige NSB-pand aan de overkant. Later verhuisden ze naar een ander huis in dezelfde straat.

Oorlogskunst

De officiële kranten brachten inmiddels geen neutraal nieuws meer, maar waren gevuld met propagandistische stukken over de weldaden van Hitler. In de illegale krantjes stonden wél interessante berichten. Over de vorderingen van de geallieerden bijvoorbeeld, of over de Nederlandse koningin. De Vlietstreek was één van die bladen. De krant werd in een oplage van vijftienhonderd stuks verspreid onder de bewoners van Leidschendam en Voorburg. In de moeilijke oorlogsjaren voelden veel mensen zich erdoor gesteund.

Opvallend genoeg ging het ‘gewone’ leven toch ook door. In 1941 organiseerde de gemeente Voorburg op initiatief van burgemeester Nederbragt bijvoorbeeld een schilderwedstrijd. Wie het mooiste schilderij van Voorburg wist te maken, verdiende een prijs van driehonderd gulden. In totaal gingen 213 mensen met hun penselen aan de slag. De tentoonstelling van de inzendingen trok 2.755 betalende bezoekers in twee weken tijd. Win-

■ Componist Willem Pijper, inwoner van Leidschendam. Foto www.inghist.nl

naar werd de later beroemde schilder Charles J. Kemper. Andere kunstenaars kwamen juist minder aan creëren toe. In 1941 kwam de beroemde componist Willem Pijper in Leidschendam wonen. Zijn huis in Rotterdam was bij het bombardement van 1940 verwoest, waarbij een groot aantal van zijn composities verbrandde. Tot aan zijn dood in 1947 woonde hij aan de Koningin Wilhelminalaan 11, waar hij probeerde te werken aan zijn opera Merlijn op een tekst van Simon Vestdijk. In de laatste twee jaar van de oorlog schreef hij echter slechts vier pagina's muziek. Het leven viel hem te zwaar om tot grootse artistieke daden te komen.

■ De Vlietstreek, een illegale krant voor Leidschendam en Voorburg. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

■ Het schilderij 'Dorpsgezicht' dat de eerste prijs won bij de schilderwedstrijd in 1942. Middenin staat de inmiddels verdwenen koepel van Sionslust. Schilderij Charles Jean Kemper, 1942. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg

■ Een pasgeborene uit de oorlogsjaren wordt met 'de paardentaxi' opgehaald bij ziekenhuis Sint Anthoniushove. Foto D.W. van den Engh, 1944. Collectie Stadmuseum Leidschendam-Voorburg

19. De Tweede Wereldoorlog

De laatste jaren

In 1944 moesten alle Leidschendamse en Voorburgse mannen zich melden om in Duitsland aan het werk te gaan. Sommigen van hen werden doodgeschoten bij een ontsnaptingspoging. In dezelfde winter brak een ware hongersnood uit. Zowel in Leidschendam als in Voorburg werden gaarkeukens geopend. Hier was voor een paar distributiebonnen een warme maaltijd te halen. In maart

1945 viel een geallieerde bom per ongeluk op de Haagse woonwijk Bezuidenhout. Veel mensen zochten een veilig onderkomen in Leidschendam en Voorburg. In mei 1945 was de oorlog voorbij.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
De Tweede Wereldoorlog, 1940-1945.*

Naar Duitsland

Ook in de laatste jaren van de oorlog hadden de inwoners van Voorburg en Leidschendam veel te lijden. Elke dag was het weer spannend wat er zou gebeuren. In februari 1943 arriveerden NSB-ers, Duitsers en een Nederlandse politiemann die de hele dag jonge mannen arresteerden. Waarschijnlijk was deze actie bedoeld als vergelding voor de moord op de NSB-generaal Seyffardt. De meeste Leidschendamse jongens belandden in kamp Vught. Vanuit daar werden ze richting Duitsland getransporteerd om mee te vechten tegen het Russische bolsjewisme. Tegelijk verdwenen ook de Voorburgse en Leidschendamse kerkklokken naar Duitsland. Sommige wogen wel zestienhonderd kilo. Ideaal om tot wapens om te smelten. Alleen de klok uit de Leidschendamse Dorpskerk (de Peperbus) ontkwam hieraan, doordat de schipper die hem moest vervoeren zijn boot opzettelijk liet zinken in het IJsselmeer.

In 1944 vreesden de Voorburgse en Leidschendamse moeders weer voor hun zonen en echtgenoten. Dat jaar ontstond er een tekort aan Duitse arbeiders, omdat de meeste jongens en mannen daar in het leger zaten. Maar de fabrieken moesten wél

doordraaien. Daarom besloot Hitler alle Nederlandse mannen tussen de zeventien en veertig jaar in Duitsland aan het werk te zetten. Overal in Leidschendam hingen pamfletten waarin de mannen opgeroepen werden zich te melden voor deze 'Arbeits-einsatz'. 's Ochtends vroeg moesten ze met wat kleren en eten voor onderweg klaarstaan om opgehaald te worden. In Voorburg kreeg ieder gezin zelfs persoonlijk een oproep in de brievenbus. Het maakte weinig indruk. Slechts een paar mannen meldden zich vrijwillig. De rest keek wel uit.

Om toch genoeg arbeiders bij elkaar te krijgen, gingen de Duitsers over tot razzia's. Huis na huis vielen ze binnen om alle kamers te controleren op achtergebleven mannen. Dit leverde weinig op. De meeste jongens hadden zich goed verstoppt of waren gevlucht. Toch had niet iedereen het geluk om onder de

- Het bevel tot 'arbeidsinzet', dat bij de Voorburgers in de bus viel, herfst 1944. Collectie Martin Harms

- Verzetmonument aan de Prins Bernhardlaan te Voorburg. Diverse reliëfs geven verschillende fasen van de verzetsstrijd en de overwinning weer. Monument in zandsteen, Gerard van Remmen, 1948. Foto René de Caluwé, 2004. Collectie Gemeente Leidschendam-Voorburg

Arbeitseinsatz uit te komen. Sommigen werden ontdekt of verraden. Verschillende Leidschendamers en Voorburgers werden doodgeschoten in een poging aan de Duitsers te ontsnappen.

Honger

In de winter van 1944/1945 kregen de inwoners van Leidschendam en Voorburg het nog moeilijker. De regering had eerder vanuit haar schuilplek in Engeland opgeroepen tot een spoorstaking, zodat Duitse soldaten niet meer per trein naar Nederland vervoerd konden worden. Nederland gaf gehoor aan de oproep en dertigduizend spoorwegmedewerkers doken onder. Maar Rijkscommissaris Seyss Inquart sloeg terug met een keiharde straf. Het westen van Nederland zou vanaf dat moment niet meer bevoorrad worden met voedsel en brandstof. De maatregel van Seyss Inquart had grote gevolgen voor de inwoners van Leidschendam en Voorburg. In april 1945 was er nog maar een half brood en een kilo aardappelen per persoon per week beschikbaar. Om toch aan eten te komen, begaven veel mensen zich naar de zwarte markt in de Van Heurnstraat in Voorburg. Keurige mensen probeerden er in ruil voor veel geld of dure spullen aan eieren of groenten te komen. De prijzen op de illegale markt logen er niet om. Voor een zak aardappelen moest driehonderdvijftig gulden worden neergeteld en een zak

tarwe kostte al snel duizend gulden. Omdat bijna niemand zoveel geld had, kwamen er ook andere etenswaren op het menu. Suikerbieten en tulpenbollen bijvoorbeeld.

Gaarkeukens

Gelukkig stelde zowel Leidschendam als Voorburg in 1944 de gemeentelijke gaarkeukens open. Inwoners mochten hier tegen inlevering van een paar distributiebonnen een warme maaltijd halen. In Voorburg stonden de mensen met pannetjes en emmers in de rij aan de Zwartelaan bij de toenmalige poffertjeskraam en bij het uitdeelpunt in Vronesteijn. In Leidschendam kon men terecht bij de Veurse vleeswarenfabriek aan de Rietvinklaan, de eierenveiling op de Damlaan, het café van J. Al, in de limonadefabriek aan de Venestraat en in café Centraal aan de Vlietweg.

De grote tonnen waar het voedsel uitgeschept werd, heetten gamellen. Deze werden per boot over de Vliet aangevoerd en vanaf daar met paard en wagen naar de uitdeelpunten gereden. Auto's waren er allang niet meer. De Duitsers hadden alle gemotoriseerde vervoermiddelen in beslag genomen. Paarden

■ Penning als dank voor de steun aan de spoorwegstaking. Collectie Kees van der Leer

■ In de rij bij de voedseluitdeling in de Lusthofstraat. Foto, 1944. Collectie Martin Harms

■ *Het personeel van de Leidschendamse gaarkeuken poseert op 22 juni 1945 voor de laatste keer. Foto, 1945. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *De bewaard gebleven opscheplepel van de gaarkeuken van Leidschendam. Foto, 1945. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

werden ook schaarser. De Leidschendamse melkboer had zijn paard zelfs laten onderduiken. Hij maakte zijn ronde met een handkar. Het paard van de bakker was tegen die tijd al gestolen.

In Voorburg was naast de centrale keuken ook nog een publieke kookplaat in de garage van Bleuland van Oordt in de Kerkstraat, waar de mensen eten op mochten bereiden. Brandstof was zo schaars dat thuis koken nauwelijks meer mogelijk was. Alle bomen uit de Kerkstraat werden in de publieke kookplaat op-

gestookt. De parken van Voorburg waren al leeggeroofd en in Leidschendam verdwenen de knotwilgen één voor één. Alleen de palen in de omliggende weilanden durfde niemand te stellen. De houten spiezen waren daar door de Duitsers neergezet om te voorkomen dat geallieerde vliegtuigen er landden. Pas na de bevrijding durfden de inwoners deze ‘Rommelasperges’ in de kachel te gooien.

■ *Het Zweedse Rode Kruis stelde grondstoffen ter beschikking voor maaltijden voor de hongerende Nederlandse bevolking. Foto, 1945. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

Hulp

Ondanks de pogingen de inwoners te voeden, bleef de honger. Er kwamen steeds meer particuliere initiatieven. Een gereformeerde dominee uit Leidschendam vertrok samen met een collega naar het noorden van het land om een scheepslading van honderdvijftig ton voedsel te halen voor de dorpsbewoners. De directeur van de Mundi jusfabriek deelde samen met de pastoor van de Sint Martinuskerk drie keer per week soep uit. Alle beetjes hielpen, maar steeds slechts voor even. Veel mensen vertrokken lopend of met de fiets naar het oosten van het land op 'hongertocht'. Als ze met hun volgeladen fietstassen weer terugkeerden, liepen ze grote kans om onder het viaduct bij het station Leidschendam-Voorburg in de fuik te lopen van de controledienst. Alle moeite was dan voor niets geweest. Het eten moest meteen worden ingeleverd. In het ergste geval werden de 'boosdoeners' zelfs op transport gezet naar Duitsland.

Een aantal kinderen uit Leidschendam en Voorburg mocht met de boot over de Vliet naar Friesland om bij een pleeggezin aan te sterken. Zo'n reis was niet voor iedereen weggelegd. Veel oude mensen met een minder goede weerstand overleden. Hout om hen een behoorlijke grafkist te geven was er nauwelijks meer. Ook kleding vormde een probleem. Om het tekort aan wol op te vangen richtte men in Voorburg de Eerste Hondenwol Centrale op. Plukken hondenhaar die bij het borstelen loskwamen uit de vacht werden hier verwerkt tot vesten, kledjes en wanten.

En dat terwijl in 1944 het einde van de oorlog even in zicht leek te zijn geweest. Op 5 september, dolle dinsdag, zouden de geallieerden Leidschendam en Voorburg binnenrijden om de inwoners te bevrijden, zo luidden de geruchten. Uitgelaten vertrok een aantal mensen die ochtend naar de Hoornbrug in Rijswijk om de binnenrijdende tanks te verwelkomen. Sommigen durfden zelfs al een oranje corsage op te spelden, wat streng verboden was in bezettingstijd. De enthousiastelingen keerden al snel teleurgesteld weer naar huis. De tanks waren niet gekomen.

Bombardement

Tegen het einde van de oorlog, in 1944, begonnen de Duitsers

■ *Het Bezuidenhout staat in brand, na het bombardement op zaterdag 3 maart 1945. Op de voorgrond het spoorviaduct bij de Laan van Nieuw Oosteinde. Foto, 1945. Collectie A. de Wolf*

met het afschieten van V2's. De grote bomraketten werden vanaf Wassenaar, het Haagse Bos en Duindigt richting Londen afgeschoten. Zo'n lancering ging niet altijd goed. Soms ontploften de bommen te vroeg of ze stortten meteen weer naar beneden. Eind 1944 ontplofte een V2 boven de Koningin Julianalaan, tot 1948 Bilderdijkaan geheten. De kop van de raket schoot door naar de Koningin Wilhelminalaan, waar enkele doden vielen en een paar huizen uitbrandden. Door de klap sloegen veel ramen kapot. Ook in Engeland maakten de V2's slachtoffers. Duizenden mensen stierven daar door de aanvallen van de Duitse raketten. Het was dan ook logisch dat de geallieerden de lanceerbases zo snel mogelijk met de grond gelijk wilden maken. Steeds weer vlogen er Engelse vliegtuigen over, die bommen in de richting van de V2-afvuurplaatsen gooiden. Op 3 maart 1945 ging dit afschuwelijk mis. Waarschijnlijk las een van de bemanningsleden een kaart in plaats van verticaal, horizontaal af. Hierdoor losten de bommenwerpers hun lading boven de woonwijk het Bezuidenhout in Den Haag in plaats van op het Haagse bos. Honderden huizen lagen in puin en net zoveel mensen kwamen om.

■ *Plaquette aan het Voorburgse gemeentehuis, aangeboden door dankbare Bezuidenhoutbewoners. De openstaande deuren symboliseren de hulpvaardigheid waarmee de vluchtelingen werden opgevangen. Gedenkplaat in zandsteen Albert Termote, 1947. Foto René de Caluwé, 2004*

Grote groepen mensen ontvluchtten de brandhaard via de Laan van Nieuw Oosteinde en de huidige Koningin Julianalaan en Koningin Wilhelminalaan. Velen van hen belandden in Voorburg, waar ze opgenomen werden in het noodhospitaal aan de Van Deventerlaan, in Sint Antoniushove en in het doveninstituut Efatha. Na de oorlog zouden de bewoners van het Bezuidenhout als dank voor alle hulp een dankplaquette schenken. Deze is te vinden aan de muur van het gemeentehuis van Voorburg. Ook in Leidschendam vonden de Hagenaars onderdak.

Vrij

Eind april 1945 deed een nieuw gerucht de ronde. De geallieerden zouden voedselpakketten gaan droppen. De hongerende inwoners van Leidschendam en Voorburg konden het bijna niet geloven. Maar op 28 april 1945 kwamen inderdaad vliegtuigen over, die grote pakketten vol etenswaren afwierpen. De straten stonden vol met mensen die met zakdoeken naar de piloten zwaaiden.

■ *Vliegtuigen met voedsel boven de Sint Martinuskerk. Foto, april 1945. Collectie J.H.A. Schaafsma*

■ *Voedselpakketten, gedropt in de weilanden rond Leidschendam en Voorburg. Foto, april 1945. Collectie J.H.A. Schaafsma*

Zeven dagen later, op 5 mei 1945, was Nederland bevrijd. In Leidschendam en Voorburg moesten de inwoners tot 8 mei wachten voor de Canadezen met hun tanks langs kwamen rijden, maar toen was het feest dan ook compleet. Wekenlang werd er gehost en gezongen op straat.

■ *Intocht van de Canadese bevrijders, op 8 mei 1945, rijdend in de Damlaan bij de Gereformeerde kerk. Foto collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

■ *De straatnaambordjes werden na de bevrijding weer verhangen. Foto, 1945. Collectie Martin Harms*

De Koningin Wilhelminalaan in Voorburg was tijdens de oorlog op bevel van de Duitsers herdoopt in Admiraal de Ruyterlaan, omdat het verboden was straten naar een levend lid van het Koninklijk Huis te noemen. Onmiddellijk zat het oude naambordje weer op zijn plek. Dat gold ook voor de andere straten die tijdelijk van naam gewijzigd waren. Bijvoorbeeld voor de Prins Bernhardlaan, die tijdens de oorlog Constantijn Huygenslaan werd genoemd. Het Willem de Zwijgerplein veranderde terug in het Koningin Wilhelminaplein en het Juliana van Stolbergpark heette wederom het Juliana-Bernhardpark. In Leidschendam mocht

■ *Bevrijdingsmanifest aan de burgerij van Voorburg en Leidschendam, opgesteld door onder andere de Bevelhebber der Binnenlandse Strijdkrachten, op 6 mei 1945. Collectie J.H.A. Schaafsma*

■ *De Voorburgse burgemeester Nederbragt leest de bevrijdingsproclamatie voor. Foto, 6 mei 1945. Collectie J.H.A. Schaafsma*

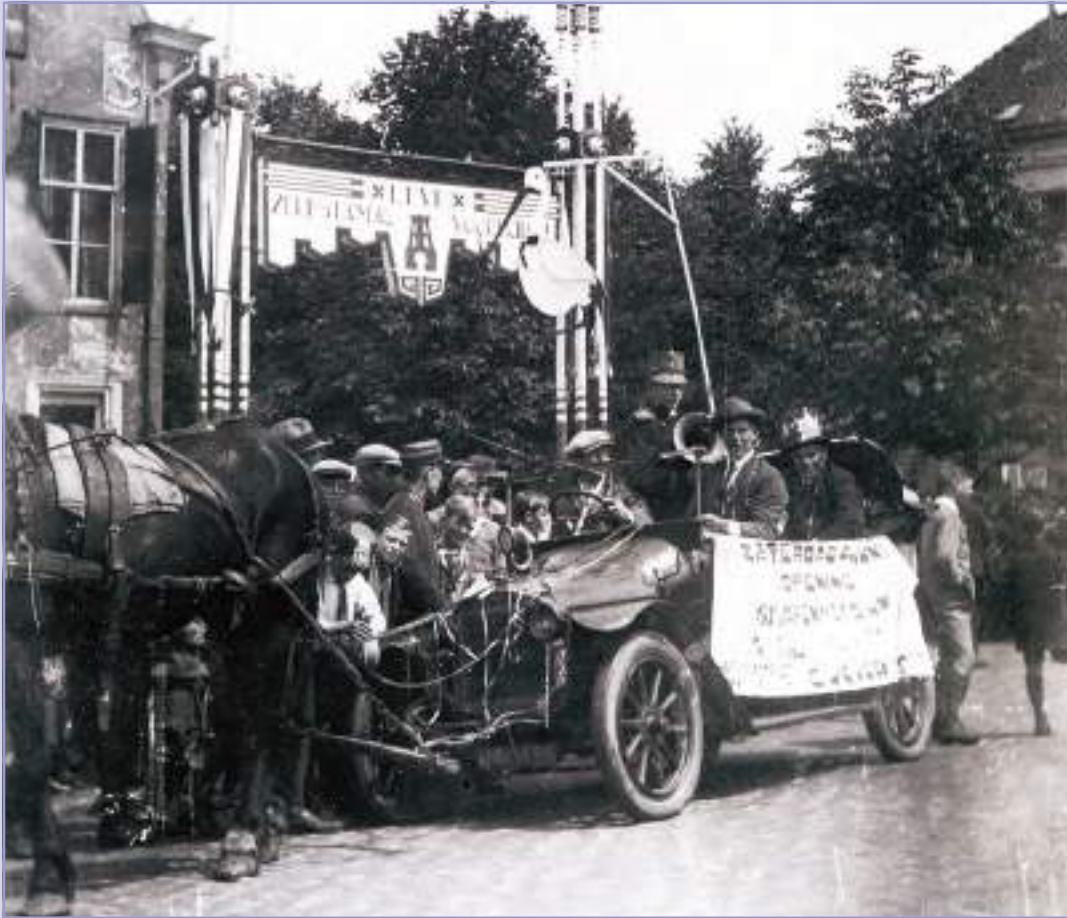
de Provinciale Weg weer Prinses Julianaweg heten, het Plein veranderde terug in het Prinses Julianaplein en de Nieuwe Laan heette voortaan gewoon weer Koningin Wilhelminalaan. Om de feestvreugde te verhogen kwam prins Bernhard op 21 mei 1945 naar Voorburg om de Binnenlandse Strijdkrachten te inspecteren op het Koningin Wilhelminaplein. Dit bijzondere evenement was georganiseerd door de Canadezen, die niet precies wisten waar de gemeentegrens precies liep. Omdat ze dachten dat het plein op Haags grondgebied lag, hadden ze de burgemeester en het gemeentebestuur van de hofstad uitgenodigd om de prins te begroeten. De Voorburgse burgemeester Nederbragt, die pas op het laatste moment van de inspectie hoorde, keek toe vanuit het publiek. De in 1940 afgezette burgemeester Banning keerde op 5 juni 1945 weer terug op zijn post, wat met een groot feest werd gevierd. De oorlog was voorbij.

■ *Prins Bernhard op het Voorburgse Koningin Wilhelminaplein, op 21 mei 1945. Links de Haagse burgemeester en zijn echtgenote. Foto collectie J.H.A. Schaafsma*

■ *De Leidschendamse burgemeester Banning werd in juni 1945 weer opnieuw geïnstalleerd. Op deze zogeheten Banningdag werd hem een zanghulde gebracht. Foto collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg*

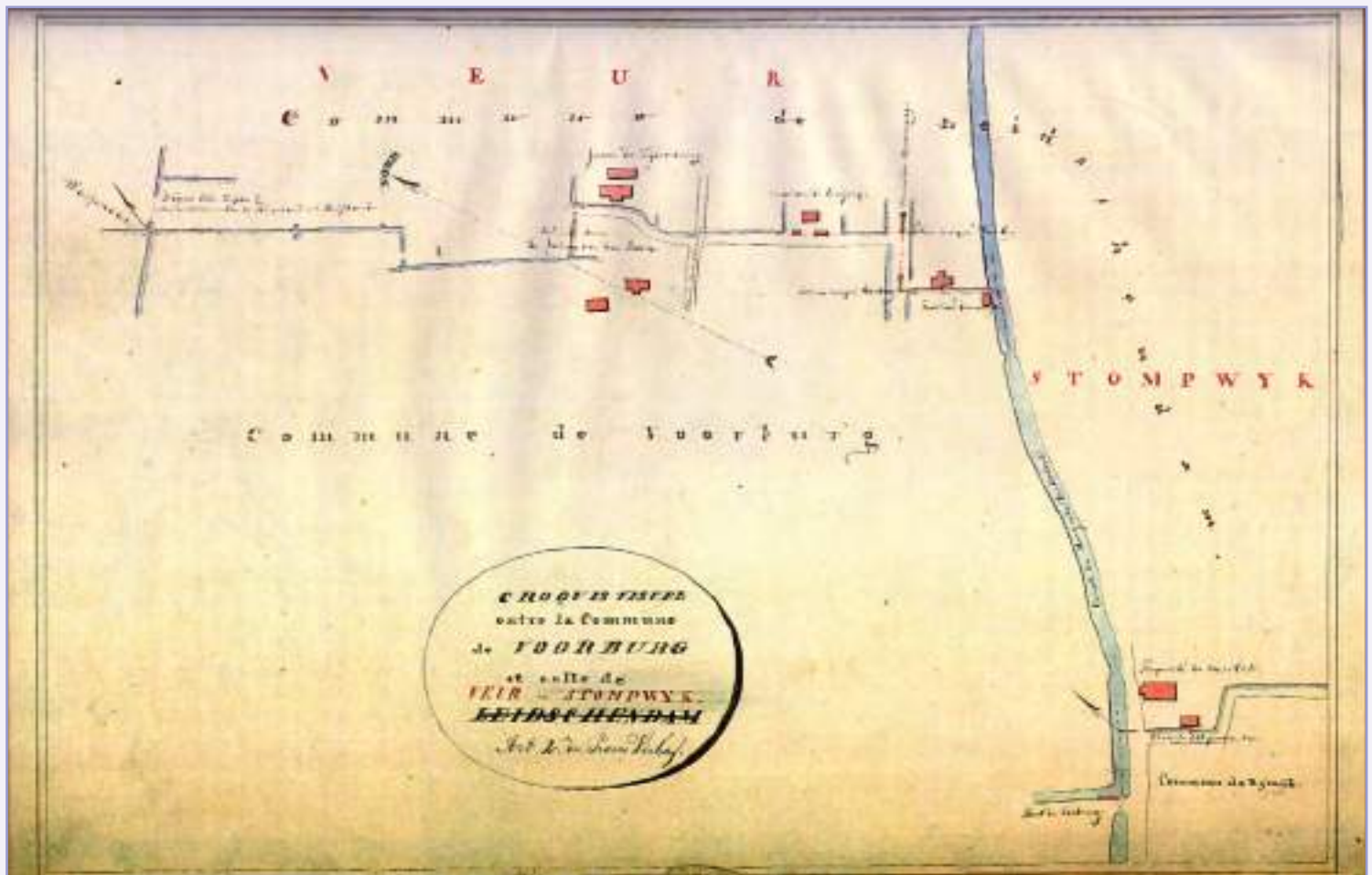
- Een deelnemer aan de anti-annexatie optocht in 1933 passeert de hoek van de Herenstraat en de Zwartelaan. Met het spandoek aan de zijkant vraagt hij tegelijk aandacht voor de opening van zijn sigarenzaak. Boven zijn door een paard getrokken auto bungelt de Haagse ooievaar aan de 'erepoort'. Foto, 1933. Collectie A. de Wolf

20. Annexatie en fusie

In de twintigste eeuw gingen steeds meer kleine gemeenten op in een groter verband. In 1938 gingen Veur en Stompwijk samen één gemeente vormen: Leidschendam. Voor die tijd deden ze al veel samen. In Voorburg werd intussen regelmatig actie gevoerd om annexatie door Den Haag te voorkomen.

Samenwerken met Leidschendam wilde Voorburg wel, en andersom. Sinds 2002 bestaat de gemeente Leidschendam-Voorburg.

*Dit venster hoort bij het nationale canonvenster:
Europa, vanaf 1945.*

- In het begin van de negentiende eeuw werden door de Franse autoriteiten de grenzen tussen dorpen en steden officieel vastgelegd. Voor Voorburg en voor Leidschendam gebeurde dit op 28 mei 1818. Omdat Leidschendam weer werd gesplitst in Veur en Stompwijk, staat de naam Leidschendam doorgestreept. Volgens de kaart en bijbehorende beschrijving liep de grens tussen Voorburg en Veur vanaf de Schenkwatering langs de Zijdwoning en de Looierij om uit te komen in de Vliet bij de koepel van Damzicht. De grens met Stompwijk liep vanaf dit punt halverwege de Vliet westwaarts tot aan het laantje Post en Kaa even voorbij Meyvliet. Hier begon Rijswijk. Kaart Kadaster Zuid-Holland, Zoetermeer

Verbonden

De twintigste eeuw was de eeuw van de grote verbonden. In 1949 werd de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) opgericht. Verschillende landen spraken af om elkaar nooit aan te vallen, en de andere leden te hulp te schieten in geval van oorlog. Acht jaar later, in 1957, zag de Europese Economische Gemeenschap (EEG) het licht. Zes Europese landen konden voortaan vrij met elkaar handelen. Uiteindelijk ontstond hieruit weer de Europese Unie (EU) waar nog veel meer landen zich bij aansloten.

■ De nog steeds bestaande, in 1886 herbouwde boerderij Meyvliet, dichtbij de grens met Rijswijk. Foto Kees van der Leer, 2008

■ De koepel van de buitenplaats Damzicht. Nadat de koepel eeuwenlang de grens tussen Veur en Voorburg bij de Vliet had gemarkeerd, werd de buitenplaats afgebroken. De koepel werd in 1848 hergebruikt als aula op de begraafplaats Sint Agatha te Veur. Eind jaren zestig van de vorige eeuw werd de koepel afgebroken om te worden opgeslagen, in afwachting van een eventuele herbouw. Foto, twintigste eeuw. Afbeelding in 'Lusthoven en oude huizen langs de Vliet', geschreven door C.H. Voorhoeve

■ De Geestbrug op de grens van Voorburg en Rijswijk, gezien richting Drievliet. Rechts de strook grond die Voorburg in 1821 moest afstaan aan Rijswijk. Litho P.A. Baretta, 1845. Collectie G.M. Duijvestein

Ook samenvoeging op kleinere schaal leek verschillende mensen een goed idee. Dorpen en steden gingen steeds vaker al of niet gedwongen samenwerkingsverbanden aan, waarbij de grootste partij de kleinere 'annexeerde'. De onafhankelijkheid van Voorburg en Leidschendam liep hierdoor gevaar. Al in 1821 had Voorburg de Geestbrug en de straten die aan de overkant daarvan lagen moeten afstaan aan Rijswijk, tegen een schadevergoeding van vijftienhonderd gulden. Dat stuk grond stelde echter weinig voor vergeleken met de grote delen waar Den Haag later om zou vragen.

Ruimtegebrek

Buurstad Den Haag kreeg in de loop van de twintigste eeuw steeds meer inwoners en kampte met een groot gebrek aan ruimte. Om dat op te lossen keek de hofstad naar het grondgebied van de buurgemeenten. Daar konden ze heel wat mensen op kwijt!

In 1907 verloor Voorburg een eerste stuk grond aan Den Haag. De hofstad werd eigenaar van een strook land van ongeveer tweehonderd meter over de volle breedte van Voorburg. Dit gebied was volgens het Haagse stadsbestuur toch al van Voorburg afgesneden door de in 1843 aangelegde spoorlijn tussen Den Haag en Amsterdam. Ze namen meteen het latere industrieterrein de Binckhorst mee.

Die eerste gebiedsuitbreiding was kennelijk goed bevallen, want in 1913 diende Den Haag weer een plan in bij het provinciebestuur van Zuid-Holland, deze keer tot opheffing van heel Voorburg. Het gebied zou volgens hen beter bij Den Haag getrokken kunnen worden. Een deel van de Voorburgers kwam hevig in opstand tegen dit plan en in 1917 was het van de baan.

Maar net toen de inwoners van Voorburg er vanuit gingen dat het idee definitief van tafel was, bedachten de Staten zich en pleitten ze ineens zélf voor de verdwijning van Voorburg. Veel opgewonden vergaderingen later zagen de Staten er in 1927 weer vanaf.

Anti-annexatiecomité

In 1931 kwam Den Haag met een nieuw voorstel. Het idee was nu om een deel van Voorburg aan Veur toe te voegen, dat dan samen met Stompwijk één gemeente kon worden. Rijswijk en de rest van Voorburg zouden alsnog bij Den Haag getrokken

■ De bouw van de Van der Heemfabriek in de Binckhorst, enkele jaren na de annexatie door Den Haag. Aan de overzijde van de Broeksloot liggen nog enkele boerderijen in westelijk Voorburg, die later voor nieuwbouw moesten wijken. Foto, 1939. Collectie Aviodrome Luchtfotografie, Lelystad

worden, net als de Westvlietweg.

De inwoners van de betrokken gemeenten waren niet blij met de plannen. Met name veel Voorburgers kwamen actief in verzet. Ze vormden een anti-annexatiecomité, dat niet altijd even subtiel te werk ging. Zo plaatsten ze aan allebei de kanten van de Herenstraat zogenaamde vrijheidspoorten met daarop de leus: 'Leve zelfstandig Voorburg'. Ernaast stond een wat lugubere galg, waar de Haagse ooievaar aan bungelde. Daarnaast organiseerde het comité een anti-annexatiemars waar een groot deel van de inwoners aan deelnam.

Ook uit andere hoeken klonk protest. Het gemeentelijke gasbedrijf liet wagens vol kippen door de straten rijden onder het voor de kippen minder gelukkige motto 'wij willen alleen op gemeentelijk gas gebraden worden'. Tijdens de openbare

OPENBARE VERGADERING

van het Anti-Annexatie-Comité
op Vrijdag 31 Juli 1931, 's avonds 8 uur in het
Vereenigingsgebouw, Heerenstr. 6 (bioscoopzaal)

1. Opening door den vice-voorzitter, den Heer J. M. Kluppel.
2. „Wij willen Voorburg houden”, voor te dragen door den Heer Evert Miedema, Tenor.
(Het refrein door allen mede te zingen).
3. De Heer E. A. Meyer, lid v. d. Gemeenteraad:
„Wat Voorburg deed”.
4. Wij leven vrij, wij leven blij.
5. Ir. Max J. Polak, candidaat voor den dubbelen raad:
„Voorburg is toch voordeliger”.

PAUZE

6. „Wij willen Voorburg houden”,
(door allen mede te zingen).
7. Mr. Y. Langhout, voorzitter Anti-Annexatie-Comité:
„Is Voorburg verloren?”
8. Sluiting.
9. Wilhelmus.

DE HAAGSCHE OOIEVAAR TOT „ROOFVOGEL” GEPROMOVEERD!

**INGEZETENEN,
ZORGT DAT ONS VOORBURG,
VOORBURG
BLIJVE!
HET ANTI ANNEXATIE COMITÉ**

■ Spotprent naar een ontwerp van de Voorburger J. van Mastenbroek, uitgegeven in 1926 als anti-annexatie oproep. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

vergaderingen zong men het nieuwe lijflied ‘Wij willen Voorburg houden’ uit volle borst mee. De boodschap was duidelijk. En de inspanningen hadden effect. In 1933 blies het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland de plannen af. De annexatie ging niet door.

■ Programma van de openbare vergadering van het Voorburgse ‘Anti-Annexatie-Comité’ in juli 1931. Op het programma staat onder andere het zingen van ‘Wij willen Voorburg houden’, met het Wilhelmus als slotlied. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

Veur en Stompwijk samen

Terwijl de leden van het Voorburgse anti-annexatiecomité zich druk maakten over de ongewenste samenwerking met Den Haag, kwamen Veur en Stompwijk juist nader tot elkaar.

Dat was op zich geen nieuwe ontwikkeling, want Stompwijk en Veur werkten al vroeg samen. In 1802 bijvoorbeeld beslisten de gemeenten gezamenlijk over de aanstelling van een nieuwe vroedvrouw, die ze immers best konden delen. Ook betaalden ze samen het salaris van de klapwaker, die 's avonds de huizen en bedrijven aan de Vliet in de gaten hield en ze beschermde tegen brand en inbraak.

In 1811, toen Nederland net deel uitmaakte van het rijk van Napoleon, vielen Veur en Stompwijk zelfs korte tijd onder één 'Leidschendam's' bestuur. In 1817 werd deze constructie alweer ongedaan gemaakt en gingen Veur en Stompwijk weer verder als twee aparte gemeenten. Om het extra verwarrend te maken moesten ze wél de burgemeester delen. Ook de ambtenaren werkten voor zowel Veur als Stompwijk.

In 1928 werden de gemeenten het erover eens dat dit toch wel een vreemde toestand was. Bovendien waren de bewoners aan beide kanten van de Vliet zich bewust van de druk die Den Haag uitoefende. De stad concentreerde zich vooralsnog op de annexatie van Rijswijk en Voorburg, maar hoe lang zou het nog duren voor ook zij op het verlanglijstje kwamen te staan?

Veur en Stompwijk vroegen daarom aan het provinciebestuur of zij voortaan als één gemeente door het leven mochten gaan. Samen zouden ze een sterk blok vormen met genoeg voorzieningen om zelfstandig te kunnen blijven bestaan.

Maar toen het puntje bij paaltje kwam en de Staten in 1935 officieel voorstelden om Stompwijk en Veur samen te voegen, wisten de Stompwijkers ineens niet meer zo zeker of ze echt wel wilden fuseren. Tegelijk met de samenvoeging zou het dorp namelijk een deel van de Veenweg aan Nootdorp moeten afstaan. Dat was nooit de bedoeling geweest! Ook Veur vroeg zich nu af of het plan wel zo verstandig was. Stompwijk was een minder welvarende gemeente dan Veur. De nieuwe constructie zou financieel wel eens nadelig kunnen uitpakken. Bij de stemming

Aan de Kiesgerechtigde der Gemeente Veur.

Zoals U allen wel bekend zal wezen, hebben Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland besloten de gemeente Veur te voegen bij de gemeente Stompwijk, ondanks het protest van de n.g.n. dubbele raad en van de gemeenteraad van Veur.

Kiesgerechtigde Veurenaars!

Hier tegen moeten we ons tot 't uiterste verzetten. Onze meer en meer stedelijk wordende gemeente mag niet gekoppeld worden aan 'n uitgesproken plattelandsgemeente. Daardoor wordt de ontwikkeling van Veur heelstels belemmerd.

Reeds jarenlang ondervindt Veur de financiële nadelen van het feit, dat Veur, wat 't Gas- en Electriciteitsbedrijf betreft, aan Stompwijk gekoppeld is. Moet dat nadeel zich nu over ons geheele gemeentelijke leven gaan uittrekken! Neen!

Daarom zal het comité tot behoud van de zelfstandigheid van Veur 's petitionnement aan de Tweede Kamer organiseren, om duidelijk te doen uitkomen, dat het overgrote gedeelte van de bevolking van Veur zich tegen deze plannen verzet. — Dezez dagen zullen sokels keren sich bij U vervoegen met 't verzoek 't petitionnement te willen tekenen. Tokant allen!

Steunt de actie tot behoud van de zelfstandigheid der Gemeente Veur!

't Comité:
Fr. ZUIDWIJK, Voorz.
H. J. MOL, Secr.
J. v. d. DOOL
P. DE RUITER
D. v. d. BERG

Veur blijve Veur!

Tekent het Petitionnement

■ Oproep Comité 'Veur blijve Veur', 1937. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

over de samenvoeging was de gemeenteraad van Stompwijk uiteindelijk toch vóór, ondanks het verlies van het stukje Veenweg. Veur had bij nader inzien besloten onafhankelijk te willen blijven. Het bezwaar kwam echter te laat. Zowel de Eerste als de Tweede Kamer stemde voor het creëren van één gemeente. Vanaf 1938 zouden Veur en Stompwijk samen Leidschendam gaan heten.

Nog een keer

Den Haag hield zich een aantal jaren stil, maar in 1954 stelden de bestuurders weer een grenswijziging voor. Rijswijk en een deel van Leidschendam moesten maar bij Den Haag getrokken worden, omdat de stad zich anders niet naar die kant kon uitbreiden. Bovendien lagen Leidschendam, Voorburg en Rijswijk zo dichtbij dat ze eigenlijk al als een deel van Den Haag konden worden beschouwd. De inwoners aan de rand woonden immers bijna in de buurstad.

Op woensdag 27 mei 1997 leidt de Tweede Kamer als een donderdag bij heldere hemel dat er geen raadprovincie Haaglanden mocht komen. In plaats daarvan nam de Tweede Kamer de moeie klusjes aan. In deze moeie staat dat de bouwlocaties Buitenplaats Ypenburg en Leidscherweeren aan Den Haag moeten worden toegevoegd, en dat er een gemeenteraad moet komen van Den Haag naar de beide bouwlocaties.

De gemeenten Noordwijk, Huisduin en Rijswijk (Buitenplaats Ypenburg), Leidscherweeren (Leidscherweeren) en Voorburg (corridor) doen er alles aan om annexatie van grondgebied te voorkomen. In deze gemeenten hebben bevoegde en lokale burgers actiecomités gevormd. Deze actiecomités kunnen uw steun goed gebruiken. Meld u daarom aan bij een van de actiecomités, en help mee annexatie te voorkomen. Voor de samenwerkingscommissie van de leden van de actiecomités kunt u talen met de stelling Voorlichting van uw gemeente.

SAMENWERKEN ja, ANNEXATIE nee

■ Onder het motto 'samenwerken ja, annexatie nee', trachtte het anti-annexatie comité in 1997 op diverse manieren de plaatselijke bevolking te mobiliseren. Er werd zelfs een referendum gehouden, dat een hoge opkomst opleverde en een duidelijke nee tegen de annexatie. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

Deurs actiecomité waaronder piters, tuiters, stickers en tuiters.

Stem op 14 oktober tegen annexatie.

Veel mensen in Leidschendam, Rijswijk en Voorburg dachten daar anders over en het anti-annexatiecomité ging weer aan de slag. De spandoeken, huis-aan-huisfolders, protestspeldjes en een vliegtuigdemonstratie maakten indruk. Den Haag bedacht zich.

Een nieuwe gemeente

In de jaren negentig van de twintigste eeuw trok Den Haag echter weer de stoute schoenen aan. Om te voorkomen dat zowel Leidschendam als Voorburg op termijn toch bij de buurstad zouden worden gevoegd, namen de twee burens een besluit: zelf groeien! En hoe kon dat beter, dan de krachten te bundelen en als één gemeente door het leven te gaan? Na veel overleg was iedereen het erover eens dat dit een goed idee was en op 1 januari 2002 was het zover. De nieuwe gemeente Leidschendam-Voorburg was een feit. Op de dag van de fusie stond Leidschendam nog een deel van haar grondgebied af aan Den Haag, waaronder de wijk Leidschenveen. Ook de Vlietzone van de Landscheidingsweg tot aan Rijswijk, Ypenburg en het bedrijventerrein Forepark zouden voortaan bij Den Haag horen. Dit

■ De oude grenspaal tussen Voorburg en Veur. De paal bleef ook na de fusie in 2002 behouden. Ansichtkaart, omstreeks 1930. Collectie Kees van der Leer

was denkkelijk de laatste keer dat de plattegrond van Leidschendam-Voorburg van vorm veranderde. Dankzij goed overleg in het overkoepelende Stadsgewest Haaglanden is een nieuwe herindeling van het gebied waarschijnlijk niet meer nodig. Leidschendam-Voorburg ging gezamenlijk de toekomst in. Met een nieuw wapen en onder één bestuur, maar met behoud van de eigen, unieke dorpskarakters.

- A *Het oude wapen van Veur. De drie wassende manen ofwel 'wassenaren' verwijzen naar de heren van Wassenaar, die een belangrijke rol speelden in de historie van Veur.*
- B *Het oude wapen van Stompwijk, met een drinkend hert.*
- C *Het oude wapen van Leidschendam. In dit wapen zijn de hertenkop uit het wapen van Stompwijk gecombineerd met de wassenaar van Veur. De blauwe balk symboliseert de Vliet met daarin een dam met de sleutels van de stad Leiden, de stad die hier vroeger tol hief.*
- D *Het oude wapen van Voorburg. De rode 'geopende' burcht herinnert aan de oude Romeinse nederzetting.*
- E *Het nieuwe wapen van Leidschendam-Voorburg. De blauwe dwarsbalk symboliseert de Vliet die Voorburg, weergegeven met de rode burcht, verbindt met Leidschendam, dat met de zwarte wassenaar wordt aangeduid. De gouden kroon boven het wapen is versiering, maar kan ook worden gezien als afhankelijkheid aan het vorstenhuis.*

Bron: Hoge Raad van Adel, Den Haag en www.leidschendam-voorburg.nl

-3000

0

300

1200

1550

1700

1800

1900

1850

2000

Nawoord van de redactie van Historisch Voorburg

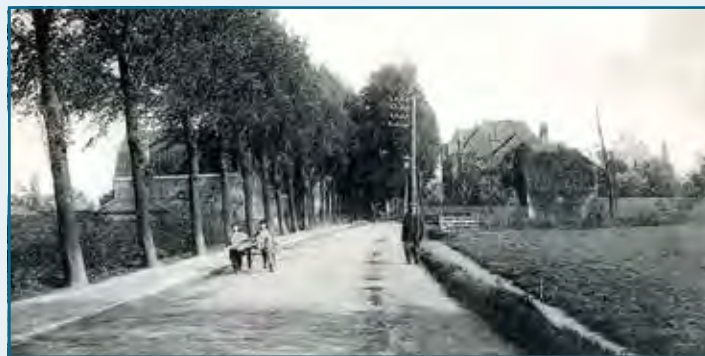
Aan het slot van deze fraaie uitgave is een woord van dank wel op zijn plaats. De redactie van Historisch Voorburg is dankbaar dat zij in de gelegenheid is gesteld de complete uitgave van het boek *De canon van Leidschendam-Voorburg* over te nemen als gelijktijdige aflevering van haar tijdschrift. Het eigenlijke boek waarop deze tijdschriftuitgave is gebaseerd, is samengesteld in opdracht van de Gemeente Leidschendam-Voorburg.

Sinds de introductie van *De canon van Nederland* door de commissie-Van Oostrom zijn de specifieke en lokale canons als paddestoelen uit de grond verzezen. De bij velen gevoelde behoefte aan een nieuwe historische inkadering heeft al geleid tot canons van zulke uiteenlopende onderwerpen als schaatsen, wiskunde en tabak en ook de plaatselijke geschiedschrijving kent al heel wat canons. Nu er al canons van Leiden, Den Haag, Rijswijk en Delft gepresenteerd zijn, is het geen wonder dat er ook behoefte ontstond aan een lokale canon van Leidschendam-Voorburg. Het moest, in de inmiddels ontstane traditie van de canons, een boek worden dat veel lezers zou bereiken en aanspreken. De doelgroep bestond uit de inwoners van de gemeente, maar ook uit de leerlingen van de hoogste klassen van het basisonderwijs en de eerste van het voortgezet onderwijs. De Gemeente zocht een schrijfster aan, Lizette de Koning, die terzijde werd gestaan door Kees van der Leer, als deskundige en als beeldredacteur. Het mooie product van hun werk ligt nu in uw handen.

Aan het verschijnsel canon kleven wel risico's. Ook de nationale canon van Nederland heeft kritische reacties opgeroepen. In een canon kunnen belangrijke onderwerpen in enkele woorden worden afgedaan en zo worden 'bijgezet'. Een heldendaad kan daarbij tot een stoffig verhaal degraderen en een avontuurlijk kunstenaar vervallen tot losse naam in een schoolboek. Anderzijds kan een canon ook belangrijke onderwerpen onbesproken laten, zodat ooit vermaarde feiten en imposante personen geheel in het vergeetboek dreigen te raken.

De redactie van Historisch Voorburg vindt het een grote ver-

dienste van *De canon van Leidschendam-Voorburg* dat die beide klippen moeiteloos omzeild worden: er is niets stoffigs aan de hier gepresenteerde vensters en het boek maakt bij elk vlot stuk tekst en bij elke genereuze illustratie alleen maar meer benieuwd naar het vele dat Leidschendam-Voorburg nog verder te bieden heeft. Een stimulerend lees- en kijkboek, waaraan met kennelijk genoegen gewerkt is!

■ Prentbriefkaarten van twee boerendorpen ongeveer een eeuw geleden. *De Damlaan in Leidschendam en het Voorburgse Oosteinde nabij de kruising met de Loolaan. Ansichtkaarten, omstreeks 1910.* Collectie Anne Jacobs

Literatuur

- C.D. Andriess, C.L. van der Leer e.a., 'Christiaan Huygens in Voorburg. Een geniale geleerde en de naar hem genoemde prijs', in: *Historisch Voorburg* jaargang 13, nummer 2 (2007).
- C.E.A.C. Arnold-Mees, M.A.A. Brunklaus-Kruijzer e.a., 'Vijftig jaar vrij', in: *Historisch Voorburg* jaargang 1, nummer 2 (1995).
- A.M.G. Batelaan-van den Berg, *Verborgen dagboek 1941-1945* (Den Haag, 2007).
- Bernhard L. van Beek, *Steentijd te Vlaardingen, Leidschendam en Voor-schoten* (Amsterdam, 1990).
- Joop de Beer, 'De Delftse ambachtsheren van Voorburg', in: *Historisch Voorburg* jaargang 1, nummer 1 (1994).
- Joop de Beer, 'De Nieuwe Tolbrug', in: *Historisch Voorburg* jaargang 3, nummer 1 (1997).
- J.H.F. Bloemers e.a., *Verleden Land* (Amsterdam, 1981).
- Jan Gerard Jakob van Booma, *Dit is 't memoriboec van Voiburch. Het memorieregister, tevens cartularium van de parochie Voorburg (1338) 1435-1566* (Hilversum, 1991).
- J. Borst, M.J. Harms e.a., 'Bekende Voorburgers. Historische figuren in het dorpsbeeld', in: *Kroniek van Voorburg* 6. (Voorburg, z.j.).
- Rob Bouchez, *De veelzijdigheid van ambachten en neringen in Oud Leidschendam* (Nootdorp, 1998).
- H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen, 1982).
- Hendrik Brouwer Schut, Kees van der Leer e.a., 'Boerderijen in Voorburg', in: *Historisch Voorburg* jaargang 9, nummer 2 (2003).
- Hendrik Brouwer Schut, *Leidschendam, een veranderd dorpsgezicht* (Zaltbommel, 1997).
- H. Brouwer Schut, 'Rumoer aan de Leijtschendam' in: *Erf Goed Leidschendam* jaargang 3, nummer 2 (1995).
- Hendrik Brouwer Schut, *Van landelijk Stompwijk, Veur en Wilsveen naar een verstedelijkt Leidschendam 1940-1980* (Zaltbommel, 2003).
- Hendrik Brouwer Schut, *Veur, een dynamische woon- en werkplek* (Den Haag, 1990).
- W.G. de Bruin, *Benedictus de Spinoza. Dichtbij en actueel...* (Voorburg, z.j.).
- T.M. Buijtenorp, J.-L.E. Marcillaud e.a., 'Archeologie en Historie. Sporen in de tijd', in: *Kroniek van Voorburg* 9 (Voorburg, 1989).
- Toïta Buitenhuis, *Soeticheydt des buyten-levens. Buitenplaatsen langs de Vliet en omgeving* (Delft, 1988).
- F.H.Chr.M. Daams, J.D. de Kort Sr. (red.), *Over, door en om de Leytsche Dam. Geschiedenis van een gouden gemeente* (Leidschendam, 1988).
- J. Dane, *Voorburg in de Romeinse tijd* (Delft, 1992).
- Bernard Dijkman, 'Annexatie, een continuïng story?', in: *Historisch Voorburg* jaargang 4, nummer 1 (1998).
- Bernard Dijkman, 'Het spook van de annexatie', in: *Historisch Voorburg* jaargang 3, nummer 1 (1997).
- Martine van Eck, 'Eau de Voorburg', in: *Historisch Voorburg* jaargang 3, nummer 2 (1997).
- P.H. Enthoven, *Kroniek van het geslacht Enthoven* (Zutphen, 1991).
- Marleen Ettema, *Lodewijk Cornelis Enthoven (1854-1920). Verzamelaar te Voorburg* (Voorburg, 2004).
- Sjarel Ex en Els Hoek, *Vilmos Huszar, schilder en ontwerper, 1884-1960* (Utrecht, 1985).
- S.J. Fockema Andreae, J.G.N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Leiden, 1952).
- Victor Freijser (red.), *Soeticheydt des buyten-levens. Leven en leren op Hofwijck* (Delft, 1988).
- C.J. Geervliet en M.J.F. Bergema, 'Ter kerke in Voorburg', in: *Kroniek van Voorburg* 3 (Voorburg, 1988).
- Floor Geraedts, 'De groenten van Veur, de melk van Stompwijk', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 6, nummer 1 (1998).
- Gids voor Stompwijk en Veur (Leidschendam)* (Vlaardingen, 1932).
- Gabriël Gorris e.a., *Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg* (Voorburg, 1977).
- Saskia Gras, *De nieuwe ploeg: artistieke werkgroep in Voorburg 1951-1959* (Zwolle, z.j.).
- Saskia Gras en Joop van der Stelt, *Uit... de Kunst. Beeldengids Leidschendam-Voorburg* (Leidschendam-Voorburg, 2004).
- M.J. Harms, *Ik ben niet iemand die wijkt voor de ouderdom* (Voorburg, 1993).
- M.J. Harms en J. Kres, 'In Voorburg is veel gevaer. Historie van het openbaar vervoer', in: *Kroniek van Voorburg* 4 (Voorburg, 1988).

- M.J. Harms, 'Voorburg in crisis- en oorlogstijd. Donkere jaren in een nabij verleden', in: *Kroniek van Voorburg* 10 (Voorburg, 1989).
- J.J. Havelaar, *Fietsen langs de Vliet en de Broeksloot. Een route langs industrieel erfgoed* (Voorburg, 2004).
- Wim J. van Heuvel, 'Het wisselt wat wij aanschouwen', in: *Historisch Voorburg* jaargang 5, nummer 2/3 (1999).
- Wim J. van Heuvel, 'De kerken in Voorburg', in: *Historisch Voorburg* jaargang 5, nummer 2/3 (1999).
- E.M.Th. Hoenkamp-Mazgon, 'De Hugenoten en de Franse Kerk in Voorburg', in: *Kroniek van Voorburg* 2 (Voorburg, 1988).
- Ruud Hofman, 'Buitenplaats Middenburg-Sonnenburgh', in: *Historisch Voorburg* jaargang 8, nummer 1/2 (2002).
- A. Hoogenboom, 'Een wandeling door de Herenstraat', in: *Kroniek van Voorburg* 1 (Voorburg, 1988).
- Anne Jacobs, 'De tuinen van Vreugd en Rust', in: *Historisch Voorburg* jaargang 8, nummer 1/2 (2002).
- Anne Jacobs en Josien Jacobs-Clement, 'Vliet en Burgh', in: *Historisch Voorburg* jaargang 11, nummer 1 (2005).
- Aad Janson, 'Een vergeten ramp', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 11, nummer 2 (2003).
- Aad Janson, 'Verboden te baggeren voor zonsopgang', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 7, nummer 2 (1999).
- Aad Janson, 'Van Stompaerdsdike en Willemsvene', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 8, nummer 1 (2000).
- Wilco de Jonge, 'De Duivesteynen. Bijna zeven eeuwen eigenaren en bewoners', in: *Historisch Voorburg* jaargang 9, nummer 2 (2003).
- W. de Jonge, *Tussen Vliet en strandwal. Archeologisch onderzoek in Voorburg-West* (Voorburg, 1998).
- W. de Jonge en de Archeologische Werkgroep Voorburg, *Op weg naar Sijtwende. De geschiedenis en archeologie van een veranderend landschap en zijn bewoners* (Voorburg, 2001).
- Wilco de Jonge, Jos Bazelmans en Dick de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument* (Utrecht, 2006).
- Dick Kaajan, 'Angstige mensen, grote daden', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 7, nummer 3 (1999).
- Marie en Klazien Katuin, *Post uit Aalten. Brieven van Marie en Klazien Katuin naar Voorburg, januari-juni 1945* (Aalten, 2007).
- W.C.M. Kloppenburg (†), bezorgd door Hans van Dijk, *Willem Pijper (1894-1947). Thematisch bibliografische catalogus van zijn werken en biografische schets* (Zutphen, 2005).
- H.W. Koch, *Het krijgsbedrijf in de middeleeuwen* (Helmond, 1968).
- J.D. de Kort, 'Leiden ontzet, Leidschendam in last', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 4, nummer 2 (1996).
- J.D. de Kort, 'Bruggen over de Vliet', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 4, nummer 1 (1996).
- Pieter Lagas jr., 'Molen 'de Vlieger'', in: *Historisch Voorburg* jaargang 2, nummer 3 (1996).
- G.Th. Langerak, 'Voorburg aangekaart. Ruimtelijke ontwikkelingen van een dorp aan de Vliet in kaart gebracht', in: *Kroniek van Voorburg* 5 (Voorburg, 1988).
- C.L. van der Leer, *Voorburg van boven bekeken 1924-2001* (Hoogeveen, 2004).
- Kees van der Leer, 'Constantijn Huygens', in: *Historisch Voorburg* jaargang 2, nummer 2 (1996).
- Kees van der Leer, *Historische wandelingen in Voorburg en omgeving. Vorstelijke dieren en andere prentkunst. Met grafiekcollections Gerard Duijvestein* (Zwolle, 2001).
- Kees van der Leer, m.m.v. Cees van der Velde, 'Hofstede de Loo', in: *Historisch Voorburg* jaargang 9, nummer 2 (2003).
- Kees van der Leer, 'Marianne, een Oranjeprinses, trouw tot in de dood', in: *Historisch Voorburg* jaargang 4, nummer 2 (1998).
- Kees van der Leer, Ineke Verbeek e.a., 'Voorburg en de letteren', in: *Historisch Voorburg* jaargang 6, nummer 2/3 (2000).
- Ad Leerintveld, Menno ter Braak e.a., *'t Liefste pad. Hofwijcks tuin in oude luister hersteld* (Den Haag, 2005).
- Hans van Lith, '... en twee onbekende Engelse vliegeniers', in: *Historisch Voorburg* jaargang 3, nummer 3 (1997).
- A.J. Marrenga-Stapff, *Verdwenen windmolens in Zuid-Holland* (Eindhoven, 1979).
- Hilbert Mast, 'Watermanagement door de eeuwen heen', in: *Historisch Voorburg* jaargang 14, nummer 1 (2008).
- Leo van der Meule, 'De Zwaan herbergt nog vele geheimen', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 14, nummer 1 (2006).
- Leo van der Meule, 'Stompwijk te kijk in Dordrecht', in: *Erf Goed Nieuws*

- jaargang 9, nummer 2 (2001).
- Edwin Mooi, 'Meer dan zomaar een polder', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 11, nummer 2 (2003).
- A.F.J. Niemeijer, 'Waterstaatkundige objecten in Zuid-Holland (2), scheepvaartsluizen', in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 8 (1999).
- Elly Niemeijer en Marjan Reinders, *De Voorburgse connectie. Voorburg als bakermat voor vroege ideeën van 'De Stijl'* (Voorburg, 1999).
- Ronald Osterholt (red.), *Herman van der Kloot Meijburg: architect in Voorburg* (Gemeente Voorburg, 1992).
- Luc Panhuysen, *De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam/Antwerpen, 2005).
- Els van der Plasse en Ruud Hofman, *G.J.P. Klumper, dorpsarchitect in Leidschendam en Voorburg* (Leidschendam-Voorburg, 2004).
- J. Renaud, 'Uit de bouwgeschiedenis van den Binckhorst', in: *Oudheidkundig jaarboek van de KNOB* jaargang 5, nummer 1 (1936).
- Ticia Rueb, 'De Kerklaan aan het water', in: *Historisch Voorburg* jaargang 4, nummer 3 (1998).
- Rolf Schuurisma, *Jaren van opgang, Nederland 1900-1930* (z.p., 2000).
- J. Smit, *Den Haag in den Geuzentijd* (Den Haag, 1922).
- Jos Stöver e.a. (red.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen, 2000).
- Ton van Strien en Kees van der Leer, *Hofwijck. Het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens* (Zutphen, 2002).
- R.E. Termote, 'Albert Termote. Beeldhouwer van formaat', in: *Kroniek van Voorburg* 6 (Voorburg, 1988).
- Jos Teunissen, 'Baden door een moeras', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 8, nummer 1 (2000).
- Jos Teunissen, 'De Passie van Lo en Marianne van Ravesteijn', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 11, nummer 1 (2003).
- Jos Teunissen, 'Drie kazen tegelijk', in: *Erf Goed Nieuws*, jaargang 11, nummer 1 (2003).
- Jos Teunissen, 'De schuitenjagers moeten terug naar de sluis', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 12, nummer 2 (Leidschendam, 2004).
- Jos Teunissen, 'Foute' Kropholler heeft terecht grote reputatie', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 12, nummer 2 (2004).
- Jos Teunissen, 'Neher-lab, behouden of slopen?', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 10, nummer 1 (2002).
- Jos Teunissen, 'Twee vrienden: Thomas (van den Honert) en Christiaan (Huygens)', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 9, nummer 2 (2001).
- Paul van Velsen, 'Een dorpsgezicht van Voorburg', in: *Historisch Voorburg* jaargang 4, nummer 3 (1998).
- Ton Vermeulen, 'Een brug met knoppen is toch anders', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 13, nummer 1 (2005).
- Ger Vieveen en Simon van Proosdij, *Huiselijk geluk in De Goede Woning van de Voorburgsche Woningbouwvereniging. 100 jaar algemene Voorburgse volkshuisvesting* (Voorburg, 2001).
- W.J.A. Visser, 'Vincent van Gogh en 's Gravenhage', in: *Die Haghe Jaarboek* (1973).
- Greta Vollewens-Zeylemaker, 'De opening van het Huygens Lyceum te Voorburg', in: *Het kind, maandblad voor ouders en opvoeders* jaargang 52, nummer 9 (1952).
- C.H. Voorhoeve, *De Oude Kerk van Voorburg* (Zaltbommel, 1993).
- C.H. Voorhoeve, *Het verhaal achter de straatnaam* (Voorburg, 1989).
- C.H. Voorhoeve, *Leidschendam in oude ansichten deel 2* (Zaltbommel, 1975).
- C.H. Voorhoeve, *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet* (Den Haag, z.j.).
- C.H. Voorhoeve, *Voorburg in oude ansichten deel 2* (Zaltbommel, 1975).
- Juliëtte Vreeburg, *Leven in Leidschendam van 1900 tot nu* (Hulst, 1992).
- Martine van der Wielen-de Goede, *De nieuwe trekweg langs de Vliet. Het jaagpad van Leiden tot Leidschendam en de trekschuitdiensten naar Delft en Den Haag 1636-1638* (Leiden, 2006).
- Martine van der Wielen-de Goede, 'Trekweg langs de Vliet had heel wat voeten in de aarde', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 15, nummer 1 (2007).
- Toine van Wieringen, 'Vijvers, eilandjes, bamboe en siergrotten', in: *Erf Goed Nieuws* jaargang 7, nummer 3 (1999).
- A. de Wolf, *Voorburg in de jaren dertig. Bezetting en bevrijding* (Capelle aan den IJssel, 1995).

- *Twee molens aan de Vliet, dichtbij de Leidsche dam. Links staat de in 1643 gebouwde houtzaagmolen, een voorloper van de latere, nog steeds bestaande molen De Salamander. Rechts zijn de in 1633 gebouwde korenmolen 't Hert en de Starrevaartsbrug te zien. Deze molen werd, na in 1905 te zijn onttakeld, in 1921 door brand verwoest. Tekening J.E. la Fargue, 1770. Collectie Haags Gemeentearchief*

- *De Vliet bij de Kerkbrug te Voorburg, gezien richting Leidschendam. Links langs het water zijn enkele van de tientallen theekoepels afgebeeld. Tekening P.C. la Fargue, 1756. Collectie Haags Gemeentearchief*

Over de auteurs en de medewerkers

Lizette de Koning volgde de opleiding Tekstschrijven aan de Hogeschool Inholland en studeerde daarna Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Sinds 2007 heeft zij haar eigen tekstbureau (www.lizettedekoning.nl). Ze is gespecialiseerd in het schrijven van (historische) teksten voor een breed publiek. Naast een groot aantal artikelen, museale teksten, brochures en lesbrieven schreef zij verschillende boeken, waaronder het kinderboek *Thijs en de geheime VOC-kaart* (Unieboek, 2002 en KIT Publishers/Nationaal Archief, 2003), *Verhalen van Rijswijk, de canon* (SRHP, 2007) en *Thuis in Rijswijk, twintig jaar VluchtelingenWerk Rijswijk* (SRHP, 2008).

Kees van der Leer studeerde economische wetenschappen aan de Economische Hogeschool te Rotterdam, de voorloper van de huidige Erasmus Universiteit. Enkele jaren na zijn afstuderen kreeg hij een betrekking als docent en conector aan het Zandvlietcollege in Den Haag. Enkele van zijn eerdere publicaties: *Constantijn Huygens, een hoveling als hovenier* (HVV, 1996), *Melancholieën op een kostschool in een wereldt vol gevaer* (HVV, 1997), *Hofwijck, een paradijs naar Gods beeld en gelijkenis* (Cascade, 1998), *Marianne, een Oranjeprinses trouw tot in de dood* (HVV, 1998), *A. den Doolaard, een dolende geest op Woelwijk* (HVV, 2000), *Zandvliet, een buitenplaats met onderwijstraditie* (Zandvliet-jubileumboek 2000), *Historische wandelingen in Voorburg en omgeving. Met grafiekcollectie Gerard Duijvestein* (Waanders, 2001), *Hofwijck, de buitenplaats* (Walburg Pers, 2002), *De Grote Loo, De Kleine Loo en naburige naamgenoten* (Die Haghe, 2003), *Huizen tussen Hofwijck en Middenburg* (HVV, 2004), *Voorburg van boven bekeken* (V+W-collective, 2004) en *Een deftige laan van boerenafkomst* (HVV, 2008).

Dit boek zou nooit tot stand zijn gekomen zonder de hulp van vele enthousiaste geschiedenisliefhebbers. Daarom willen de auteurs de volgende mensen en instellingen -in alfabetische volgorde- van harte bedanken voor hun tijd, inzet en bemoedigende woorden.

Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg
Cok Bekkering • Belle van den Berg • Karin van den Berg
Idsard Bosman • Hendrik Brouwer Schut • Marleen Ettema
Gemeente Leidschendam-Voorburg
Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg • Floor Geraedts
Georg Groeneveld • Robert Hirschel
Historische Vereniging Voorburg
Historisch Genootschap 'De Blauwe Tram'
Huygensmuseum Hofwijck
Anne Jacobs • Gerard Langerak • Michael Mellema
Peter Neukirchen • Rienus Odijk • Alexandra Oostdijk
Martin van Rijn • Kalinka Ritter • Jeroen Rooijackers
Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg
Antoon van Santen • Jos Teunissen
Vereniging Erfgoed Leidschendam
Tineke Wouters • Aad Zandbergen

Tot slot onze dank aan Wethouder Tilly Zwartepoorte en alle andere leden van het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Leidschendam-Voorburg.

Colofon

Historische Vereniging Voorburg

Secretariaat: Postbus 49
2270 AA Voorburg
telefoon: 079 341 76 04
website: <http://www.historischeverenigingvoorburg.nl>
e-mailadres: info@historischeverenigingvoorburg.nl

Bestuur

dr. R.M.W. van Gelooven, *voorzitter*
B.W. Pel, *secretaris*
ir. F.G.W. Steinhorst, *penningmeester*
J.L. Kok RA
mw. P.J. Kok
drs. G.H.J. Rijkhoff
C. Verbeek

Lidmaatschap 2009

21 euro, gezin 25 euro

Penningmeester HVV te Voorburg

Postbank 288321
Rabobank te Voorburg
rekeningnummer 12 76 78 743

Historisch Voorburg

Jaargang 15 (2009), nummer 1

Redactie

Anne Jacobs
Gerard Langerak
Kees van der Leer

Redactieadres

Laan van Rustenburg 16
2271 XT Voorburg
telefoon: 070 386 84 95

Dit is een uitgave van Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg, in opdracht van de gemeente Leidschendam-Voorburg en in samenwerking met de Historische Vereniging Voorburg, Vereniging Erfgoed Leidschendam en het Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van Agterdenbosch NVM Makelaars, supermarkt Hoogvliet en Mooijman Assurantiën te Voorburg.

Historisch onderzoek

Lizette de Koning en Kees van der Leer

Eindredactie tekst

Lizette de Koning

Beeldredactie

Kees van der Leer

Opmaak en productie

Drukkerij Verloop, Alblasserdam

ISSN 1381 – 4672

Copyright

© Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg
Overname van teksten is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van het Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg.

Voor het gebruik van de oude gemeentewapens van Veur, Stompwijk, Leidschendam en Voorburg en voor het nieuwe gemeentewapen van Leidschendam-Voorburg is schriftelijke toestemming nodig van het College van Burgemeester en Wethouders.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn, dat ze bepaalde rechten hebben, dan kunnen zij zich wenden tot de uitgever.

HISTORISCHE VERENIGING

Voorburg